

RAAP-NOTITIE 5723

Kamp Westerbork

Gemeente Midden-Drenthe

Aanpassing van de archeologische beleidskaart

Addendum bij RAAP-rapport 2909

9000 voor Chr.

3750 voor Chr.

2200 voor Chr.

700 voor Chr.

160 na Chr.

320 na Chr.

250 na Chr.

Colofon

Opdrachtgevers: Gemeente Midden-Drenthe en provincie Drenthe

Titel: Kamp Westerbork, gemeente Midden-Drenthe; aanpassing van de archeologische beleidskaart. Addendum bij RAAP-rapport 2909

Status: eindversie

Datum: december 2016

Auteur: *drs. I.A. Schute*

Projectcode: WECV7

Bestandsnaam: NO5723_WECV7

Projectleider: drs. I.A. Schute

Projectmedewerker: drs. J.A. Schenk

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: niet van toepassing

Bewaarplaats documentatie: RAAP West-Nederland

Autorisatie: drs. R.S. Kok

Bevoegd gezag: gemeente Midden-Drenthe

ISSN: 0925-6369

RAAP

Leeuwendalseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500

telefax: 0294-491 519

E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2016

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoudsopgave

Administratieve gegevens	4
1 Inleiding	5
2 De beleidskaart 2015	6
2.1 Proces	6
2.2 Vorm en opzet van de beleidskaart 2015	6
3 Aanpassingen	11
3.1 Toelichting op de verschillende aanpassingen	11
3.2 De beleidskaart 7 (2016) in tabel met toelichting	13
Literatuur	18
Overzicht van tabellen en kaartbijlagen	19

Administratieve gegevens

Projectcode	WECV7	
ARCHIS-onderzoeksmelding	niet van toepassing	
Type onderzoek	aanpassing van de archeologische beleidskaart	
Opdrachtgevers	Gemeente Midden-Drenthe / provincie Drenthe	
Contactpersoon	dhr. S. van Veen (gemeente) / mevr. A. Mars (provincie)	
Onderzoekskader	Opname in bestemmingsplan	
Locatie	Kamp Westerbork	
	<i>Plaats</i>	Hooghalen
	<i>Gemeente</i>	Midden-Drenthe
	<i>Provincie</i>	Drenthe
	<i>Kaartblad</i>	17B
	<i>Centrumcoördinaat</i>	237.078 / 548.450
Bevoegde gezag	gemeente Midden-Drenthe	
Contactpersoon	Dhr. S. van Veen	
Onderzoeksperiode	Januari-oktober 2016	
Afbakening onderzoeksgebied	Het onderzoeksgebied betreft een aantal delen van het voormalige Kamp Westerbork en daartoe behorende elementen zoals de spoorlijn van station Hooghalen tot in het kamp. Voor een exacte verantwoording wordt verwezen naar Schute & Van der Laan (2015: 20).	

1 Inleiding

Aanleiding

In opdracht van Gemeente Midden-Drenthe heeft RAAP de in 2015 vervaardigde archeologische beleidskaart van voormalig Kamp Westerbork aangepast aan de nieuwste inzichten en bewerkingsklaar gemaakt voor opname in het bestemmingsplan. Dit laatste betrof de inhoudelijke toetsing van een aantal praktische wijzigingen die voorgesteld werden om de datatechnische opname van de beleidskaart in het gemeentelijk systeem waarin de bestemmingsplankaart vorm krijgt, te vergemakkelijken.

Kader

Het uitgangspunt voor dit onderzoek werd gevormd door de archeologische beleidskaart die in 2015 is opgesteld (Schute & Van der Laan, 2015: kaartbijlage 6). Aanleiding voor het opstellen van deze beleidskaart was het de laatste jaren gegroeide besef dat ook ondergrondse overblijfselen uit de 20^e eeuw tot het archeologisch erfgoed gerekend kunnen worden. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar modern oorlogserfgoed, waaronder met name de Tweede Wereldoorlog.

De focus van de discussie binnen de AMZ ligt vooral op de wetenschappelijke en maatschappelijke waardering van dit type erfgoed en de gevolgen daarvan voor de archeologische monumentenzorg (Schute & De Jonge, 2012). Vraag daarbij is of resten uit de periode van de Tweede Wereldoorlog archeologische vondsten zijn. Het Centraal College van Deskundigen Archeologie (CCvD), dat de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie beheert en actueel houdt en waarin vertegenwoordigers uit het hele archeologische en maatschappelijke veld zitting hebben, heeft inmiddels uitgesproken dat het bodemarchief uit de Tweede Wereldoorlog wel degelijk *archeologisch* erfgoed is (Bosman, e.a., 2014).

Dit betekent dat gemeentes invulling dienen te geven aan de zorgplicht ten aanzien van dit erfgoed, zoals vastgelegd in de Erfgoedwet 2015 en daaruit volgende regelgeving. De gemeente Midden-Drenthe heeft, in samenwerking met de provincie Drenthe, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en het Herinneringscentrum kamp Westerbork, hier invulling aan gegeven door een archeologische bronnen- en beleidskaart voor Kamp Westerbork op te laten stellen.

2 De beleidskaart 2015

2.1 Proces

In 2014 is een bureauonderzoek uitgevoerd met het doel een vlakdekkend inzicht geven in de bekende en verwachte archeologische resten/vindplaatsen en inzicht in de (verwachte) conservering en kwetsbaarheid van deze resten (Schute & Van der Laan, 2015). De resultaten zijn gepresenteerd in de vorm van een archeologische waarden- en verwachtingskaart die een digitaal en ruimtelijk inzicht geeft in verwachte en nog aanwezige structuren per gebruiksfase en de gaafheid van deze structuren. Met gebruiksfase wordt bedoeld elke periode van gebruik van het kamp: vluchtelingenkamp, *Durchgangslager*, opvangkamp voor Molukkers etc.

Vervolgens is een advies opgesteld over de waardering van het archeologisch erfgoed uit de genoemde verschillende gebruikperiodes. De hierbij gehanteerde criteria zijn beschreven en onderbouwd. Dit advies is, nadat het werd besproken in een begeleidingsgroep¹, vervolgens gepresenteerd tijdens een zogenaamde ronde-tafel-discussie met extern deskundigen. Het advies grijpt terug op een reflectie in bredere zin waarbij aspecten als lopende discussies (o.a. binnen de archeologische beroepsgroep), samenhang met het bovengrondse erfgoed (ensemblewaarde) en de internationale context en betekenis een plek hebben gekregen. Het advies wordt gegeven in het kader van de archeologische monumentenzorg en het daartoe te ontwikkelen beleid.

Hierna is op basis van dit advies de beleidskaart opgesteld waarbij aan het hele geïnventariseerde gebied (eigenlijke kampterrein en een daaromheen gelegen periferie) aan de archeologische waarden en verwachtingen beschermings- en onderzoeksbeleid is gekoppeld, inclusief voorstel gebruiks- en vrijstellingsrichtlijn. Deze kaart moest in principe dienen als onderlegger voor het nieuwe bestemmingsplan kamp Westerbork, maar verdiende bijstelling om de vertaalslag van beleidskaart naar bestemmingsplankaart (de Verbeelding) te vergemakkelijken.

2.2 Vorm en opzet van de beleidskaart 2015²

In bovenbeschreven proces werd beredeneerd dat kamp Westerbork een behoudenswaardige archeologische vindplaats is. Behoud *in situ* van archeologische waarden diende daarmee in Kamp Westerbork het hoofd uitgangspunt te zijn. Bij ruimtelijke ontwikkelingen, met name in het kader van de versterking van de beleving van deze historische plek, dient gezocht te worden naar archeologievriendelijke oplossingen. Zijn bodem verstorende ingrepen echter onvermijdelijk, dan dient voorafgaand aan de bodemingreep bekeken te worden of archeologisch onderzoek noodzakelijk is. Als kader hiervoor wordt een stelsel van (onderzoeks)vrijstellingen gehanteerd, die aangeven in welke gevallen wel of niet archeologisch (voor)onderzoek uitgevoerd dient te

¹ In de begeleidingsgroep zaten vertegenwoordigers van de gemeente Midden-Drenthe, de provincie Drenthe, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

² RAAP-rapport 2909, Schute & Van der Laan, 2015.

worden, op welk moment en in welke vorm. Onderzoek is bijvoorbeeld niet nodig als de ingreep binnen de verstoorde toplaag van de bodem blijft of plaatsvindt op een plek die archeologisch niet relevant is. In dat geval is sprake van een onderzoeksvrijstelling. De voorwaarden die vanuit de archeologie aan ruimtelijke ontwikkelingen die gepaard gaan met bodemverstoringen worden gesteld, dienen in de Regels en de Verbeelding (plankaart) van het nieuwe bestemmingsplan voor kamp Westerbork te worden vastgelegd.

In § 7.5 van het rapport zijn de verschillende vrijstellingsgrenzen toegelicht en op kaartbijlage 6 zijn deze kartografisch weergegeven. In tabel 1 wordt dit hieronder herhaald en daarna per categorie toegelicht.

Waarden	Om welke structuren of elementen gaat het?	Type ruimtelijke ingreep	Beleid
AW1	Bestaande nog zichtbare structuren, waaronder de gebouwde rijksmonumenten (villa, aardappelkelder, SS-bunker, kas, kampgracht) ³	Alle bodemingrepen	Behoud in situ, indien niet mogelijk, in alle gevallen inventariserend archeologisch onderzoek (IVO).
AW2	Barakken en andere gebouwen, lineaire structuren met hoge informatiewaarde (spoor, waterinfra, loopgraven)	Alle bodemingrepen, behalve kabelsleuven <50 cm breedte en poeren	Behoud in situ indien niet mogelijk, inventariserend archeologisch onderzoek uitvoeren in het geval van bodemingrepen >30 m ² en bodemingrepen die dieper gaan dan 30 cm –Mv In opgehoogde zone: dieper dan 50 cm –Mv. Op taluds respectievelijk 1 m –Mv of 1,2 m –Mv.
AW3	Off-site sporen (de zones waar zich nooit structuren hebben bevonden, maar wel gebruikssporen verwacht kunnen worden)	Alle bodemingrepen, behalve kabelsleuven <50 cm breedte en poeren	Behoud in situ, indien niet mogelijk, inventariserend archeologisch onderzoek uitvoeren in geval van bodemingrepen >100 m ² en bodemingrepen die dieper gaan dan 30 cm –Mv. In opgehoogde zone: dieper dan 50 cm –Mv. Op taluds respectievelijk 1 m –Mv of 1,2 m –Mv.

³ Er zijn meer zichtbare structuren, maar de genoemde structuren zijn zichtbaar in het bestemmingsplangebied.

AW4	Pleinen (sportvelden, exercitieplaatsen) en lineaire structuren met lage informatiewaarde (prikkelraad, smalspoor, paden en wegen)	Alle bodemin-grepen	Geen onderzoek
Procesafspraken AW1 t/m AW3: voorafgaand aan het onderzoek contact opnemen met de gemeente. De gemeente verlangt voor gravend onderzoek altijd een Programma van Eisen; deze wordt voorgelegd aan de RCE voor advies. Procesafspraken, in alle gevallen: over de registratie, documentatie en deponering van losse vondsten (afkomstig uit bijvoorbeeld van onderzoek uitgesloten gebieden zoals AW4) zullen nadere afspraken worden gemaakt tussen provincie, HckW, RCE en gemeente			
@ IVO houdt in: door middel van karterend en/of waarderend archeologisch onderzoek wordt de behoudenswaardigheid van de betreffende structuur of structuren bepaald. Wanneer behoudenswaardige archeologische resten worden aangetroffen, dan worden een waardestelling en een selectieadvies opgesteld die door de opdrachtgever ter beoordeling wordt voorgelegd aan de bevoegde overheid, de gemeente Midden-Drenthe. IVO's mogen alleen door daartoe bevoegde archeologische bureaus worden uitgevoerd.			

Tabel 1. Het archeologisch beleidsadvies voor Kamp Westerbork (s.v.z. 2015)

Archeologische waarde 1 (AW1)

Gebieden van deze categorie kennen een zeer hoge verwachting voor het aantreffen van archeologische resten. Het betreft de nog zichtbare structuren zoals een kas achter de villa van de kampcommandant of de kampgracht. Overigens zijn ook de vuilstort, granaatwerpbaan, kampboerderij, delen van het Heidelager en nog enkele schietbanen in het landschap zichtbaar, maar deze vallen buiten het bestemmingsplangebied. Daarnaast hebben in het bestemmingsplangebied drie nog bestaande structuren de status van gebouwd Rijksmonument (de kommandantwoning/villa, aardappelkelder en de SS-bunker).⁴ Deze status dekt t echter niet de bescherming van de archeologische component van deze structuren; het ondergrondse (archeologische) deel is niet redengevend voor de bescherming. Om die reden zijn ze in deze categorie opgenomen. In

⁴ Er is een vierde gebouw wettelijk beschermd Rijksmonument: de nieuwe waterzuivering ten zuiden van het omgrachte barakkenterrein. Dit gebouw ligt echter buiten het bestemmingsplangebied.

deze gevallen dienen alle vormen van bodemingrepen voorkomen te worden. Rijksbeschermd monumenten zijn in kamp Westerbork niet aanwezig.

Archeologische waarde 2 (AW2)

In de zones waar barakken en andere gebouwen hebben gestaan, is de kans op het aantreffen van archeologische resten bij bodemingrepen zeer groot. Ook lineaire structuren met een verwachte hoge informatiewaarde zoals het spoor, de waterinfrastructuur en loopgraven hebben de aanduiding AW categorie 2 gekregen. Die hoge informatiewaarde grijpt terug op het feit dat een aantal van deze elementen veel vondsten kunnen herbergen ('artefact trap'), zoals loopgraven en het dichtgegooid deel van de kampgracht. Het hoofdspoor wordt ook tot deze categorie gerekend, gezien de (weliswaar kleine) kans op persoonlijke boodschappen, in tegenstelling tot het smalspoor dat aan het maaiveld lag en een industriële functie had.

De resten kunnen vlak onder het maaiveld liggen, behalve in het oostelijk deel van het plangebied en/of ter plekke van de opgeworpen taluds. Om die reden wordt geadviseerd een differentiatie aan te brengen in de ondergrens op basis van de diepte van de voorgenomen ingreep: archeologisch onderzoek moet uitgevoerd worden bij plangebieden groter dan 30 m², waar bodemingrepen dieper dan 30 cm -Mv gaan plaatsvinden, of dieper dan 50 cm -Mv (het verhoogde oostelijk deel van het plangebied). Mochten er bovendien taluds aanwezig zijn, dan bedraagt deze diepte respectievelijk 1 m of 1,2 m -Mv. De genoemde oppervlaktemaat grijpt terug op de veelgebruikte ondergrens in historische stadskernen en andere vindplaatsen uit de Nieuwe tijd. De grens baseert zich op de relatie tussen een gemiddelde huisgrootte en de waarnemingsmogelijkheden die een archeoloog heeft in een opgravingsput. Wanneer een opgravingsput te klein is, in het geval van Westerbork bijvoorbeeld minder dan de breedte van barak, heeft onderzoek weinig toegevoegde waarde.

Kortom: er dient archeologisch onderzoek plaats te vinden bij plangebieden groter dan 30 m² met bodemingrepen dieper dan 30 cm -Mv, of dieper in het oostelijk deel van het bestemmingsplangebied en/of op taluds. Doel van het inventariserend onderzoek moet zijn het formuleren van een specifieke verwachting en het vaststellen van de intactheid van het bodemarchief (karterend en waarderend onderzoek).

Archeologische waarde 3 (AW3)

Deze categorie bestaat uit de zogenaamde 'off-site'. Dit zijn de zones waar het bureauonderzoek duidelijk heeft gemaakt dat hier weliswaar geen structuur of anderszins heeft gestaan, maar wel leef- en gebruikssporen verwacht kunnen worden. In de archeologie worden dergelijke zones wel aangeduid als 'off-site'. Vaak worden dergelijke zones niet of minder intensief onderzocht, terwijl ze regelmatig verrassende vondsten opleveren. Lege zones zijn niet altijd leeg. Om die reden wordt aanbevolen inventariserend onderzoek uit te laten voeren bij plangebieden groter dan 100 m², waar bodemingrepen dieper dan 30 cm -Mv gaan plaatsvinden, of dieper dan 50 cm -Mv (het

verhoogde oostelijk deel van het plangebied). Mochten er bovendien taluds aanwezig zijn, dan bedraagt deze diepte respectievelijk 1 m of 1,2 m –Mv.

Kortom: er dient archeologisch onderzoek plaats te vinden bij plangebieden groter dan 100 m² met bodemingrepen dieper dan 30 cm –Mv, of dieper in het oostelijk deel van het bestemmingsplangebied en/of op taluds. Doel van het inventariserend onderzoek moet zijn het formuleren van een specifieke verwachting en het vaststellen van de intactheid van het bodemarchief.

Archeologische waarde 4 (AW4)

Pleinen (exercitieplaatsen, sportvelden e.d.) en lineaire structuren met een verwachte lage informatiewaarde zoals het smalspoor, prikkeldraad en paden en wegen hebben de aanduiding AW4 gekregen. Die lage informatiewaarde baseert zich op het feit dat deze elementen niet leiden tot een accumulatie van vondstmateriaal en er –in archeologische context- bijzonder weinig van bewaard is gebleven. Aanbevolen wordt deze zones vrij te stellen van onderzoek bij planvorming.

Er hoeft geen archeologisch onderzoek plaats te vinden.

3 Aanpassingen

3.1 Toelichting op de verschillende aanpassingen

Gevraagde aanpassingen

De gemeente Midden-Drenthe kwam bij de verwerking van de beleidskaart 2015 in het bestemmingsplan tot de conclusie dat er op basis van recente ontwikkelingen en technische factoren een aanpassing van de beleidskaart noodzakelijk was. Dit betrof het volgende:

1. op de beleidskaart ontbraken de zichtbare aanduidingen van de taluds. Om de vrijstelling of onderzoeksverplichting juist te kunnen beoordelen dienden deze op de kaart te worden aangegeven;
2. op de beleidskaart diende een (visueel) onderscheid te worden aangebracht in de verticale vrijstellingen voor de waarde AW2, d.i. de opgehoogde zone (50 cm -Mv en voor de taluds 1 m -Mv of 1,2 m -Mv);
3. voor de waarde AW2 ontbrak een bufferzone waardoor er tevens een signaalfunctie ontbrak. Voorstel van de gemeente was om hiervoor een zone van 5 m in acht te nemen. Voor deze zone geldt dan hetzelfde regime als voor AW2. Een bufferzone is nodig omdat de kaart exacte begrenzingen suggereert die er niet zijn;
4. er was een archeologische waardering wenselijk voor een aantal nieuwe ontwikkelingslocaties. Het ging daarbij om de toegangsweg naar de nieuwe entree van het kampterrein en het terrein om het voormalige wachthuis dat de nieuwe entree wordt. Het was de bedoeling dat deze waardering valt binnen de nu bestaande categorieën;
5. de smalle paden/wegenstructuren (lineaire lijnen) die binnen het kampterrein een aanduiding AW4 hebben, bleken in de bestemmingsplankaart technisch niet weer te geven. Afgesproken is om ze daarom onder AW3 te brengen (30cm/100m2 vrijstelling). De grotere vlakken die nu onder AW4 vallen moeten wel gehandhaafd blijven in de kaart (dat zijn sport- en exercitievelden);
6. het voorschrift voor AW4 diende veranderd te worden. Er moet niet staan 'geen onderzoek' maar: 'behoud in situ', indien niet mogelijk, inventariserend archeologisch onderzoek uitvoeren in geval van bodemingrepen > 1000m2 en dieper dan 30 cm -mv. Dit betreft namelijk de prehistorische verwachting van deze zones.

Verwerking van de aanpassingen

De uitsplitsing van AW2 kan niet los gezien worden van de problematiek rond de taluds. AW2 betrof de categorie 'Barakken en andere gebouwen, lineaire structuren met hoge informatie-waarde (spoor, waterinfra, loopgraven)'. Het hiervoor geldende beleidsadvies was 'Behoud in situ indien niet mogelijk, inventariserend archeologisch onderzoek uitvoeren in het geval van bodemingrepen >30 m² en bodemingrepen die dieper gaan dan 30 cm -Mv. In opgehoogde zone: dieper dan 50 cm -Mv. Op taluds respectievelijk 1 m -Mv of 1,2 m -Mv.' In feite kan het

kampterrein in twee delen worden onderverdeeld: een opgehoogde en niet-opgehoogde zone. De opgehoogde zone werd in 2014 door middel van booronderzoek gekarteerd centraal in het oostelijk deel van het kamp (Schute & Van der Laan, 2015: 54-60).

Binnen beide zones komen taluds voor; deze zijn een soort visualisering van een aantal barakken door verspreid over het terrein op de plek van voormalige barakken ophogingen van ongeveer 70 cm aan te brengen (dit is een maximale maat die om pragmatische redenen voor alle taluds geldt). Omdat de archeologisch relevante laag als een vaste dieptemaat kan worden gezien, varieert de vrijstelling in verticale zin, afhankelijk van de aanwezigheid van een talud en/of ophoging en ontstaan 4 categorieën: (niet) opgehoogd met wel/geen talud (samengevat in tabel 2).

Categorie:	Dieptemaat cq. vrijstelling:	Code op beleidskaart:
geen ophoging, geen talud	30 cm –Mv	AW2a
ophoging, geen talud	50 cm –Mv	AW2b
geen ophoging, wel talud	100 cm –Mv	AW2c
ophoging, wel talud	120 cm –Mv	AW2d

Tabel 2. Differentiatie in vrijstelling binnen de klasse AW2.

Complicerend bleek dat niet alle taluds exact op de goede plek liggen (d.i. waar barakken stonden), ervan uitgaande dat de projectie uit 2015 beter is dan de projectie in de negentiger jaren toen de taluds gerealiseerd zijn. In de beleidskaart is uitgegaan van de projectie uit 2015 wat dus kan leiden tot de wellicht bevreemdende situatie dat wie de kaart goed bestudeert, ziet dat een talud niet (geheel) op de plek ligt van een barak.

Het bufferen is op zichzelf logisch: de ligging van barakken en andere structuren die tot AW2 behoren is afgeleid door historische kaarten en luchtfoto's te projecteren op de huidige topografisch ondergrond. Hierbij kunnen lichte vertekeningen optreden die door een buffer ondervangen worden. Dit buffer is bepaald op 5 meter rondom de structuur. Ook hier trad een complicatie op: door buffering ontstaan 'snippers', d.w.z. dat door het kunstmatig vergroten van AW2 andere categorieën 'ingesloten' raken en er kleine eilandjes ontstaan van een andere beleidscategorie. Op pragmatische gronden is besloten deze te verwijderen en de categorie AW2 hieraan toe te kennen, mits ze kleiner waren dan 30 m². Bovendien bleek dat de buffering ter plekke van een aantal schuilloopgraven als 'grillig' werd ervaren. Deze zijn om pragmatische redenen daarom rechtgetrokken.

De nieuwe ontwikkelingslocaties (het entreegebouw en de spoorlijn ter hoogte van het herinneringscentrum) zijn aan de kaart toegevoegd. Het entreegebouw stond er feitelijk al op, maar viel buiten de grens plangebied/bestemmingsplan; dat is nu aangepast. De spoorlijn is toegevoegd en heeft de aanduiding AW2a gekregen.

Wat de categorie AW4 betreft tenslotte, het voorschrift is aangepast zoals gevraagd en een aantal kleinere lineaire structuren (alles behalve de sport- en exercitievelden) hebben nu de aanduiding AW3.

3.2 De beleidskaart 7 (2016) in tabel met toelichting

De beleidskaart 7 (2016) is in feite een uitwerking van de beleidskaart uit het RAAP-rapport 2909 van Schute en Van der Laan (2015) en heeft om die reden de titel : 'Kaartbijlage 7. Beleidskaart met 5 m bufferzone.' De kaartbijlage –nu bij deze notitie- kan gezien worden als een addendum van RAAP-rapport 2909.

Hieronder worden in tabel 3 de verschillende vrijstellingsgrenzen samengevat en in tekst toegelicht.

Waarden	Om welke structuren of elementen gaat het?	Type ruimtelijke ingreep	Beleid
AW1	Bestaande nog zichtbare structuren, waaronder de gebouwde rijksmonumenten (villa, aardappelkelder, SS-bunker, kas, kampgracht) ⁵	Alle bodemingrepen	Behoud in situ, indien niet mogelijk, in alle gevallen inventariserend archeologisch onderzoek (IVO).
AW2	Barakken en andere gebouwen, lineaire structuren met hoge informatiewaarde (spoor, waterinfra, loopgraven)	Alle bodemingrepen, behalve kabelsleuven <50 cm breedte en poeren	AW2a (geen ophoging, geen talud) Behoud in situ indien niet mogelijk, inventariserend archeologisch onderzoek uitvoeren in het geval van bodemingrepen >30 m² en bodemingrepen die dieper gaan dan 30 cm –Mv AW2b (ophoging, geen talud) Behoud in situ indien niet mogelijk, inventariserend archeologisch onderzoek uitvoeren in het geval van bodemingrepen >30 m² en bodemingrepen die dieper gaan dan 50 cm –Mv AW2c (geen ophoging, wel

⁵ Er zijn meer zichtbare structuren, maar de genoemde structuren zijn zichtbaar in het bestemmingsplangebied.

			talud) Behoud in situ indien niet mogelijk, inventariserend archeologisch onderzoek uitvoeren in het geval van bodemingrepen >30 m² en bodemingrepen die dieper gaan dan 100 cm –Mv AW2d (ophoging en talud) Behoud in situ indien niet mogelijk, inventariserend archeologisch onderzoek uitvoeren in het geval van bodemingrepen >30 m² en bodemingrepen die dieper gaan dan 120 cm –Mv
AW3	Off-site sporen (de zones waar zich nooit structuren hebben bevonden, maar wel gebruikssporen verwacht kunnen worden). Ook: en lineaire structuren met lage informatie-waarde (prikkelraad, smalspoor, paden en wegen)	Alle bodemingrepen, behalve kabelsleuven <50 cm breedte en poeren	Behoud in situ, indien niet mogelijk, inventariserend archeologisch onderzoek uitvoeren in geval van bodemingrepen >100 m² en bodemingrepen die dieper gaan dan 30 cm –Mv.
AW4	Pleinen (sportvelden, exercitieplaatsen)	Alle bodemingrepen	Behoud in situ, indien niet mogelijk, inventariserend archeologisch onderzoek uitvoeren in geval van bodemingrepen >1000 m² en bodemingrepen die dieper gaan dan 30 cm –Mv. (Gericht op verwachting op (pre)historische resten.)
Procesafspraken AW1 t/m AW3: voorafgaand aan het onderzoek contact opnemen met de gemeente. De gemeente verlangt voor gravend onderzoek altijd een Programma van Eisen; deze wordt voorgelegd aan de RCE voor advies.			

Procesafspraken, in alle gevallen:

over de registratie, documentatie en deponering van losse vondsten (afkomstig uit bijvoorbeeld van onderzoek uitgesloten gebieden zoals AW4) zullen nadere afspraken worden gemaakt tussen provincie, HcKW, RCE en gemeente

@ IVO houdt in: door middel van karterend en/of waarderend archeologisch onderzoek wordt de behoudenswaardigheid van de betreffende structuur of structuren bepaald. Wanneer behoudenswaardige archeologische resten worden aangetroffen, dan worden een waardestelling en een selectieadvies opgesteld die door de opdrachtgever ter beoordeling wordt voorgelegd aan de bevoegde overheid, de gemeente Midden-Drenthe. IVO's mogen alleen door daartoe bevoegde archeologische bureaus worden uitgevoerd.

Tabel 3. Het archeologisch beleidsadvies voor Kamp Westerbork (de nieuwe situatie anno 2016)

Archeologische waarde 1 (AW1)

Gebieden van deze categorie kennen een zeer hoge verwachting voor het aantreffen van archeologische resten. Het betreft de nog zichtbare structuren zoals een kas achter de villa van de kampcommandant of de kampgracht. Overigens zijn ook de vuilstort, granaatwerpbaan, kampboerderij, delen van het Heidelager en nog enkele schietbanen in het landschap zichtbaar, maar deze vallen buiten het bestemmingsplangebied. Daarnaast hebben in het bestemmingsplangebied drie nog bestaande structuren de status van gebouwd Rijksmonument (de kommandantwoning/villa, aardappelkelder en de SS-bunker).⁶ Deze status dekt t echter niet de bescherming van de archeologische component van deze structuren; het ondergrondse (archeologische) deel is niet redengevend voor de bescherming. Om die reden zijn ze in deze categorie opgenomen. In deze gevallen dienen alle vormen van bodemingrepen voorkomen te worden. Rijksbeschermden archeologische monumenten zijn in kamp Westerbork niet aanwezig.

Archeologische waarde 2 (AW2)

In de zones waar barakken en andere gebouwen hebben gestaan, is de kans op het aantreffen van archeologische resten bij bodemingrepen zeer groot. Ook lineaire structuren met een verwachte hoge informatiewaarde zoals het spoor, de waterinfrastructuur en loopgraven hebben de aanduiding AW categorie 2 gekregen. Die hoge informatiewaarde grijpt terug op het feit dat een aantal van deze elementen veel vondsten kunnen herbergen ('artefact trap'), zoals loopgraven en het dichtgegooid deel van de kampgracht. Het hoofdspoor wordt ook tot deze categorie ge-

⁶ Er is een vierde gebouw wettelijk beschermd Rijksmonument: de nieuwe waterzuivering ten zuiden van het omgrachte barakkenterrein. Dit gebouw ligt echter buiten het bestemmingsplangebied.

rekend, gezien de (weliswaar kleine) kans op persoonlijke boodschappen, in tegenstelling tot het smalspoor dat aan het maaiveld lag en een industriële functie had.

De resten kunnen vlak onder het maaiveld liggen, behalve in het oostelijk deel van het plangebied en/of ter plekke van de opgeworpen taluds. Om die reden wordt geadviseerd een differentiatie aan te brengen in de ondergrens op basis van de diepte van de voorgenomen ingreep: archeologisch onderzoek moet uitgevoerd worden bij plangebieden groter dan 30 m², waar bodemingrepen dieper dan 30 cm -Mv gaan plaatsvinden, of dieper dan 50 cm -Mv (het verhoogde oostelijk deel van het plangebied). Mochten er bovendien taluds aanwezig zijn, dan bedraagt deze diepte respectievelijk 1 m of 1,2 m -Mv. De genoemde oppervlaktemaat grijpt terug op de veelgebruikte ondergrens in historische stadskernen en andere vindplaatsen uit de Nieuwe tijd. De grens baseert zich op de relatie tussen een gemiddelde huisgrootte en de waarnemingsmogelijkheden die een archeoloog heeft in een opgravingsput. Wanneer een opgravingsput te klein is, in het geval van Westerbork bijvoorbeeld minder dan de breedte van barak, heeft onderzoek weinig toegevoegde waarde.

Kortom: er dient archeologisch onderzoek plaats te vinden bij plangebieden groter dan 30 m² met bodemingrepen dieper dan 30 cm -Mv, of dieper in het oostelijk deel van het bestemmingsplangebied en/of op taluds (zie tabel 2). Doel van het inventariserend onderzoek moet zijn het formuleren van een specifieke verwachting en het vaststellen van de intactheid van het bodemarchief (karterend en waarderend onderzoek).

Archeologische waarde 3 (AW3)

Deze categorie bestaat uit de zogenaamde 'off-site' en lineaire structuren met een verwachte lage informatiewaarde zoals het smalspoor, prikkeldraad en paden en wegen. Dit zijn de zones waar het bureauonderzoek duidelijk heeft gemaakt dat hier weliswaar geen structuur of anderszins heeft gestaan, maar wel leef- en gebruikssporen verwacht kunnen worden of sporen van infrastructuur. In de archeologie worden dergelijke zones wel aangeduid als 'off-site'. Vaak worden dergelijke zones niet of minder intensief onderzocht, terwijl ze regelmatig verrassende vondsten opleveren. Lege zones zijn niet altijd leeg. Om die reden wordt aanbevolen inventariserend onderzoek uit te laten voeren bij plangebieden groter dan 100 m², waar bodemingrepen dieper dan 30 cm -Mv gaan plaatsvinden, of dieper dan 50 cm -Mv (het verhoogde oostelijk deel van het plangebied). Mochten er bovendien taluds aanwezig zijn, dan bedraagt deze diepte respectievelijk 1 m of 1,2 m -Mv.

Kortom: er dient archeologisch onderzoek plaats te vinden bij plangebieden groter dan 100 m² met bodemingrepen dieper dan 30 cm -Mv, of dieper in het oostelijk deel van het bestemmingsplangebied en/of op taluds. Doel van het inventariserend onderzoek moet zijn het formuleren van een specifieke verwachting en het vaststellen van de intactheid van het bodemarchief.

Archeologische waarde 4 (AW4)

Pleinen (exercitieplaatsen, sportvelden e.d.) hebben de aanduiding AW4 gekregen. Die lage informatiewaarde baseert zich op het feit dat deze elementen niet leiden tot een accumulatie van vondstmateriaal en er –in archeologische context- bijzonder weinig van bewaard is gebleven. Wel geldt voor deze zones de onderzoeksverplichting voor ‘oudere’ archeologie zoals die in de gemeente al gold (Marinelli & Tolsma, 2010).

Er dient archeologisch onderzoek plaats te vinden bij plangebieden groter dan 1000 m² met bodemingrepen dieper dan 30 cm –Mv, of dieper in het oostelijk deel van het bestemmingsplangebied en/of op taluds. Doel van het inventariserend onderzoek moet zijn het formuleren van een specifieke verwachting en het vaststellen van de intactheid van het bodemarchief.

Literatuur

- Bosman, A.V.A.J., E.J. van Ginkel, J.P.F. Verweij & W.B. Waldus**, 2014. De archeologie van modern oorlogserfgoed. *ADC-rapport* 3595. ADC ArcheoProjecten, Amersfoort.
- Marinelli, M.G. & J. Tolsma**, 2010. Archeologische verwachtings- en beleidskaart gemeente Midden-Drenthe. *Archeologische Rapporten Oranjewoud*. Oranjewoud, Heerenveen
- Schute, I.A. & J. de Jonge**, 2012. Vogelvrij erfgoed? De archeologische waarde van kampterreinen uit de Tweede Wereldoorlog. In: *Archeobrief, Vakblad voor de Nederlandse Archeologie*, jrg. 16, nr. 2, p. 16-28.
- Schute, I.A. & B. van der Laan**, 2015. Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum. Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart. *RAAP-rapport* 2909. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

Overzicht van tabellen en kaartbijlagen

Tabel 1. Het archeologisch beleidsadvies voor Kamp Westerbork (s.v.z. 2015).

Tabel 2. Differentiatie in vrijstelling binnen de klasse AW2.

Tabel 3. Het archeologisch beleidsadvies voor Kamp Westerbork (de nieuwe situatie anno 2016).

Kaartbijlage 7. Beleidskaart met 5 m bufferzone.

RAAP

Archeologisch Adviesbureau

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum

Gemeente Midden-Drenthe

Een archeologische bronnen- en beleidskaart

KAMP SCHATTENBERG
SITUATIE NIEUW

Archeologisch Adviesbureau

RAAP-rapport 2909

**Kamp Westerbork –
van vluchtelingenkamp tot
herinneringscentrum**

Gemeente Midden-Drenthe

Een archeologische bronnen- en beleidskaart

drs. I.A. Schute & B. van der Laan MA

Colofon

Opdrachtgever: Gemeente Midden-Drenthe

Titel: Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum. Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

Status: eindversie

Datum: 29 januari 2015

Auteurs: *drs. I.A. Schute & B. van der Laan MA*

Projectcode: WECV4

Bestandsnaam: RA2909_WECV4

Projectleider: drs. I.A. Schute

Projectmedewerkers: B. van der Laan MA (RCE), ir. J.A.T. Wijnen, H. Molthof MA & drs. J.A. Schenk

ARCHIS-vondstmeldingsnummer: nog niet bekend

ARCHIS-waarnemingsnummer: nog niet bekend

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummers: 61154 & 62562

Bewaarplaats documentatie: RAAP West-Nederland

Autorisatie: drs. R.S. Kok

Bevoegd gezag: Gemeente Midden-Drenthe

ISSN: 0925-6229

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.

Leeuvenveldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500

telefax: 0294-491 519

E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2015

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

Samenvatting

Dit rapport en bijbehorende kaartenset geven inzicht in de archeologie van Kamp Westerbork en doet een voorstel voor planologische bescherming hiervan. De archeologische waarden en verwachtingen van het kamp kunnen nu op de bestemmingsplankaart worden weergegeven. Aan deze waarden en verwachtingen is een gebruiks- en vrijstellingsrichtlijn gekoppeld die in dit rapport verantwoord is. Deze verantwoording en daarmee de genoemde vrijstellingsrichtlijn, zijn geformuleerd vanuit de constatering dat Kamp Westerbork een behoudenswaardige archeologische vindplaats is.

Op de bestaande archeologische verwachtings- en beleidskaart van de gemeente Midden-Drenthe staat Kamp Westerbork niet specifiek aangegeven. Het gebied heeft voor het grootste deel een 'hoge archeologische verwachting'; een kleine zone in het noordwesten van het kampterrein heeft een middelhoge archeologische verwachting. Deze verwachting is gebaseerd op landschappelijke variabelen in relatie tot kennis over de locatiekeuze van de mens in het verleden, met name de prehistorie. Hoewel uit het bijbehorende rapport duidelijk wordt dat de geformuleerde archeologische verwachtingen tot 1950 in beeld zijn gebracht, wordt Kamp Westerbork als zodanig niet genoemd. De reden hiervoor is waarschijnlijk dat het kampterrein bij het maken van de kaart nog niet als *archeologisch* erfgoed is gezien. Het gevolg is dat het huidige archeologiebeleid van de gemeente dus ook geldt voor het kampterrein terwijl het daar niet voor gemaakt is. Dit pro-

ject beoogt alsnog deze kennislacune in te vullen door passend archeologiebeleid voor de gebruiksgeschiedenis van het kampterrein te formuleren.

Kamp Westerbork als archeologisch erfgoed

Dat de archeologie iets bij te dragen heeft aan de geschiedschrijving van en over Kamp Westerbork, of in bredere zin de Tweede Wereldoorlog, wordt pas de laatste jaren in de archeologische beroepsgroep erkend. De wetenschappelijke toegevoegde waarde kan bijvoorbeeld liggen in een scherper inzicht in thema's als de materiële cultuur als betekenisdraager, degradatie en conservering van moderne materialen of in een ruimtelijk en functioneel inzicht in de structuren van een kamp. Het lijken met name de structuren in de 'rafelranden' van het kamp te zijn, die slecht bekend zijn. Zij zijn echter zonder meer deel van het kamp, in welke definitie dan ook. Het Heidelager (gebouw dat onderdak bood aan de bewaking van het kamp) met zijn deels onbekende geschiedenis is daar een duidelijk voorbeeld van.

In zijn algemeenheid is door archeologen gewezen op een zekere 'lokaliteit' van archeologisch onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog, een discipline van 'kleine geschiedenissen' (Bosman, e.a., 2014). Daarmee wordt bedoeld dat de toegevoegde waarde van de archeologie kleiner wordt naarmate er meer historische bronnen zijn. Dat lijkt logisch, maar betekent niet dat de waardering van modern archeologisch oor-

logserfgoed minder is of zou moeten zijn. Temeer daar de maatschappelijke waardering van erfgoed, zoals de herinneringswaarde en de emotionele waarde, steeds belangrijkere criteria worden in de discussie over de waardering van erfgoed in het algemeen. Juist de Tweede Wereldoorlog vormt een tijdvak waarin de vervlechting van boven- en ondergronds erfgoed bijzonder prominent en duidelijk is; dat vraagt dan ook om een meer integrale benadering (Kok & Vos, 2013). Het is daarom niet zozeer het directe wetenschappelijk belang (het grote verhaal) van waaruit de planologische verankering van Kamp Westerbork noodzakelijk werd geacht, als wel het nut hiervan voor de archeologische monumentenzorg en de maatschappelijke betekenis die op dit moment aan dit erfgoed wordt gehecht. In Nederland kennen we de verplichting om erfgoed in een ruimtelijke zin vast te leggen in bestemmingsplannen. Daarmee wordt een basis gegeven aan een verantwoorde omgang met dit erfgoed én een basis voor eventueel academisch gestuurd wetenschappelijk onderzoek. Immers, het behoud *in situ* uitgangspunt van de archeologische monumentenzorg is erop gericht om dit erfgoed zo veel mogelijk in stand te houden voor toekomstige generaties en toekomstig onderzoek. De vragen die wij nu aan dit erfgoed stellen, hoeven immers niet de vragen te zijn die over 30 jaar gesteld worden.

Kamp Westerbork van 1939 tot 1971

De kracht van de opzet van het project ligt bovendien ook in het feit dat er geen chronologische beperking is opgelegd door de opdrachtgever. Dat wil zeggen dat alle gebruiksfasen van Kamp Westerbork – in al haar ruimtelijke consequenties – in beeld zijn gebracht. Hiermee is een inzicht verkregen in de ruimtelijke en functionele ontwikkeling van

het kamp door de tijd heen. Dit inzicht kan dienen om de herinneringscultuur in ruimtelijke zin vorm te geven. In feite raken we hier een actueel thema: moeten ook andere tijdslagen een plek krijgen in een inrichting? Het Herinneringscentrum Kamp Westerbork heeft hier een duidelijk standpunt over en besteed op het terrein al aandacht aan met name de Molukse periode, voor Westerbork en Nederland een indringende en bijzondere geschiedenis.

Beleidskaart

De nu beschikbare kaarten brengen van al deze verschillende gebruiksfasen de archeologische component in beeld dat vervolgens gebruikt kan worden in de afweging wat te doen wanneer op het terrein ruimtelijke ontwikkelingen plaatsvinden. Archeologische resten kun je maar één keer vernietigen. In een afweging van ruimtelijke belangen is het daarom van groot belang exact in beeld te hebben wat waar is geweest, en wanneer dat was. Zorgvuldig behoud en beheer van archeologisch resten op het 'barakkenterrein' maar ook de perifere zone daarbuiten, is nu mogelijk, evenals het verantwoord onderzoeken ervan.

De beleidskaart geeft aan welk beleid geldt voor welke waarden en verwachting (kaartbijlage 6). Op de kaart zijn vier waarden onderscheiden waarvoor het te volgen beleid is geformuleerd. Voor de verschillende waarden gelden verschillende vrijstellingen. Deze worden in de rapportage onderbouwd en zijn hiernaast in tabelvorm samengevat:

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

waarden	om welke structuren of elementen gaat het?	type ruimtelijke ingreep	beleid
AW1	bestaande nog zichtbare structuren, waaronder de gebouwde rijksmonumenten (villa, aardappelkelder, SS-bunker, kas, kampgracht)*	alle bodemingrepen	behoud in situ, indien niet mogelijk, in alle gevallen inventariserend archeologisch onderzoek (IVO)
AW2	barakken en andere gebouwen, lineaire structuren met hoge informatiewaarde (spoor, waterinfra, loopgraven)	alle bodemingrepen, behalve kabelsleuven <50 cm breedte en poeren	behoud in situ indien niet mogelijk, inventariserend archeologisch onderzoek uitvoeren in het geval van bodemingrepen >30 m ² en bodemingrepen die dieper gaan dan 30 cm -Mv in opgehoogde zone: dieper dan 50 cm -Mv op taluds respectievelijk 1 m -Mv of 1,2 m -Mv.
AW3	off-site sporen (de zones waar zich nooit structuren hebben bevonden, maar wel gebruikssporen verwacht kunnen worden)	alle bodemingrepen, behalve kabelsleuven <50 cm breedte en poeren	behoud in situ, indien niet mogelijk, inventariserend archeologisch onderzoek uitvoeren in geval van bodemingrepen >100 m ² en bodemingrepen die dieper gaan dan 30 cm -Mv. in opgehoogde zone: dieper dan 50 cm -Mv op taluds respectievelijk 1 m -Mv of 1,2 m -Mv.
AW4	pleinen (sportvelden, exercitieplaatsen) en lineaire structuren met lage informatiewaarde (prikkelraad, smalspoor, paden en wegen)	alle bodemingrepen	geen onderzoek
Procesafpraak AW1 t/m AW3: voorafgaand aan het onderzoek contact opnemen met de gemeente.			
Procesafpraak, in alle gevallen: Over de registratie, documentatie en deponering van losse vondsten (afkomstig uit bijvoorbeeld van onderzoek uitgesloten gebieden zoals AW4) zullen nadere afspraken worden gemaakt tussen provincie, HckW, RCE en gemeente.			
IVO IVO houdt in: door middel van karterend en/of waarderend archeologisch onderzoek wordt de behoudenswaardigheid van de betreffende structuur of structuren bepaald. Wanneer behoudenswaardige archeologische resten worden aangetroffen, dan worden een waarde stelling en een selectieadvies opgesteld die door de opdrachtgever ter beoordeling wordt voorgelegd aan de bevoegde overheid, de gemeente Midden-Drenthe. IVO's mogen alleen door daartoe bevoegde archeologische bureaus worden uitgevoerd.			

* Er zijn meer zichtbare structuren, maar de genoemde structuren zijn zichtbaar in het bestemmingsplangebied.

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

Inhoud

Samenvatting	7
1 Inleiding	13
1.1 Kader	13
1.2 Doelstelling	15
1.3 Leeswijzer	15
1.4 Dankwoord	15
2 Onderzoeksopzet	17
2.1 Fasering	17
2.2 Toelichting op de onderzoeksfasen	17
2.3 Producten	19
2.4 Begeleiding van het proces	19
2.5 Uitgangspunten	20
3 Historisch perspectief	23
3.1 Inleiding	23
3.2 Westerbork: een heideveld	23
3.3 Vluchtelingenkamp	24
3.4 Durchgangslager Westerbork	26
3.5 Interneringskamp	30
3.6 Militair kamp	32
3.7 Repatriëringskamp	32
3.8 Woonoord Schattenberg	33
3.9 Herinneringscentrum en historische plek Kamp Westerbork	35
3.10 Archeologisch onderzoek naar kampterreinen	38
4 Methoden	39
4.1 Bronnenonderzoek	39
4.2 Gegevensverwerking	45
4.3 Veldtoets	46
4.4 Interviews	49
5 Bronnenkaart	51
5.1 Ruimtelijke ontwikkeling	51
5.2 Functionele duiding	54
5.3 Kaartlagen	58

6 Veldtoets en interviews	59
6.1 Inleiding	59
6.2 Veldbezoek	60
6.3 Interviews	63
6.4 Booronderzoek en waarnemingen in cunet van barak 56	65
7 Beleidskaart	73
7.1 Beleidskader	73
7.2 De gemeentelijke archeologische monumentenzorg	77
7.3 De status van archeologisch oorlogserfgoed	79
7.4 Waardering van Kamp Westerbork volgens de KNA	79
7.5 Bestemmingsplanvoorschriften	81
7.6 Planologische procedure	86
7.7 Aanbevelingen	87
Literatuur	91
Gebruikte afkortingen	93
Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen	94
Bijlage 1. Excel-database Structuren Kamp Westerbork (1939-1971)	95
Bijlage 2. Boorbeschrijvingen	97
Bijlage 3. Het waarderen van vindplaatsen (KNA 3.3)	147

1

Inleiding

1.1 Kader

De gemeente Midden-Drenthe, in samenwerking met de provincie Drenthe, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, heeft aan RAAP Archeologisch Adviesbureau verzocht een archeologische bronnen- en beleidskaart voor Kamp Westerbork te vervaardigen.

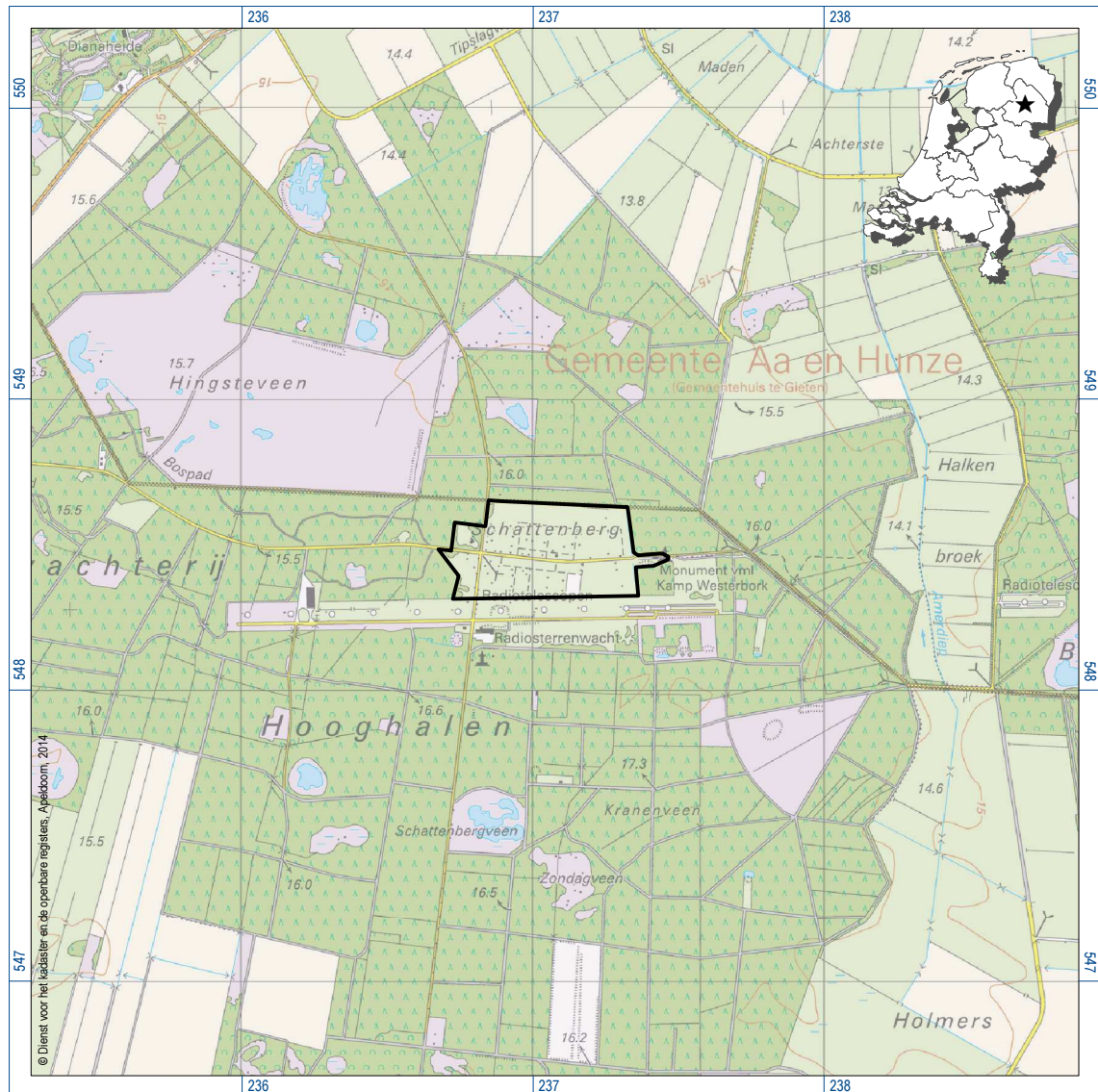
Aanleiding

De afgelopen jaren is binnen de Archeologische Monumentenzorg (AMZ) het besef gegroeid dat ook ondergrondse overblijfselen uit de 20e eeuw tot het archeologisch erfgoed gerekend kunnen worden. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar modern oorlogserfgoed, waaronder met name de Tweede Wereldoorlog. Archeologisch onderzoek aan bijvoorbeeld de Grebbelinie, maar ook binnen de kampen Vught, Amersfoort en Westerbork, hebben de discussie hierover binnen archeologische kring aangewakkerd.

Te vaak is bij civiele grondwerkzaamheden gebleken dat er onbekende en onverwachte sporen tevoorschijn kwamen en ongezien vernietigd werden. Nieuwe sporen impliceren nieuwe informatie, die bovendien eenduidig en objectief te noemen is. Het zou een gemiste kans zijn het bodemarchief, ook wanneer het om de Tweede Wereldoorlog gaat, niet als bron van kennis over het verleden te gebruiken.

De focus van de discussie binnen de AMZ ligt vooral op de wetenschappelijke en maatschappelijke waardering van dit type erfgoed en de gevolgen daarvan voor de archeologische monumentenzorg (Schute & De Jonge, 2012). Vraag daarbij is of resten uit de periode van de Tweede Wereldoorlog archeologische vondsten zijn. Het Centraal College van Deskundigen Archeologie (CCvD), dat de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie beheert en actueel houdt en waarin vertegenwoordigers uit het hele archeologische en maatschappelijke veld zitting hebben, heeft inmiddels uitgesproken dat het bodemarchief uit de Tweede Wereldoorlog wel degelijk *archeologisch* erfgoed is (Bosman, e.a., 2014).

Dit betekent dat gemeentes invulling dienen te geven aan de zorgplicht ten aanzien van dit erfgoed, zoals vastgelegd in de Monumentenwet (1988)/ Wet op de Archeologische Monumentenzorg (Wamz) en daaruit volgende regelgeving. De gemeente Midden-Drenthe geeft hier invulling aan door een archeologische bronnen- en beleidskaart voor Kamp Westerbork op te laten stellen. Dit is feitelijk een inhoudelijke verdieping van het reeds bestaande, gemeente dekkende archeologiebeleid van de gemeente Midden-Drenthe.

Figuur 1. Ligging van het plangebied/onderzoeksgebied (gearceerd) met ARCHIS-waarnemingen (rood) en AMK-terreinen (blauw) op de IKAW; inzet: ligging in Nederland.

Eerder onderzoek in Westerbork

Het Herinneringscentrum Kamp Westerbork heeft in 2011 in samenwerking met de Vrije Universiteit (VU) en RAAP Archeologisch Adviesbureau de contouren geschetst van een meerjarig archeologisch onderzoek: *'The Westerbork Archaeological Research Project'*. Hierin zijn diverse locaties als object van onderzoek benoemd. Het eerste onderzoek betrof een proefsleufonderzoek aan de nog bestaande villa van de kampcommandant (Schute & Wijnen, 2012). Reden hiertoe

was de inmiddels gerealiseerde bouw van een glazen paviljoen over de commandantswoning. Hierdoor zouden eventueel aanwezige ondergrondse sporen ongezien verloren kunnen gaan. Dit onderzoek werd gecombineerd met het in kaart brengen van de vuilstort van het kamp. Deze wordt niet bedreigd door de herinrichtingsplannen, maar wel doorschatgraverij en plundering. De resultaten van beide projecten maken duidelijk dat er sprake is van een archeologisch bodemarchief; een steekproef van 12m² op de vuilstort leverde bijna 20.000

vondsten op die onder grote publieke belangstelling in het Herinneringscentrum zijn gedermineerd (Schute, 2013).

Partners

Toen de noodzaak van een nieuw bestemmingsplan voor Kamp Westerbork zich aandienende, hebben vanwege de nationale, zelfs internationale betekenis (het recentelijk verleende Europees erfgoedlabel accentueert dit), de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de provincie Drenthe, de gemeente Midden-Drenthe en Herinneringscentrum Kamp Westerbork de handen ineengeslagen. Samen hebben zij het maken van archeologiekaarten en -beleid voor de verschillende gebruiksfasen van het kamp (1939-1972) mogelijk gemaakt, zowel door inhoudelijk als financieel te participeren.

1.2 Doelstelling

Doel van het project is de archeologische component van de verschillende bewonings- en gebruiksfasen van het kampterrein in kaart(beeld) te brengen, te waarderen en planologisch te beschermen.

1.3 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt de onderzoeksoepzet beschreven, gevolgd door een historische inleiding op de verschillende gebruiksfasen van Kamp Westerbork en een overzicht over archeologisch onderzoek naar kampterrainen in Europa (hoofdstuk 3). In hoofdstuk 4 worden de methoden van onderzoek beschreven en in hoofdstuk 5 en 6 de resultaten van het bureauonderzoek, de veldtoets en de interviews met amateurarcheologen. In hoofdstuk 7 worden tenslotte de waardering en beleidsadviezen gepresenteerd en onderbouwd.

1.4 Dankwoord

Een woord van dank gaat uit naar de leden van de begeleidingsgroep: Dirk Mulder (Herinneringscentrum Kamp Westerbork), Saco van Veen en Tiny van Hoek (gemeente Midden-Drenthe), Alexandra Mars (projectregie) en Ane Anema (provincie Drenthe), Truus Veldhuis en Jan van Doesburg (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en Henk-Jan ten Brink (Grontmij, adviseur HcKW). Verder gaat dank uit naar Albert Gilbert, Guido Abuys, Bas Korholt, Jaap Kooistra (allen HcKW), Jeroen Bolhuis (Saxion) en André Kemper en Luc Popken (amateurarcheologen).

Aan de ronde tafeldiscussie op 25 november 2014 bij de RCE in Amersfoort namen deel (in willekeurige volgorde): Erik Kleijn (RCE, voorzitter), Jan van Doesburg (RCE), Jos Deeben (RCE), Bertil van Os (RCE), Rob van der Laarse (VU), Koos Bosma (VU), Iris van Ooijen (VU), Monique Eerden (RCE), Martijn Eickhoff (NIOD/ Radboud universiteit Nijmegen), Martin Meffert (provinciaal archeoloog Brabant), Lisa Wouters (provinciaal archeoloog Utrecht), Alexandra Mars (provinciaal archeoloog Drenthe), Harry Ruijs (oud-directeur Nationaal Monument Kamp Amersfoort), Jeroen van den Eijnde (directeur Nationaal Monument Kamp Vught), Dirk Mulder (directeur Herinneringscentrum Kamp Westerbork), Saco van Veen (gemeente Midden-Drenthe), Timo d' Hollosy (gemeente Amersfoort), Ronald van Genabeek (gemeente Vught), Marjo Montforts (adviseur archeologie gemeente Aa en Hunze, Midden-Drenthe en Borger-Odoorn), Tiny van Hoek (gemeente Midden-Drenthe), Ane Anema (provincie Drenthe), Henk-Jan ten Brink (Grontmij/bestemmingsplan herinrichting Kamp Westerbork), Truus Veldhuis (RCE), Ruurd Kok (RAAP) en Bas van der Laan (RCE). Zij worden allen bedankt voor hun bijdrage.

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

2 Onderzoeksopzet

2.1 Fasering

Ten behoeve van het opstellen van de archeologische bronnen- en beleidskaart is gekozen voor een gefaseerde onderzoeksopzet. Deze fasen zijn de volgende:

- A. Opstellen archeologische bronnenkaart
- B. Veldtoets
- C. Opstellen conceptadvies voor een archeologische waardering, bescherming en onderzoek: concept-beleidskaart en conceptrapportage
- D. Bespreking van dit concept door de begeleidingsgroep en bijstelling n.a.v. de gemaakte opmerkingen
- E. Ronde-tafel bijeenkomst (presentatie van en brede discussie over het (bijgestelde) concept ontwerp)
- F. Verwerking resultaten/uitkomsten ronde-tafel bijeenkomst in *definitief* advies/ontwerp archeologische waardering, bescherming en onderzoek: beleidskaart en conceptrapportage
- G. Bespreking definitief advies/ontwerp met begeleidingsgroep en verwerking laatste opmerkingen. Definitief maken van alle kaarten en rapport
- H. Bestuurlijke presentaties

2.2 Toelichting op de onderzoeksfasen

A. Opstellen archeologische bronnenkaart: bureauonderzoek

Doel van het bureauonderzoek is een vlakdekkend inzicht geven in de bekende en verwachte archeologische resten/vindplaatsen en inzicht in de (verwachte) conservering en kwetsbaarheid van deze resten. De resultaten worden gepresenteerd in de vorm van een bronnenkaart, in feite een archeologische waarden- en verwachtingskaart die een digitaal en ruimtelijk inzicht geeft in verwachte en nog aanwezige structuren per gebruiksfase en de gaafheid van deze structuren

Tijdens het bureauonderzoek zijn diverse bronnen bestudeerd: historische luchtfoto's, historisch kaartmateriaal (topografische opnames en bouwtekeningen), ander beeldmateriaal zoals foto en film, overige historische bronnen in diverse archieven, bestaande publicaties/literatuur over het kamp. Ook zijn een aantal meer landschappelijke getinte bronnen bestudeerd, zoals het Actueel Hoogtebestand Nederland (2 m bestand) en bodem- en geo(morfo)logische kaarten. Verder is getracht bodemverstoreningen in beeld te brengen aan de hand van bijvoorbeeld oude bouwtekeningen, bestekken, gegevens ten aanzien van ontgroningen, egalisaties en/of sanerings-

verslagen. Belangrijk onderdeel is verder het afnemen van interviews van mensen met veel kennis over het kamp. Dit betreft vooral amateurarcheologen en verzamelaars.

Ten behoeve van de beleidskaart en de waardering zijn in deze fase ook relevant gemeentelijk, provinciaal en rijksbeleid bestudeerd. De resultaten van het bureauonderzoek worden in hoofdstuk 5 gepresenteerd.

B. Veldtoets

Na het vervaardigen van de concept-bronnenkaart is een beperkte veldtoets uitgevoerd, waarvan de resultaten in hoofdstuk 6 worden beschreven. Doel van deze veldtoets is het toetsen en verfijnen van de archeologische verwachting, oftewel het controleren van de gaafheidklassen. Alle onderscheiden verwachtingszones zijn (steekproefsgewijs) in het veld getoetst op hun reële archeologische waarde.

C./D. Opstellen conceptadvies archeologische waardering, bescherming en onderzoek: concept-beleidskaart en conceptrapportage en bespreking met begeleidingsgroep.

In deze fase is een advies opgesteld over de waardering van het archeologisch erfgoed uit de genoemde verschillende gebruikperiodes (hoofdstuk 7). De hierbij gehanteerde criteria worden beschreven en onderbouwd. Dit advies is, nadat het is besproken in de begeleidingsgroep (en eventuele opmerkingen zijn verwerkt), gepresenteerd tijdens de Rondetafel-discussie (fase E). In het advies moet een reflectie in bredere zin terug te vinden zijn waarbij aspecten als lopende discussies (o.a. binnen de archeologische beroepsgroep), samenhang met het bovengrondse erfgoed (ensemblewaarde) en de internationale context en betekenis een plek krijgen. Het advies wordt gegeven in het kader van de archeologi-

sche monumentenzorg en het daartoe te ontwikkelen beleid.

E./F. Ronde-tafel-discussie & opstellen definitief advies archeologische waardering, bescherming en onderzoek: beleidskaart met toelichting, ruimtelijke plankaart en conceptrapportage

Verwerken van de resultaten van de rondetafel-discussie en opstellen *definitief advies* beleidskaart van het hele geïnventariseerde gebied (eigenlijke kampterrein en periferie) waarop aan de archeologische waarden en verwachtingen beschermings- en onderzoeksbeleid zijn gekoppeld, inclusief voorstel gebruiks- en vrijstellingsrichtlijn. Deze kaart dient als onderlegger voor het bestemmingsplan. Daarnaast wordt een ruimtelijke plankaart opgesteld (alleen contour van het bestemmingsplan) waarop de archeologiebestemmingen (Archeologie-waarde 1 etc.) staan aangegeven die direct in het bestemmingsplan kunnen worden overgenomen. Het definitieve rapport bevat: een advies over (toekomstig) onderzoek in de periferie van het kampterrein (samenhangende sporen/structuren) en een overzicht van de actuele stand van zaken aangaande de inrichtingsplannen die met bodembewerking gepaard gaan en wat dit eventueel voor onderzoeksconsequenties heeft.

G. Voorleggen van het definitief advies/ ontwerp kaarten en rapport aan de begeleidingsgroep

In deze fase wordt het definitief advies voor de laatste keer met de begeleidingsgroep besproken. De laatste opmerkingen worden verwerkt waarna de definitieve kaarten en het eindrapport vervaardigd worden.

H. Bestuurlijke presentatie(s).

Eerste exemplaren van de kaarten en het rapport worden overhandigd aan bestuur-

lijke vertegenwoordigers van de gemeente Midden-Drenthe, de provincie Drenthe en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Indien gewenst vindt daarnaast een presentatie en toelichting plaats voor de Raad en het College van de gemeente Midden-Drenthe en medewerkers van het HckW.

2.3 Producten

De te leveren producten zijn:

Een rapport met:

- Een inventarisatie van het uiterlijk van het kampterrein tijdens de verschillende gebruikperiodes heeft uitgezien. Hoe was de ruimtelijke inrichting vorm gegeven, welke gebouwen en structuren waren aanwezig en welke ontwikkelingen zijn te zien? Wat is daar boven en onder de grond nog van over? Hoe is de waardering en bescherming van het bovengrondse erfgoed binnen het kamp op dit moment geregeld?
- Een advies over de waardering van het ondergrondse deel van het erfgoed uit de genoemde, verschillende gebruikperiodes. Een beschrijving van de gehanteerde criteria en de onderbouwing daarvan. Dit advies is mede het resultaat van de rondetafel-discussie. In het advies moet een reflectie in bredere zin terug te vinden zijn waarbij aspecten als lopende discussies, samenhang met het bovengrondse erfgoed en de internationale context en betekenis een plek krijgen. Het advies wordt gegeven in het kader van de archeologische monumentenzorg.
- Een advies over het gewenste beschermings- en onderzoeksbeleid, inclusief voorstel gebruiks- en vrijstellingsrichtlijn, en een reflectie daarop in bredere context.
- Een advies over (toekomstig) onderzoek in de periferie van het kampterrein (samenhangende sporen/structuren).

- Een overzicht van de actuele stand van zaken aangaande de inrichtingsplannen die met bodembewerking gepaard gaan. (Wat is er te verwachten aan onderzoek?)
- Een verslag van het verrichte veldwerk.
- Een literatuur- en bronnenlijst.

De te leveren kaarten zijn:

- Een (inhoudelijke) bronnenkaart van het hele geïnterpreteerde gebied (eigenlijke kampterrein en periferie) waarop de archeologische waarden en verwachtingen uit de periode 1938/39 -1971 staan aangegeven.
- Een beleidskaart van het hele geïnterpreteerde gebied (eigenlijke kampterrein en periferie) waarop aan de archeologische waarden en verwachtingen een beschermings- en onderzoeksbeleid is gekoppeld, inclusief voorstel gebruiks- en vrijstellingsrichtlijn. Deze kaart dient als onderlegger voor het bestemmingsplan.
- Alle Gis-bestanden van de kaarten en PDF van het rapport worden ter beschikking van gemeente, RCE, provincie en HckW gesteld.

2.4 Begeleiding van het proces

Het proces is begeleid door een begeleidingsgroep waarin vertegenwoordigers van de gemeente Midden-Drenthe, de provincie Drenthe, de RCE en het Herinneringscentrum Kamp Westerbork zitting hadden. Deel van het proces vormde bovendien een rondetafelbijeenkomst waarvoor deskundigen met specifieke kennis en betrokkenheid zijn uitgenodigd. Deze bijeenkomst had plaats op 25 november 2014 bij de RCE (zie § 1.4).

2.5 Uitgangspunten

Ruimtelijke begrenzing: kern en periferie

Er wordt onderscheid gemaakt in een 'kerngebied' en een 'periferie' (figuur 1 en 2). Reden hiervoor is de begrenzing van het bestemmingsplangebied: dit richt zich op het barak-kenterrein, dus 'alles binnen het prikkeldraad'. Geconstateerd is echter dat er een perifere zone is waar talloze structuren en elementen voorkomen die een integraal onderdeel van het kamp vormen. Juist die structuren maken het functioneren van het kamp als kamp mogelijk. Een deel van deze periferie ligt overigens in de gemeente Aa en Hunze.

Bij een eerdere, soortgelijke studie naar kamp Amersfoort werd geconstateerd dat er om de barakken heen (een zone van 3 hectare) een gebied lag van 40 hectare met diverse ruimtelijke-functionele zones: het gebied waar de gevangenen werkten, het kamp waar bewa- kers verbleven en andere objecten aanwezig waren, zoals luchtafweer, oefenterrein, buffer- zones, infrastructuur en massagraven (Wijnen & Schute, 2010). In een groot deel van dit gebied geldt dat de notie van de aanwezig- heid van een bodemarchief volledig verloren is gegaan, te wijten aan een 'monumentalisering' van het terrein. Het beeld dat een kampter- rein een ruimte is met archeologische sporen en resten is pas recentelijk onder de aandacht gebracht (Schute & De Jonge, 2012). In de 'perifere' zone van Westerbork worden talloze structuren verwacht of zijn deze reeds bekend: het Heidelager, de vuilstort, schietbanen, spoorlijn, veldgraven etc. De begrenzing hier- van wordt als volgt gedefinieerd: de boswach- terij met uitlopers tot aan station Hooghalen en het haventje aan het Oranjekanaal in het zuiden (waar een smalspoor vanuit het kamp naartoe liep).

Gelaagdheid

Kamp Westerbork heeft een complexe geschiedenis met diverse gebruiksprio- den die allemaal in beeld gebracht dienen te worden. Het betreft:

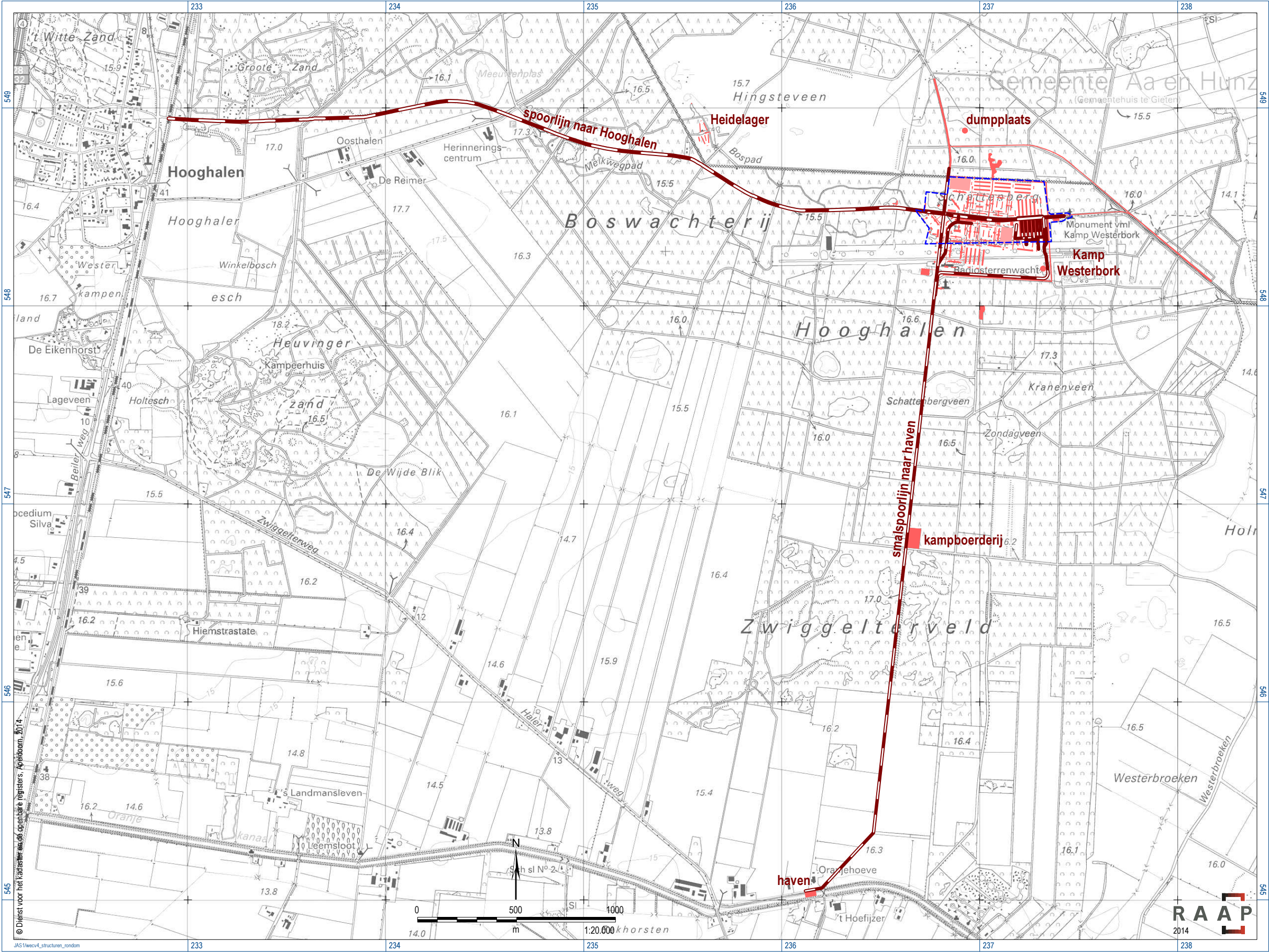
- Periode 0: de periode voor de ontginning (tot aan 1939)
- Periode II¹: het Joods vluchtelingenkamp (1939-1942)
- Periode III: het doorgangskamp voor Joden (1942-1945)
- Periode IV: het interneringskamp (1945-1948)
- Periode V: militair kamp (1948)
- Periode VI: repatriëeringskamp (1949)
- Periode VII: Moluks woonoord Schattenberg (1950-1970/1971)
- Periode VIII: Herinneringscentrum en Natio- naal Monument (1970-heden)

Naamsverwarring tussen kampen

Met de benaming 'Kamp Westerbork' wordt over het algemeen het *Durchgangslager* (1942-1945) bedoeld. In andere gebruiksfas- sen heeft het kamp echter andere namen. Eerst heette het 'Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork' en in de ontwerpfase zelfs 'kamp Zwiggelte'.² Na de oorlog valt in de Molukse periode de naam 'Westerbork' weg en wordt het kamp eerst 'Kamp Schattenberg' genoemd en tenslotte 'Woonoord Schattenberg'. Vaak leidt de benaming 'Kamp Westerbork' tot verwarring, wanneer duidelijk wordt dat het kamp niet nabij het dorp Westerbork lag, maar ruwweg nabij Hooghalen en Zwiggelte. Boven- dien lag zowel in Hooghalen als in Westerbork een *ander* kamp, zonder directe relatie met

¹ Periode I is later tussengevoegd. Het betreft de eerste bouwfase van het vluchtelingenkamp (zie § 5.1), welke uit het onderzoek naar voren kwam.

² Zwiggelte lag destijds in de voormalige gemeente Westerbork.

Figuur 2. Structuren ten tijde van het Durchgangslager (1942-1945).

Kamp Westerbork (Kamp Hooghalen en Kamp De Pieterberg: beide NAD-kampen).³
Tenslotte ligt er tussen Kamp Hooghalen en Kamp Westerbork nog een kampje: het Heidelager of Heidekamp. Dit kampje had wel een directe relatie met Kamp Westerbork: de bewakers verbleven er.

GIS-structuur

De bovengenoemde gelaagdheid in relatie tot het doel van de kaart maakt het noodzakelijk alle waarden en verwachtingen in een GIS-omgeving op te nemen (zie § 4.2). Het herinrichtingsplan (gericht op zingeving / het beter beleefbaar maken van de betekenis(sen) van het kamp) dat in opdracht van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork door de Grontmij is gemaakt, geeft op zich al een ruimtelijk overzicht van een aantal verdwenen structuren (met name in het onderzoeksgebied), maar niet op het detailniveau dat nodig is voor een bestemmingsplan (Grontmij, 2011).

³ De NAD staat voor de Nederlandse Arbeidsdienst, een door Seyss-Inquart onder de naam Opbouwdienst in het leven geroepen eerst vrijwillige, later verplichte arbeidsdienst. Vaak maakte deze dienst gebruik van de faciliteiten van de vooroorlogse Rijksdienst voor de Werkverruiming, zoals in het geval van Kamp Hooghalen. Opmerkelijk is dat het Heidekamp dezelfde ruimtelijke structuur heeft als een deel van de RdvW/NAD-kampen.

3 Historisch perspectief

3.1 Inleiding

Kamp Westerbork heeft een geschiedenis die zich uitstrekt van de bouw als vluchtelingenkamp in 1939 tot aan de dag van vandaag. Het *Judendurchgangslager* is misschien manifest in onze herinnering, maar in dit hoofdstuk wordt een kort historisch overzicht gegeven van alle gebruiksfasen. Kamp Westerbork is met recht een 'gelaagd landschap'.

De tekst van § 3.3 t/m 3.9 is – met toestemming – ontleend aan de website van het Herinneringscentrum. De stukken zijn door diverse medewerkers van het Herinneringscentrum geschreven en zijn voor gebruik in dit rapport licht aangepast.

3.2 Westerbork: een heideveld

Het Drents Plateau en het brede oerstroomdal van de Hunze vinden hun oorsprong in de voorlaatste ijstijd, het Saalien (ca. 300.000-130.000 BP). In deze periode breidde de Scandinavische ijskap zich zover uit dat de noordelijke helft van Nederland door een dik pakket landijs bedekt raakte. Aan de rand van het zich in zuidwestelijke richting bewegende landijs werden door de kracht van het ijs heuvels (stuwwallen) gevormd. In Noord-Nederland zijn deze door het landijs 'overreden' en weer afgevlakt. Onder het landijs werd een grondmorene afgezet. Als gevolg van deze processen ontstond een zwak golvende keileemvlakte, waarvan het Drents Plateau, en daarmee Westerbork, een onderdeel is.

Omstreeks 90.000 jaar geleden begon het Weichselien (ca. 90.000-13.000 BP). In het gebied van Noord-Nederland, dat deze keer niet door het zich opnieuw uitbreidende Scandinavische landijs werd bereikt, heersten gedurende langere tijd periglaciaire condities. Gedurende deze ijstijd werden op het keileem eolische 'dekzanden' afgezet. Deze afzettingen liggen in grote delen van het gebied aan de oppervlakte. Er worden twee typen onderscheiden: oud dekzand en jong dekzand. Het is dit dekzand dat het aanzien van het landschap in en om Kamp Westerbork zijn aanzien geeft. De vegetatie bestond kort na de ijstijd hoofdzakelijk uit lage bomen, struiken, grassen en kruiden. Ongeveer 10.000 jaar geleden eindigde het Weichselien en zette een definitieve klimaatsverbetering in: het Holoceen. Als gevolg hiervan veranderde en verdichtte de vegetatie en ontstond een soort parklandschap, dat geleidelijk tot een meer gesloten boslandschap transformeerde. Vanaf de Late Middeleeuwen begon de

mens in het landschap in te grijpen. In eerste instantie ging het om kleinschalige ontginningen. Later werden steeds grotere oppervlakten als landbouwgrond in gebruik genomen en benut voor beweiding van schaapskuddes. De met dekzand afgedekte keileemplateaus kenden door die lemige ondergrond een slechte afwatering, waardoor het gebied vooral voor beweiding werd gebruikt. Langzaam aan transformeerde het gebied van het latere Kamp Westerbork daardoor tot een heideveld.

3.3 Vluchtelingenkamp

Toen in 1933 Adolf Hitler in Duitsland aan de macht kwam, begon de jacht op politieke tegenstanders. Voor de Joden werd het leven steeds moeilijker: stap voor stap werden zij geïsoleerd. Niet ieder wachtte af en vluchtte naar het buitenland, zoals naar Nederland. Vooral na de eerste openlijke vervolging van de Joden, de *Reichskristallnacht* op 9 november 1938, kwam een grote stroom vluchtelingen naar ons land.

Met de Nederlandse gastvrijheid hield het echter niet over. Tot aan het begin van de oorlog werden 10.000 Duitse vluchtelingen toegelaten. Anderen kwamen illegaal het land binnen. De Nederlandse regering was niet van plan voor de opvang van deze mensen geld uit te geven; alle initiatieven waren afkomstig van particulieren. De vluchtelingen gingen van kamp naar kamp, hun koffers moesten constant gepakt staan. De regering zag in dat het zo niet langer kon en meende de oplossing te zien in de bouw van een centraal vluchtelingenkamp op de Veluwe, in de omgeving van Elspeet. Er kwamen protesten van omwonenden en van de ANWB maar doorslaggevend was die van koningin Wilhelmina. Haar secretaris liet minister van Binnenlandse Zaken Van Boeyen weten dat een vluchtelingenkamp dicht bij paleis 't Loo de Koninklijke goedkeu-

ring niet kon wegdragen. Het kabinet richtte vervolgens de blik op Drenthe, waar bij Westerbork een flinke lap onontgonnen grond lag. Eenzaam, wild en woest en ledig. Ideaal voor het Centraal Vluchtelingenkamp.

De Joodse gemeenschap liep aanvankelijk niet warm voor 'mooi Drenthe'. Het Centraal Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen en het daaronder vallende Comité voor Joodse Vluchtelingen besloten evenwel akkoord te gaan. Onder de groep van Joodse vluchtelingen die naar Palestina wilden afreizen was er zeker enthousiasme voor dit kamp in de wildernis. Dit groeide toen er beloften werden gedaan over frisse houten barakken, uitgerust met centrale verwarming en uitstekende sanitaire voorzieningen. Daarnaast was er sprake van eengezinswoningen.

Het perspectief van een nieuw te bouwen dorp met mogelijkheden voor akker- en tuinbouw, veeteelt en kippenhouderij, voor een smederij, schoenmakerij en onderhoudswerkplaatsen deed het beste vermoeden. Beloften over een synagoge, school en recreatieve voorzieningen deden de scepsis nog meer verdwijnen. Bovendien zou het ministerie van Binnenlandse Zaken het beheer gaan voeren. Dat duidde op meer soepelheid dan wanneer Justitie er de baas zou zijn. Er zouden plannen bestaan om binnen het kamp het verschil tussen legale en illegale vluchtelingen weg te poetsen. In augustus 1939 begonnen arbeiders in de werkverschaffing met de bouw van de barakken. Op 9 oktober 1939 kwamen de eerste Joodse vluchtelingen in het Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork aan.

Een van de eerste bewoners van het vluchtelingenkamp bij Westerbork was Werner Bloch. Hij vertelt: 'Des te verder we kwamen, des te eenzamer werd het. Op een gegeven moment zag je alleen nog maar heidevelden. Af en toe bosjes. En waar uiteindelijk het vluchtelingenkamp zou komen, was een

enorme grote vlakte waar alleen hei en zand zich bevonden en wat erg troosteloos was.’ De eerste bewoners moesten meteen de handen uit de mouwen steken. De barakken stonden er, maar aan de inrichting moest nog veel gebeuren. Binnen mocht het redelijk warm en droog zijn, buiten was het ruig en modderig.

Ook al omdat de centrale keuken allesbehalve centraal lag, was het een probleem om ervoor te zorgen dat de warme maaltijden die naam inderdaad verdienden. Zoiets maakte het kampleven er niet aangenamer op. Vanuit de boerderij Schattenberg zou nieuw land worden ontgonnen. Wie dat zware werk niet gewend was, voelde aan zijn rug, armen en handen wat het was om de heidegrond met een schop om te spitten. Het graven was nodig om een goed lopend gemengd bedrijf van de grond te krijgen, dat het hele kamp zou kunnen voeden. Maar voorlopig leek het daar nog niet op. De boerderij-in-opbouw was lang niet rendabel. Door de geïsoleerde ligging van het kamp waren de bewoners vooral op elkaar aange-wezen. Aanvankelijk bleef het kamp dunbevolkt. Op 9 oktober 1939 kwamen de eerste 22 vluchtelingen. Eind januari 1940 waren dat er 167. Vanaf februari 1940 liep het aantal sneller op: eind april telde Westerbork al 749 vluchtelingen. Van alle beloften over scholing en ontspanning was maar weinig terechtgekomen. Steeds meer ervoeren de bewoners hun onderkomen als een gevangenis. De onrust over wat de Duitse nazi's van plan waren, groeide. Nederland was nauwelijks voorbereid op de Duitse aanval die op 10 mei 1940 begon. De snelheid en het materieel waarmee de Duitsers ons land binnenvielen overrompelden de Nederlandse verdediging. Op 14 mei liet Hitler Rotterdam bombarderen en dreigde vervolgens hetzelfde te doen met Utrecht. Opperbevelhebber generaal Winkel-

man besloot daarop in de vroege ochtend van 15 mei te capituleren.

De Joodse vluchtelingen in Westerbork wilden de ontwikkelingen niet afwachten. Zij vreesden wat hen te wachten stond als de nazi's het voor het zeggen kregen. Op hun verzoek was al eerder een evacuatieplan opgesteld. In geval van een invasie zouden ze via Zee-land naar Engeland worden gebracht. Daarvan kwam in de chaos van de eerste oorlogsdagen evenwel niets terecht. De vluchtelingen vertrokken per trein vanaf Hooghalen, maar verder dan Zwolle kwamen ze niet omdat de IJsselbrug was opgeblazen. De alternatieve route via de Afsluitdijk liep niet verder dan Leeuwarden, waar de vluchtelingen bij gezinnen werden opgevangen.

De Nederlandse autoriteiten besloten na de mislukte evacuatie alle Joodse vluchtelingen in Westerbork onder te brengen. De secretaris-generaal van het ministerie van Justitie deed extra zijn best door alle 'zoekgeraakte' evacués op te sporen en naar het Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork terug te brengen.

Nadat de Joodse vluchtelingen waren teruggekeerd in het kamp in Westerbork, werden de richtlijnen strenger. Het vrij in- en uitlopen was voorbij. Met bordjes werden de grenzen aangegeven. De discipline werd aangehaald. Het ministerie van Justitie nam het beheer van het kamp over van Binnenlandse Zaken. Onder leiding van de nieuwe commandant J. Schol werd de bewaking serieus aangepakt. In plaats van een paar rijksveldwachters hield een detachement van vijftien marechaussees nu toezicht. 's Morgens en 's middags werd er appèl gehouden, de briefcensuur werd verscherpt en fietsen verboden.

Hier stond tegenover dat er serieus werk van het onderwijs werd gemaakt. De kinderen moesten tot hun negentiende en later tot hun veertiende naar school. Er kwamen zogeheten

dienstgroepen voor allerlei werkzaamheden en elke barak kreeg een eigen barakleider. Dat waren maatregelen die pasten in een verdergaande militarisering van het bestuur van het kamp, dat hermetisch van de buitenwereld werd afgesloten. Commandant Schol legde de basis voor een kamporganisatie die door de Duitsers werd overgenomen. De anti-Duitse commandant Schol dacht dat een perfecte organisatie de beste remedie was om de Duitsers buiten de deur te houden. En hoewel Schol zijn regime verscherpte, trad hij niet onmenselijk op. Dat zinde sommige Duitse autoriteiten niet: 'Ik heb de indruk dat de Joden hier veel te humaan behandeld worden en dat, door de houding van de kampcommandant, de Joden zich hier zeer op hun gemak voelen (...) Het zou vóór alles noodzakelijk zijn, hier een andere kampcommandant aan te stellen.'

Toen de nazi's begin 1942 tot de systematische uitroeiing van de Joden hadden besloten, had dat gevolgen voor het kamp. Het kamp werd uitgebreid met een groot aantal barakken en kleinere gebouwen, ten behoeve van de internering van grotere joodse groepen. Op 1 juli werd het kamp aangewezen als *Polizeiliches Judendurchgangslager*. Hoewel commandant Schol tot januari 1943 aanbleef, nam de bevelhebber van de *Sicherheitspolizei* (SD) de taak van de Nederlandse kampleiding over.

3.4 Durchgangslager Westerbork

Na de overname van het kamp kwamen er prikkeldraadomheiningen, zeven wachttorens en een compagnie *SS-Wachbataillon*. Deze militairen verrichtten tot begin 1943 de buitenbewaking van het kamp. De orde binnen het kamp werd bewaard door de Ordedienst van de Joodse kamporganisatie en door Nederlandse marechaussees, die later ook de buitenbewaking deden. In de zomer van 1944

werden zij vervangen door een compagnie van het Politiebataljon Amsterdam.

In de woorden van Abel J. Herzberg, bekend Joods advocaat en schrijver, was Westerbork een ander woord voor de dag van het Laatste Oordeel. De organisatie van deze dag was sinds oktober 1942 in handen van *SS-Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeker. Hij stelde er een eer in het *Durchgangslager* perfect te doen functioneren, zonder wrijving, zonder incidenten. Gemmeker kwam naar voren als een keurige heer, die de Joden en andere groeperingen correct behandelde. In de dagelijkse gang van zaken greep hij nauwelijks in. Zijn voornaamste zorg was het voldoen aan het wekelijks te leveren aantal Joden voor transportatie naar de vernietigingskampen in Polen. De organisatie daartoe liet hij over aan gevangenen. Reeds in de tijd van het vluchtelingenkamp was er een kamporganisatie opgezet door de Duitse Joden. Velen van hen hadden in Duitse concentratiekampen gezeten en wisten dat de omstandigheden in een kamp beter waren als men zelf de zaken zoveel mogelijk probeerde te regelen in plaats van het aan de nazi's over te laten. In de tijd van het doorgangskamp bleven zij de overhand houden in de kamporganisatie.

Zolang de Joodse kampstaf zich hield aan het door Gemmeker doorgegeven aantal te deporteren mensen was hun macht over de medegevangenen totaal. Hierdoor waren de leiders weinig geliefd en veelal gehaat. Zij waren in staat anderen in bescherming te nemen. Er was een grote mate van afstand tussen zij die een functie hadden en de rest van de kampbewoners. Men voelde dat zo en gedroeg zich dienovereenkomstig. Doordat het overwegend Duitse Joden waren die in de kampleiding zaten, was de animositeit tussen *Alte Lagerinsassen* en Nederlandse gevangenen groot. Voor de interne organisatie en bewaking was er een Joodse ordedienst in het leven geroe-

pen. Gehuld in een groene overall waren de OD'ers de onmisbare ordebewaarders in het kamp waarvoor vooral oud-militairen en jongeren in aanmerking kwamen. Voortdurend werd de Duitse leiding door OD'ers bijgestaan, waardoor ze in het kamp bekend stonden als de 'Joodse SS'. Ook moesten zij vluchtpogingen voorkomen en alles wat niet door de beugel kon aan de kampleiding doorgeven. Soms werd de OD ingezet bij acties buiten het kamp. Zo waren ze betrokken bij de ontruiming van 'Het Apeldoornsche Bosch'⁴, en bij de grote razzia's in Amsterdam in 1943. Omdat er nauwelijks treinen genoeg waren om de Joden naar Westerbork te brengen, werd de Ordedienst soms ingezet om zelf het transport te regelen. Vooral in Amsterdam waren er voortdurend treinen tekort.

Louis de Wijze, een van de overlevenden, realiseerde zich hoe de Joden door het Duitse systeem vernederd werden: 'Dat moet een hele bittere gewaarwording zijn geweest voor die Amsterdamse Joden. Je moet niet vergeten dat je opgehaald werd door je eigen mensen, dan is dat een heel verwerkingsproces voordat je kunt begrijpen dat er voor deze mensen geen andere mogelijkheid was. Immers, als ze weigerden, gingen ze zelf op transport. Dat was een grote innerlijke strijd. Dat was misschien wel een van de meest gruwelijke wrede heden van die SS'ers om dat zo te doen. Dat verhoogde dus de controverse met die *Alte Lagerinsassen* ook.'

Dankzij het geraffineerde systeem van verdeel en heers waren er weinig nazi's nodig om het transport van joden te regelen.

Hoewel de perspectieven van de gevangenen somber waren, werd er in Kamp Westerbork alles aan gedaan om het niet op de laatste halte aan de weg naar de vernietiging te laten lijken.

Desondanks was het leven van alledag er zwaar. In de barakken was nauwelijks ruimte. Niemand kon zich eens terugtrekken. De hygiëne liet alles te wensen over. Aan luizen en vlooien geen gebrek. De bewoners leefden op elkaars lip. Daar moesten wel ergernis en ruzie van komen. Etty Hillesum beschrijft de leefomstandigheden (postuum 1986): 'De grote, ten hemel schreiende nood van Westerbork begint eigenlijk pas in de kolossale, in der haast gebouwde barakken, in die volgepakte mensenloodsen van tochtig latwerk waar onder een laag hangende hemel van het drogende wasgoed van honderden mensen de ijzeren britsen driehoog opgestapeld staan.'

Het kamp moest zoveel mogelijk functioneren als een normaal dorp. Wie een baantje had kon van dubbel geluk? spreken. Niets was erger dan doelloos door de modder van het kamp te lopen en zijn tijd te verdoen met het wanhopig bedenken van listjes om aan een felbegeerde vrijstelling voor de trein te komen. Iedereen kon je vertellen dat wie niks om handen had, het eerst kon instappen. Er waren cursussen en er kon gesport worden. Zelfs winkelen was mogelijk. Het kamp had zijn eigen geld. Daarmee kon je in het *Lager-warenhuis* en de *Lagerkantine* terecht. Er was zelfs een wisselkantoor waar het laatste 'gewone' geld voor de biljetten van Kamp Westerbork ingewisseld kon worden. In de registratiebarak werden op dinsdagavonden revuevoorstellingen en concerten gegeven en toneelstukken opgevoerd.

Kinderen moesten, net als thuis, naar school. Eigenlijk was Westerbork zijn tijd zelfs vooruit. Voor de kinderen van 1 tot 6 jaar liepen crèche en kleuterschool in elkaar over. Voor de oudere kinderen gold een leerplicht tot 15 jaar. Zo leidden de jongste kampbewoners overdag een leven dat zo normaal mogelijk leek. Doordat docenten iedere week konden

⁴ Joodse psychiatrische inrichting die in 1943 is ontruimd; de patiënten zijn naar Westerbork vervoerd en vandaar naar Auschwitz.

worden weggevoerd, was ook het onderwijs afhankelijk van de binnenkomende en uitgaande transporten. Vooral bijzonder in Kamp Westerbork was de ziekenzorg. Ondanks de dreiging van de transporten hadden de patiënten over het algemeen niets te klagen. Het trof dat er zoveel Joden chirurg, arts of tandarts waren. Een baantje in de verpleging was zó gewild dat met gemak het beste personeel uitgezocht kon worden. Op een gegeven moment beschikte het ziekenhuis over 1725 bedden, 120 artsen en 1000 man of vrouw aan personeel. Ziek zijn in de eigen barak viel echter niet mee. Etty Hillesum: 'Op drie britsen nu leeft men en sterft men, eet men, ligt men ziek of slapeloos, omdat er zoveel kinderen huilen door de nacht of omdat men zich steeds weer afvraagt, waarom er toch nauwelijks berichten komen van de vele duizenden, die al van deze plek vertrokken zijn.'

Om te trachten het leven een zo'n normaal mogelijke gang te laten gaan, stimuleerde kampcommandant Gemmeker allerlei ontspanningsmogelijkheden. Dit uiteraard ook voor zijn eigen verstrooiing. Het is niet teveel gezegd dat Kamp Westerbork het beste cabaret van Nederland bezat, in aankleding, in peil van programma's en in niveau van acteurs. De *Bühne-Gruppe* kreeg vele faciliteiten om bonte avonden met cabaret, koor, orkest en ballet te organiseren. Daarnaast vonden er toneelvoorstellingen en muziekuitvoeringen plaats. Ook werden er sportwedstrijden gehouden: voetballen, atletiek en boksen. Het kunnen deelnemen aan dergelijke activiteiten was niet onbelangrijk. Het gaf niet alleen allerlei voorrechten, het meest wezenlijke was dat men vooreerst werd vrijgesteld van deportatie. In het kamp was er alles op gericht om de Joden de indruk te geven dat men naar werkkampen in Oost-Europa zou worden gestuurd. Het leven zou er zwaar, hard en eentonig zijn, maar er zou te leven zijn. En in ieder geval

zouden gezinnen en families bijeen blijven. Zo was de gegeven informatie. Uit kampen als Auschwitz kwamen dan ook wel eens brieven, waarin gemeld werd dat er hard gewerkt moest worden, maar dat men het goed maakte. Twijfel kwam er als er treinen vertrokken met alleen ouden van dagen, zieken of kinderen. Ook gingen er wel geruchten door het kamp dat de nazi's weinig goeds in de zin hadden. Vooral de gevluchte Duitse Joden wisten veelal uit eigen ervaring welke kant het op kon gaan. Doch dat hen het ergste te wachten stond geloofden weinigen. Ook al omdat men niets concreets van Polen wist.

Toch was er een permanente angst om gedeporteerd te worden. In de diepere lagen van het bewustzijn was er een besef aanwezig van naderend onheil. Deze vrees voor een onheilspellende toekomst verklaart het wanhopig pogen om aan de deportaties te ontsnappen. Door zich aan arbeid vast te klampen in de hoop daardoor onmisbaar te zijn, door het verkrijgen van functies, die vrijstelling van transport gaven. En bovenal door het bemachtigen van een stempel. In de loop van 1942 voerden de nazi's een systeem van onderscheidingen in door de Joden op hun persoonsbewijzen stempels te verstrekken. Deze stempels gaven *bis auf Weiteres* uitstel van deportatie. Ook het plaatsen van de naam op lijsten leek uitzicht te bieden. Allerlei instanties – Duitse en Nederlandse – en particulieren, die misschien een uitweg wisten werden aangeklampt. Op sommige lijsten kwam men na forse betaling, op de *Stammliste* prijken de namen van hen (en veelal hun familieleden) die in het kamp belangrijke functies hadden, zoals in de organisatie, het ziekenhuis, het cabaret e.d. Vooral op de dagen voorafgaande aan het transport was er sprake van vele wanhopige pogingen om op de één of andere wijze *gesperrt* te worden.

Het geringe aantal ontvluchtingen uit het kamp (ca. 300) heeft ook te maken met het door de nazi's zorgvuldig in stand gehouden systeem. Want mogelijkheden om te vluchten waren er zeker. Niet alleen werkten velen bij boeren in de omgeving, waarbij weinig bewaking aanwezig was, ook kon men voor allerlei opdrachten naar elders worden gestuurd. Maar dan bleven wel een aantal familieleden in het kamp achter. In geval van ontvluchting gingen zij of mensen uit de barak van de vluchteling als strafmaatregel op transport. Dat weerhield de meeste gevangenen om te vluchten, zoals ook de gedachte dat men niet wist waarheen te gaan.

De 'fatsoenlijke' behandeling door de nazi's, het stelsel van vrijstellingen, het ziekenhuis, het cabaret hadden echter geen ander doel dan het scheppen van illusies. Want uiteindelijk moest bijna ieder op transport. Het systeem gaf uiteindelijk alleen valse hoop.

93 Treinen vertrokken vanuit Kamp Westerbork richting de kampen in Oost-Europa. Op 15 en 16 juli 1942 werden de eerste gevangenen naar Auschwitz gedeporteerd. 2030 Joden, onder wie een aantal weeskinderen, vormden het begin van een lange rij slachtoffers. In de eerste maanden vertrok de trein twee keer per week: op maandag en vrijdag. In 1943 werd dinsdag de dag van het transport. Voorafgaand aan elk transport werden de gevangenen geselecteerd die mee moesten. De selectie was een zaak van de kampcommandant en die liet de aanwijzing graag over aan de Joodse medewerkers van de kampadministratie.

De aantallen werden in Berlijn bepaald. Daar regelde Adolf Eichmann als hoofd van afdeling IV B 4 van het *Reichssicherheitshauptamt* de deportatie van miljoenen Joden. Vanuit Berlijn kreeg de SD in Den Haag opdracht om uit ons land het gewenste aantal Joden af te voeren. Hier regelde *Sturmbannführer* Zöpf

de zaken met Westerbork. Per telex of telefoon liet hij kampcommandant Gemmeker weten hoeveel Joden er met het eerstvolgende transport weggevoerd moesten worden. Tot aan de fatale dag bleef het onzeker wie weg moest. Per barak werd bekend gemaakt wie zich reisvaardig moest maken. Wie zijn naam hoorde afroepen wist wat hem te doen stond. Hij pakte zijn bezittingen in dezelfde koffer, rugzak of plunjezak waarmee hij naar Kamp Westerbork was afgereisd. Dan naar de Boulevard des Misères, de hoofdweg van het kamp waarlangs de spoorlijn was gelegen, alwaar de lange trein klaarstond. Wie ging wist dat aan een wurgende spanning een treurig einde was gekomen. Nog erger was het met de gezinnen gesteld die uit elkaar waren gehaald.

De SS'ers hoefden louter toe te kijken. Ook Gemmeker zag iedere keer weer tot zijn genoegen hoe voortreffelijk het Westerborkse systeem werkte. Hij had alles tot in de puntjes laten voorbereiden. Als de groep erg groot was, wisten de leden van de *Fliegende Kolonne* wat hen te doen stond. Zij hielpen de laatste in de rij met instappen en duwden net zo lang tot iedereen met bagage en al binnen was. Dan deden zij de schuifdeuren dicht. Snel werd iedereen geteld. Dat aantal werd door een van beide raampjes in de wagon doorgegeven. De man van de OD kalkte dat dan groot op de buitenkant, zodat bij aankomst snel kon worden vastgesteld of iedereen er nog was. Kans om te vluchten was er nauwelijks. De wagons zaten, op de twee kleine getraliede ramen na, potdicht. Na een langgerekte fluittoon zette de trein zich schokkend in beweging. Via Hooghalen, Assen, Hoogeveen, Sappemeer, Zuidbroek, Winschoten en Nieuweschans verliet de trein Nederland.

De kampbewoners leefden van 'dinsdag tot dinsdag', van transport tot transport. Dat duurde tot 13 september 1944. Toen vertrok de laatste trein met 279 personen naar Bergen-

Belsen. Daaronder waren 77 kinderen die op hun onderduikadressen gepakt waren. Bijna 107.000 Joden waren, grotendeels via Westerbork naar het Oosten weggevoerd. Daarnaast 245 Sinti en Roma en enkele tientallen verzetsstrijders. De meeste treinen reden naar Auschwitz. Andere transporten gingen naar Sobibor, Theresienstadt en Bergen-Belsen. Een veel kleiner aantal ging naar de kampen Buchenwald en Ravensbrück. In totaal keerden slechts 5.000 mensen terug.

In Kamp Westerbork werd vol spanning op de bevrijders gewacht. Het waren de gevangenen zelf geweest die aan Aad van As gevraagd hadden om, zodra de SS vertrokken was, de leiding over te nemen. Van As hoorde tot de enkele Nederlandse burgers die in het kamp een functie hadden. Ooit was hij door de Nederlandse kampcommandant Schol gevraagd om zijn assistent te worden, maar de Duitsers hadden daar een stokje voor gestoken. Sindsdien was hij het hoofd van de distributie en had van meet af aan het vertrouwen van de kampbewoners. Toen de bevrijders in aantocht waren, stuurde hij het hoofd van de buitendienst, Zielke, op de Canadezen af. De kampbewoners kwamen in de Grote Zaal bij elkaar om te overleggen wat er moest gebeuren. Maar op de kreet "De Tommy's zijn er", stoof iedereen naar buiten om de bevrijders in te halen.

Velen sprongen bovenop op de tanks en reden als overwinnaars over de Boulevard des Misères. Toen Van As de bevelvoerende officier kapitein Morris had begroet en met hem in gesprek was over eventueel in het kamp aanwezige 'foute elementen', werd hij door een juichende menigte, die een oranje en Nederlandse vlag bij zich had, naar buiten geroepen. Het werd voor hem een onvergetelijk moment: 'Toen ik naar buiten kwam vroegen ze mij of ik die vlaggen wilde hijsen. Dit is een van de mooiste momenten van mijn

leven geweest. Het werd gedaan onder het zingen van het Wilhelmus en toen voelde ik ineens geen grond meer onder mijn voeten. Ze hebben mij opgetild en zijn hier dansende met mij in het rond gegaan. Een mooiere afsluiting van de bevrijding had er voor mij niet kunnen zijn.'

De officiële bevrijding van Nederland op 5 mei werd door de kampbewoners gevierd in de villa van Gemmeker. Voorlopig moesten de resterende 876 Joden nog in het kamp blijven. Dat was in de eerste plaats een veiligheidsmaatregel. Heel Nederland was nog niet bevrijd. Verder naar het noorden werd nog gevochten. Bovendien was de kans op besmettelijke ziekten groot. Eerst moesten alle kampbewoners medisch onderzocht worden. En, safety first, de Canadezen wilden absolute zekerheid dat er geen verraders vrij konden rondlopen.

3.5 Interneringskamp

Tussen 24 april 1945 en 1 december 1948 fungeerde Kamp Westerbork als een interneringskamp voor NSB'ers, SS'ers en andere personen die van collaboratie met de nazi's werden verdacht. Na de Tweede Wereldoorlog werden tussen de 120.000 en 180.000 mensen geïnterneerd in ruim 120 interneringskampen verspreid over Nederland.

Het Interneringskamp Westerbork was één van de meest bijzondere kampen. Op het moment dat de eerste 'foute' personen het kamp betraden, werd Westerbork nog door ongeveer 850 bevrijde Joden bevolkt. Een aanzienlijk deel van hen, die jaren hadden moeten leven met de constante spanning van een mogelijk transport naar het Oosten, werd in die eerste bevrijdingsmaanden ingezet bij de bewaking van de geïnterneerden. Ook de toen tienjarige Ed van Thijn. *'Ik moest met de NSB'ers het bos in, hout sprokkelen. Deze mensen bewogen zich*

voort als schimmen, in ieder geval in mijn herinnering, en smeekten me om eten. Daar ging ik niet op in. Ik had dan wel een stok, maar ze hadden me makkelijk kunnen overmeesteren. Ze hebben het niet gedaan. Ik denk dat ik ze de baas kon. Ze waren zó verzwakt. Ze hadden alleen maar primaire levensbehoeften, uitgeteerd van de honger. Het was een absurde situatie.'

In de zomer van 1945 was de toestand in het Interneringskamp Westerbork chaotisch. Naast de Joden waren er de bewakers van de Binnenlandse Strijdkrachten, het voormalig verzet, en een aantal vertegenwoordigers van het Militair Gezag (MG) die elkaar de macht betwisten. Slechte leefomstandigheden en psychische en lichamelijke misstanden waren aan de orde van de dag.

Ten minste 89 geïnterneerden stierven in de eerste vier maanden na de ingebruikneming van Kamp Westerbork als interningskamp. In september 1945 trad er verbetering op in het dagelijks leven in het kamp. Door een aantal ingrijpende maatregelen binnen de bewaking en met het vertrek van de laatste voormalige Joodse gevangenen, verdween de chaos in het kamp. Op de geïnterneerden hadden de veranderingen een positieve uitwerking. Vanaf het najaar van 1945 werd er een bezoek- en postregeling ingesteld. Vanaf dat moment was het toegestaan één keer per maand een vooraf streng gecontroleerde brief te versturen en te ontvangen en één keer per vier weken twee familieleden of vrienden op bezoek te laten komen.

Willy Munneke-van Polen, een kind van 'foute' ouders, over die periode. *'Toen mijn moeder wist waar mijn vader was is zij zo snel mogelijk op de fiets naar kamp Westerbork gegaan. Ze wilde hem zien. Al snel daarna kwam er een bezoeksregeling en mocht ze één keer in de maand naar hem toe. Ze sloeg geen keer over ondanks het feit dat de omstandigheden belabberd waren.'*

Op 1 januari 1946 nam het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR) de zorg voor de 'foute' Nederlanders over. Het karakter van de kampen veranderde: meer gericht op heropvoeding en herintegratie van de mensen en minder op straf. De sociale leefomstandigheden verbeterden, onder meer dankzij toneelvoorstellingen, radio-ontvangst, sporten en een bibliotheek. De geestelijke leefomstandigheden werden daarentegen zwaarder, vooral vanwege het lang uitblijven van de berechting en/of vrijlating.

In het laatste jaar (1948) veranderde de status van het Interneringskamp Westerbork. Vanwege de hoge kosten besloot de regering de meeste mensen naar huis te laten terugkeren. Een leegloop van de kampen volgde: in anderhalf jaar tijd daalde het aantal geïnterneerden met meer dan 70.000.

De achterblijvers in Westerbork waren zogeheten 'zwarte gevallen': NSB-burgemeesters, 'foute' politiemannen en (voornamelijk) Nederlandse Waffen-SS'ers. Zij kregen te maken met erbarmelijke omstandigheden. De barakken misten na jaren van intensief gebruik meubels, ramen en zelfs vloeren, het sanitair liet aan hygiëne te wensen over.

Op 1 december 1948 sloot het kamp zijn poorten. De meeste overgebleven geïnterneerden konden naar huis. Van echte vrijheid was geen sprake. Veel geïnterneerden concludeerden dat de oorlog voor hen pas op 5 mei 1945 was begonnen: bij de bevrijding hadden zij hun lichamelijke, materiële en sociale vrijheid verloren. De internering ontnam hun vervolgens de geestelijke vrijheid.

Op 15 april 1947 werd de vader van Anneke Brouwers vrijgelaten. Twee weken daarvoor scheef hij aan zijn familie. *'De busdienstregeling heb ik goed genoteerd. Je moet maar eens zien of je me komt afhalen. Ik zal om ongeveer 11 uur de poort uitkomen. Zwaar beladen met twee koffers en een pak dekens.'*

Het is nu maar een zucht meer. Ik kan me echter nog niet voorstellen, dat ik dan weer gewoon bij jullie zal zijn. De omstandigheden zijn wel veranderd. Geen woning, geen meubelen, geen betrekking. We zullen proberen een nieuwe toekomst op te bouwen.'

3.6 Militair kamp

Op 1 december 1948 nam het Ministerie van Oorlog Kamp Westerbork over. De politionele acties in het voormalige Nederlands-Indië waren begonnen, met als gevolg een groot gebrek aan militaire kampementen in Nederland. Westerbork werd een opvangplek voor militairen, die uit Nederlands-Indië afkomstig waren of ernaar vertrokken. De vertrekkende militairen kregen hier een spoedopleiding. In zes weken werden ze voorbereid op oorlogsvoering in de tropen. Naast het kijken van instructiefilms bestond de opleiding uit exerceren en andere militaire oefeningen.

Jan Giesekam, soldaat van Koninklijke Nederlandse Brigade *Prinses Irene*, was in die dagen in Kamp Westerbork gelegerd. *'In een verduisterde barak werd ons uitgelegd hoe je een bajonetaanval moest plaatsen en hoe je deze kon opvangen. Vervolgens deden we daar dan oefeningen mee op de heide. Tijgersluipgang en verschillende soorten omsingen bijvoorbeeld.'*

De militairen werden in Kamp Westerbork ondergebracht in de voormalige woonbarakken. Elk peloton van dertig soldaten kreeg één barak tot zijn beschikking. Hier moesten ze eten, wonen en slapen – op blauw-wit geruite zakken gevuld met stro en onder een paardendecken.

In september 1949 werd het militaire kamp Westerbork opgeheven.

3.7 Repatriëringskamp

Op 27 december 1949 vond de soevereiniteits-overdracht van Nederlands-Indië plaats. Indonesië was voortaan een zelfstandige staat. Indische Nederlanders – inwoners met Indonesische en Nederlandse voorouders – moesten kiezen: in Indonesië blijven of naar Nederland komen.

De meeste Indische Nederlanders hadden de oorlog in Japanse interneringskampen doorgebracht. Na de bevrijding op 15 augustus 1945 moesten ze in de kampen blijven. Indonesische strijders hadden het op hun leven gemunt. Veel Indische Nederlanders voelden zich niet meer veilig en kozen voor een vertrek naar Nederland. De Nederlandse overheid sloot contracten met hotels en pensions voor de eerste opvang van deze repatrianten. Het aantal opvangplaatsen was echter niet toereikend en er moest gezocht worden naar nieuwe opvangmogelijkheden. Die werden gevonden in een aantal kampen die in de oorlog door de nazi's waren gebruikt, zoals Kamp Westerbork. De locaties werden anders genoemd: voortaan waren het 'woon-oorden' en 'opvangcentra' in plaats van concentratiekampen. Westerbork werd nu De Schattenberg.

Ies Bloemhard-Bastiaans kwam op 5 juli 1950 met haar gezin vanuit Indonesië in Rotterdam aan. De volgende dag werd ze naar het voormalige Kamp Westerbork gebracht. *'We hadden aan boord van ons schip verschillende mensen leren kennen. Dus we gingen met vrienden in bussen naar De Schattenberg. Wij wisten natuurlijk niet wat het was. Ik kan u zeggen: het was vreselijk die aankomst in die loodsen. En toen kwamen we in Schattenberg terecht. Ik vond het zo verschrikkelijk, dat ik in huilen uitbarstte. Mijn oudste kind zei: "Mama hilde alle dagen". Ik zei steeds: "We zijn toch met verlof hier".'*

Op 4 juli 1950 arriveerden de eerste repatrianten uit Indonesië in De Schattenberg. Tot in november zouden nieuwe repatrianten aankomen, per bus vanuit Amsterdam of Rotterdam. Rond Kerstmis 1950 had het kamp 1.050 inwoners. Zij woonden in twee grote barakken vlak bij de ingang van het kamp. De ene barak was voor gezinnen, de ander voor alleenstaanden en oudere kinderen. Iedereen probeerde meteen een eigen hoekje in te richten, liefst aan de zonzijde van de barak. De andere kant was koud en vochtig, constateerde ook een commissie die de situatie in de woonoorden en opvangcentra onderzocht. *‘Er zijn belangrijke verschillen in woningen. Sommige verblijven liggen op de zonkant; er zijn ook plekken waar de zon nooit komt. Deze komen onzes inziens slechts in de allerlaatste plaats voor bewoning in aanmerking en dan nog uitsluitend voor gezinnen zonder kleine kinderen en niet voor mensen op leeftijd.’*

De bewoners mochten niet zelf koken. Warm eten kon men één keer per dag halen in de centrale keuken. Voor aanvullende waar konden de bewoners terecht in de toko, net buiten het kamp. Twee bakkers bevoorraadden de winkel, twee repatrianten beheerden deze. Ze verkochten van alles: van ondergoed, gerookte vis en pingpongballen tot bloemen. De meeste Schattenbergse mannen waren door de week niet thuis. Als voormalig KNIL-militair dienden zij in het Nederlandse leger en waren ze ergens in het land gedetacheerd. Op zaterdag kwamen ze in het kamp aan, ‘s zondags vertrokken ze weer.

In maart 1951 werd De Schattenberg ontruimd. Er stonden nieuwe bewoners te wachten. De laatste Indische Nederlanders verhuisden – zeer tegen hun zin – naar hotels en pensions.

3.8 Woonoord Schattenberg

In 1951 kreeg Kamp Westerbork zijn volgende functie: woonoord voor enkele duizenden Molukkers. Van generatie op generatie deden Molukse mannen dienst bij het KNIL (Koninklijk Nederlands Indisch Leger; figuur 3). Ze waren trouw aan het koloniale gezag en de koningin. Zo vochten zij aan de kant van Nederland in de Tweede Wereldoorlog en daarna tegen de Indonesische nationalisten. Toen de republiek Indonesië in 1949 onafhankelijk werd, volgde ontbinding van het KNIL. Maar vanwege de toen uitgebroken onafhankelijkheidsstrijd op de Molukken was voor de militairen van Molukse afkomst demobilisatie op Ambon onmogelijk. Besloten werd om hen met de gezinsleden naar Nederland over te brengen voor een tijdelijke huisvesting.

Ruim 12.000 Molukkers vertrokken naar Nederland. In februari 1951 werd de eerste groep Molukse militairen met vrouwen en kinderen op de *Kota Inten* ingescheept. Nederland was voor hen een onbekend land dat ze alleen kenden uit boekjes die ze op de Hollandse school hadden gelezen of van de liedjes die ze hadden geleerd. De toen tienjarige Sam Saptanno was één van de vele kinderen die naar Nederland kwam.

‘Ik had nog nooit op zo’n groot schip gezeten. Dat was voor mij natuurlijk een enorme ervaring. In de toiletten zaten closetrollen en dat kenden we niet. Achter aan boord rolden we ze dan uit en bij die schroeven zag je de slag van het water en dan lieten we ze los. Schitterend! Ook ging ik steeds bij de boeg staan om naar de dolfijnen te kijken.’

Bij aankomst in Nederland kregen de Molukkers te horen dat ze uit het leger waren ontslagen. Voor hen zat er niets anders op dan te wachten op terugkeer. Vooral in het begin werd nog vastgehouden aan de militaire tradities: het rondlopen in uniform, het dagelijks appèl en het handhaven van de hiërarchie in rangen. Frustratie

Figuur 3. De Molukse tijd. Op de achtergrond de commandantswoning.

en verveling sloegen echter al snel toe, ook al omdat de mannen geen betaald werk mochten verrichten. Zij zaten overdag thuis, hielpen bij de opvoeding van het gezin of hingen in de kantine. Cursussen georganiseerd door het CAZ (Commissariaat Ambonezenzorg) en het illegaal werken bij boeren in de omgeving zorgde voor wat afleiding en extra inkomsten.

Pas na de invoering van de zelfzorg in 1956 kregen steeds meer mannen een vaste baan. Ze waren dan vaak de hele dag of nacht van huis.

De vrouwen waren gewend de mannen te volgen en zich aan te passen aan elke nieuwe situatie. Zij wisten al snel hun draai te vinden. Het huishouden, het wassen en het opvoeden van de kinderen waren bezigheden die zorgden voor een gevulde dag. In hun vrije tijd kregen de vrouwen de kans cursussen te volgen. Met de invoering van de zelfzorg werd ook het zelf koken een dagelijks ritueel.

Voor de kinderen was woonoord Schattenberg een ideale en veilige omgeving. Het dagelijkse leven bestond voor hen uit naar school gaan en spelen. De lagere school bevond zich in het woonoord. Voor vervolgonderwijs waren de kinderen aangewezen op scholen in Beilen en Assen. Een bus zorgde voor het vervoer. Het woonoord telde tal van speelplaatsen en natuurlijk bood de directe omgeving volop mogelijkheden tot kindervertier. De spelletjes die werden gedaan waren een voortzetting van die uit het land van herkomst.

Binnen het gezin was de opvoeding streng en was er een duidelijk rolpatroon aanwezig. In de praktijk hield dat in het begin in dat de zonen en de vaders het warm water en het eten ophaalden en de meisjes assisteerden bij het huishouden. In de eerste jaren wisten de vaders vaak geen raad met hun nieuwe rol. Het afreageren van de frustraties leidde vaak tot meningsverschillen.

Woonoord Schattenberg lag vrij geïsoleerd. Het was een woongemeenschap op zich waar weinig contact met de buitenwereld was. De bewoners werden door het Nederlandse CAZ (Commissariaat voor Ambonezenzorg) verzorgd. Er was een school, een ziekenhuis, een schouwburg, een bioscoop en een badhuis. Handelaren kwamen hun koopwaar aanbieden of openden na de invoering van de zelfzorg een winkel in het woonoord.

Verschillende functies in het woonoord werden uitgevoerd door niet-Molukkers. Onderwijzers, technici, verpleegsters en leidinggevenden waren Nederlanders. Voor hen was de Molukse cultuur veelal een onbekende. Omdat deze mensen vaak meerdere jaren in de woongemeenschap werkzaam waren, leerden ze deze echter wel kennen. Dit werd mede bevorderd door de traditionele gastvrijheid en vriendelijkheid van de bewoners. Voor de meeste van deze niet-Molukkers is het een onvergetelijke ervaring geweest, waar met een warm gevoel en vaak heimwee aan wordt teruggedacht.

In de beginperiode bleven de contacten met de wereld buiten het woonoord beperkt tot boodschappen doen in Assen, opname en bezoek in een ziekenhuis of sanatorium of schoolreisjes. Alleen de kinderen die het voortgezet onderwijs bezochten kwamen veel in aanraking met de Nederlandse cultuur. Dit kon soms tot botsingen en meningsverschillen thuis leiden.

Pas na de invoering van de zelfzorg namen de contacten toe. De meeste mannen kregen een baan buiten het woonoord. Toen het duidelijk werd dat een tijdelijk verblijf een illusie was, werden Molukse kinderen in de tweede helft van de jaren vijftig tijdens de grote vakantie naar gastgezinnen gestuurd om te wennen aan de Nederlandse leefgewoonten.

Verhuizingen vonden binnen het woonoord en naar elders plaats. De brand van 1958, waar-

bij 3 barakken volledig in vlammen opgingen en een vierde onbewoonbaar werd, had ingrijpende gevolgen. Vele gezinnen moesten het woonoord verlaten. Het zou het begin van een grotere uittocht worden. Voor de Nederlandse overheid was het toen al duidelijk dat terugkeer naar de Molukken een illusie was en dat de Molukkers binnen de Nederlandse samenleving moesten integreren. Hoewel de belofte werd gedaan dat de bewoners in Schattenberg zouden mogen blijven – en er zelfs nieuwe barakken zouden komen – besloot de overheid eind jaren vijftig het woonoord op termijn op te heffen. Ondanks verzet moesten de bewoners zich uiteindelijk bij de nieuwe situatie neerleggen, soms ook in het besef van de voordelen van betere behuizing en schoolmogelijkheden voor de kinderen.

In 1964 en het jaar daarop vestigde het grootste gedeelte van de gemeenschap zich in een speciaal gebouwde woonwijk in Assen. De laatste bewoners zouden – onder dwang – begin 1971 het woonoord worden uitgezet en naar Bovensmilde verhuizen. Kort daarop werden de laatste barakken gesloopt en was er van woonoord Schattenberg/kamp Westerbork nauwelijks iets zichtbaars meer over.

3.9 Herinneringscentrum en historische plek Kamp Westerbork

Hoewel de aandacht voor het oorlogsverleden kort na de bevrijding groot was, was er voor de Holocaust – het systematisch uitroeien van de Joden – nauwelijks aandacht. Dit gold ook Kamp Westerbork. De locatie als dusdanig bleef zonder discussie tot en met 1971 in gebruik en kreeg als vanzelfsprekend steeds nieuwe bewoners. Draagvlak was er in de eerste decennia na de oorlog evenmin voor een monument. In 1949 kwam er op initiatief

van de Stichting 1940-1945 een monument ter herinnering aan de in het kamp gecremeerde verzetsstrijders. Naar aanleiding hiervan deed de Stichting een verzoek om het crematorium van Kamp Westerbork te laten staan. De toenmalige opperrabbijn liet echter weten dat de Joodse gemeenschap geen enkel bezwaar tegen afbraak had. Ook een initiatief van de Commissaris der Koningin in Drenthe, mr. J. Cramer, in de tweede helft van de jaren vijftig om tot een monument te komen dat een herinnering aan het lot van de Joden zou zijn, kreeg geen bijval: *‘Een monument in Westerbork zal zeker voor het nageslacht geen enkele betekenis hebben.’* Als reden werd aangevoerd dat het oprichten van een monument werd gezien als een manier voor niet-Joden om hun geweten te zuiveren, ja zelfs voor *‘collaborateurs om hun geld in kwijt te kunnen’*. Over afbraak van de gebouwen en andere structuren op het terrein waren de toenmalige Joodse voormannen helder: *‘En de autoriteiten mogen van ons er verder mee doen wat ze willen.’*

Aan het eind van de jaren zestig begon het beeld echter te veranderen. Toen kreeg een nieuw initiatief van het provinciaal bestuur van Drenthe om een monument te realiseren wel steun. Hoewel de oorlogsgeneratie nog steeds geen behoefte aan een herinneringsteken had, lag dit bij de tweede generatie anders. Het resultaat was het in 1970 door koningin Juliana onthulde Nationaal Monument. Het ontwerp, waarin de spoorlijn wezenlijk is, is van oud-kampgevangene Ralph Prins.

In dezelfde periode speelde de vraag naar de bestemming van het voormalige kampterrein. Eind jaren vijftig had de regering al besloten dat woonoord Schattenberg ontruimd moest worden. Afbraak van alle barakken werd als vanzelfsprekend gezien.

Commissaris der Koningin, K.H. Gaarlandt, en gedeputeerde (en oud-burgemeester van Westerbork), G. Londo, bepaalden in hoofd-

zaak het vervolg. Voor hen was het regelmatig geopperde idee van een recreatieve bestemming onbespreekbaar. Ook de wens om het terrein als militair oefengebied te gebruiken werd afgewezen. Een voor iedereen aanvaardbare oplossing deed zich voor toen de plannenmakers bekend werden met de noodzaak voor de Radiosterrenwacht om twaalf grote telescopen te plaatsen. Door een storingsvrije zone zou rust en stilte in het hele gebied zijn gewaarborgd. De eerste telescoop werd in augustus 1967 geplaatst.

Pas in de loop van de jaren zestig begon er belangstelling voor de Jodenvervolgung te komen. Onder meer de televisieserie *‘De Bezetting’*, het monumentale boek *‘De Oorlogsgang’* van J. Presser en de discussie rond de *‘Drie van Breda’* – de laatste drie overgebleven Duitse oorlogsmisdadigers in Nederland – zorgden ervoor dat (Joodse) oorlogsslachtoffers een plaats op de publieke agenda kregen. Dit veranderende klimaat was nodig om voldoende steun te krijgen voor de wens een informatievoorziening over Kamp Westerbork te realiseren nabij de oorspronkelijke locatie van het kamp. De eerste gedachte hiertoe ontstond op 4 mei 1971. De 25-jarige Manja Pach, kind van een kampoverlevende, was die dag om acht uur ’s avonds bij het Nationaal Monument. *‘Op het kampterrein waren slopers bezig de boel af te breken, en die gingen om acht uur gewoon door. Dat was zó absurd, ik was zó perplex [...]. Ik kon eigenlijk nog maar één ding denken: het moet nu meteen ophouden met slopen!’*

In de daaropvolgende jaren werden er kleine aanpassingen binnen de contouren van het oorspronkelijk kamp aangebracht die deze historische plek herkenbaarder moesten maken. In 1974 werd een vitrine met informatievoorziening op het terrein geplaatst, twee jaar later volgde een maquette. In 1979 werd besloten tot de bouw van het Herinnerings-

centrum Kamp Westerbork. Op 12 april 1983, bijna veertig jaar na de bevrijding, opende koningin Beatrix het Herinneringscentrum Kamp Westerbork officieel. Vanaf 1983 stonden herinnering, herdenking en bezinning in het Herinneringscentrum centraal. Zonder die uitgangspunten te verlaten evolueerde het museum in een dynamisch centrum, waarin educatie een wezenlijke plaats inneemt. Het bezoekersaantal steeg: van 40.000 in de eerste jaren naar 150.000 tegenwoordig (en een veelvoud daarvan op het oorspronkelijke kampterrein zelf).

Met het toenemende bezoek kwam ook steeds nadrukkelijker het gemis van zichtbaarheid en beleefbaarheid van het kamp naar voren. Hoewel enkele originele bouwwerken waren blijven staan (de aardappelbunker, de SS-schuilbunker en de nieuwe waterzuivering) leek Kamp Westerbork grotendeels van de aardbodem verdwenen. Daaraan deed de ook nog bewaard gebleven kampcommandantwoning weinig af. Hoewel de essentie van het bestaan van Kamp Westerbork – deportaties – door het Nationaal Monument op aansprekende wijze was verbeeld, was de context niet meer herkenbaar. Integendeel, de historische plek leek wel een parklandschap geworden. Een constante in de reacties van het publiek was het missen van een barak.

Aan het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw besloot het Herinneringscentrum Kamp Westerbork tot een symbolische herinrichting van het kampterrein. Ook de bereikbaarheid van het terrein diende verbeterd te worden. De eisen die aan het herinrichtingsplan werden gesteld, waren dat ze *'enig beeld en enig gevoel geven van wat zich daar heeft afgespeeld'*. Herbouw van barakken of andere bouwwerken werd als optie afgewezen vanuit de overweging dat reconstructies onecht zouden zijn en als kitsch ervaren. Dit zeker ook vanwege het feit dat de omgeving

van Kamp Westerbork totaal was veranderd: de kale heidevlakte van destijds was een uitgestrekt bosgebied geworden.

Ook zou de herinrichting als totaal niet het karakter van een monument moeten hebben, maar primair een versterking van de zeggingskracht van het terrein als historische plaats moeten zijn. Gekozen werd voor een educatieve benadering. Met het op terughoudende wijze situeren van informatiedragers in de betekenis van symbolische vormen en associatieve elementen zou het terrein kenbaar en (her)kenbaar moeten worden. Op 16 juni 1992 werd het heringerichte terrein van Kamp Westerbork officieel onthuld door Prinses Margriet. Sinds deze herinrichting zijn er bijna twintig jaar verstreken. Een tijd waarin het denken over de omgang met een historische vervolgingsplek niet is blijven stilstaan. Erfgoed van de oorlog, in het bijzonder plaatsen van herinnering, wordt anders gewaardeerd dan enkele decennia terug. De symbolische herinrichting uit de jaren '90 voldoet niet meer en heeft onvoldoende zeggingskracht, zeker voor jonge generaties. Bovendien zijn inmiddels authentieke barakdelen en de woning van de kampcommandant binnen bereik gekomen om een functie te krijgen in de zingeving van deze plaats van herinnering. Algemeen wordt onderschreven dat er voor de kenbaarheid van het wezen van de historische plek een aantal wezenlijke zicht- en tastbare objecten nodig zijn. Verwijzingen die de essentie van het bestaan en functioneren van deze plek in zijn verschillende bewoningsgeschiedenissen duidelijk maken, daarmee direct verbonden zijn en deze tevens symboliseren.

Een ding mogen we echter niet vergeten: Kamp Westerbork bestaat niet meer. Er is een historische plek, er zijn enkele originele bouwwerken en historische artefacten en niet te vergeten de archeologische sporen in de bodem, maar er is geen kamp meer. En dat

komt ook niet terug, wat men ook doet. Dat is de paradox van de omgang met het erfgoed van het verlies: hoe kun je het verlorene ervaren, iets voelen dat er niet meer is? Levend in dit besef en met deze vraag als leidraad tracht het Herinneringscentrum Kamp Westerbork in de komende jaren de relatie met het verleden zo goed mogelijk in te vullen.

3.10 Archeologisch onderzoek naar kampterreinen

Archeologisch onderzoek van kampen uit de Tweede Wereldoorlog vindt in Europa nog maar weinig plaats; over het algemeen in het kader van een voorgenomen herinrichting en in mindere mate vanuit een academische vraagstelling of onderzoekkader. De geest van de tijd en diverse praktische en ethische problemen zijn hier waarschijnlijk debet aan. Uit een publicatie van Theune blijkt dat dit onderzoek zich beperkt tot de 'daderlanden' en Polen (Theune, 2010). In Nederland vormen Kamp Westerbork en Kamp Amersfoort hier uitzonderingen op. Ook in het Falstad Prison Camp (bron: <https://falstadprisoncamp.wordpress.com>), het grootste gevangenenkamp van Noorwegen en op Alderney is inmiddels archeologisch onderzoek gedaan (Carr, 2009; Sturdy Colls, 2012a).

Er zijn diverse typen kampen onderzocht: vernietigingskampen, zoals Belzec, maar ook doorvoerkampen zoals Amersfoort en 'satellietkampen' zoals Witten-Annen (van Buchenwald). In enkele vernietigingskampen zijn meerjarige onderzoeksprogramma's opgezet, voorbeelden hiervan zijn Sobibor en Treblinka (Gilead e.a., 2009; Sturdy-Colls, 2012b).

In ons land werd de spits afgebeten door het archeologische onderzoek van Kamp Amersfoort. Hier vonden in 2010 en 2011 de eerste opgravingen plaats (Schute, 2011). De opgravingen in Nederland werden (goeddeels)

gestuurd door ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening. In het geval van Amersfoort betrof dat de uitbreiding van het Nationaal Monument. Om die reden is een deel van een luchtafweerstelling opgegraven. In navolging hierop zijn overigens ook van dit kampterrein archeologische waarden-verwachtingenkaarten gemaakt die planologische verankering hebben gekregen. Het Herinneringscentrum Kamp Westerbork probeert voor Kamp Westerbork een meer academische gestuurd onderzoek te starten. Onder hun opdrachtgeverschap hebben de Vrije Universiteit en RAAP Archeologisch Adviesbureau de handen ineen geslagen en de contouren van het 'Westerbork Archaeological Research Project' geschetst. Leidende onderzoeksthema's hierin zijn vooralsnog de historische gelaagdheid van het kampterrein en de zeggingskracht van de materiële cultuur. De eerste twee pilots vonden in december 2011 plaats, gefinancierd vanuit de bouwplannen die er rond de villa van de kampcommandant bestonden. Een deel van deze werkzaamheden vond met publieksparticipatie plaats, een uitdrukkelijke wens van het HckW die hiermee invulling wil geven aan de uitgangspunten van de community archaeology (Schute & Wijnen, 2012; Schute, 2013).

4 Methoden

4.1 Bronnenonderzoek

4.1.1 Inleiding

Kamp Westerbork bestond uit een groot aantal ruimtelijke eenheden, waaronder gebouwen, paden, greppels en spoorlijnen. Enerzijds is in het kamp een bepaalde continuïteit in de ruimtelijke ontwikkeling waar te nemen: veel gebouwen die in 1939 zijn gebouwd, werden tot de uiteindelijke sloop van het kamp gebruikt. Ook is de begrenzing van het centrale kampterrein, na de aanleg van de omgrachting in 1942, niet meer gewijzigd. Anderzijds zijn er ook duidelijke ruimtelijke veranderingen te noemen. Hierbij valt te denken aan de grote uitbreiding in 1942, als voorbereiding op de deportaties. Ook het verdwijnen van bijvoorbeeld de wachttorens in 1949 is een voorbeeld van een verandering, die te maken had met de veranderde functie van het kamp.

Zoals gezegd zijn veel gebouwen in meerdere periodes aanwezig geweest. Dat betekent zeker niet dat ze ook altijd voor dezelfde doeleinden zijn gebruikt. Veel gebouwen hebben in de loop van de tijd drastische functiewijzigingen ondergaan. Ook binnen een periode veranderden de functies regelmatig. Vooral in het door-gangskamp hadden veel gebouwen meerdere uiteenlopende functies, al dan niet gelijktijdig.

Om te bepalen welke structuren het kamp bezat, wanneer deze bestonden en welke functie(s) ze hadden, is een groot aantal bronnen geraadpleegd. Vooral van belang zijn oude luchtfoto's, historisch kaartmateriaal en plattegronden. Deze bronnen worden per categorie besproken.

Het zou te ver voeren om voor iedere structuur een beschrijving te geven en hier de gebruikte bronnen bij te noemen. Wel wordt per periode een globale beschrijving van de ruimtelijke en functionele veranderingen gegeven, waarbij wordt vermeld welke bronnen hier in het bijzonder van belang zijn.

4.1.2 Gebruikte bronnen

Voor de periodes 0 en I (zie § 2.5) zijn respectievelijk de luchtfoto's van 1935 en 1939 gebruikt als 'onderleggers' ten behoeve van de digitale kaarten. Voor de periodes II tot en met VI is in dat opzicht hoofdzakelijk gebruik gemaakt van het *Lageplan* uit 1944. Hierop is het grootste deel van de structuren te zien die in de loop der jaren op het centrale kampterrein hebben gestaan. Verder zijn onder meer het ontwerp van 1939 en de luchtfoto van 1945 gebruikt. Voor periode VII, de tijd van het Molukse woonoord Schattenberg, is vooral de gedetailleerde plattegrond uit 1956 als werkkaart gebruikt, hoofdzakelijk aangevuld met luchtfoto's uit die periode.

De basis voor het verzamelen van ruimtelijke informatie bestond uit het bestuderen van luchtfoto's, historisch kaartmateriaal en plattegronden, die per categorie hieronder nader worden toegelicht. Deze (archief)stukken zijn bij verschillende instellingen verzameld. Daarnaast bleken ook andere archiefstukken, zoals rekeningen en officiële correspondentie, behulpzaam bij het invullen van ontbrekende gegevens. Beeldmateriaal uit archieven vormde een andere bron van ruimtelijke informatie. Veel van dit beeldmateriaal is samengebracht in de Beeldbank WO2. Vermeldenswaardig is ook de film die in 1944 gemaakt is door kampbewoner Rudolf Breslauer. In deze film zijn veel gebouwen en andere structuren van het kamp te zien.

Verder is gebruik gemaakt van de gegevens die Bas Kortholt, werkzaam bij het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, heeft verzameld met betrekking tot de afzonderlijke gebouwen. Deze gegevens zijn samengesteld uit veel verschillende bronnen. Het gaat niet alleen om archiefstukken, maar ook om interviews, geschreven getuigenissen en andere literatuur, onder meer de publicaties van het Herinneringscentrum. Deze bronnen worden

hier niet opgesomd, tenzij ze ook afzonderlijk in dit onderzoek zijn geraadpleegd. Verder dient hier de hulp te worden vermeld van Guido Abuys (conservator) en Jaap Kooistra, beiden werkzaam bij het Herinneringscentrum. Het was niet mogelijk om alle bestaande bronnen over Kamp Westerbork te bestuderen binnen de gegeven tijd. Dat houdt in dat er ongetwijfeld nog archiefstukken bestaan die iets over de ruimtelijke ontwikkeling van het kamp vermelden, maar die niet zijn ingezien. Ook kennis van ooggetuigen zal nog niet uitputtend aanwezig zijn. Hoewel Bas Kortholt veel van dergelijke gegevens heeft verzameld en deze gegevens ten behoeve van dit onderzoek heeft gedeeld, is het wel zeker dat nog lang niet alle informatie over het kamp in het blikveld van onderzoekers is gekomen.

De volgende bronnen en archieven zijn geraadpleegd:

- historische luchtfoto's (Kadaster Zwolle, Special Collections WUR library, Herinneringscentrum Kamp Westerbork)
- het archief van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH)
- het archief van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD)
- het Drents Archief (DA)
- het gemeentearchief Midden-Drenthe (GMD)
- het archief van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork (HcKW)
- de gegevens die verzameld zijn door medewerkers van het HcKW
- de Beeldbank WO2 (www.beeldbankwo2.nl)
- de website www.watwaswaar.nl
- literatuur (zie literatuurlijst)

Luchtfoto's

Van het kamp bestaan meerdere luchtfoto's, die ieder een momentopname geven van de ruimtelijke situatie in en rond het kamp. De luchtfoto's worden in verschillende collecties bewaard. Het betreft:

Figuur 4. Niet gerealiseerde situatie (te weten: vernieuwing van woonoord Schattenberg).

- Luchtfoto uit 1935 (Kadaster; MIN.187-64A-1935.tif)
- Luchtfoto uit 1939 (Kadaster; MIN187-555-1939.tif)
- Luchtfoto, genomen op 29 november 1944 (Special Collections WUR library; ID: 296878). Hierop is alleen het Heidelager te zien, het centrale kamp valt buiten de opname
- Luchtfoto, genomen op 22 maart 1945 (HCKW; 1296.jpg en 1297.jpg)
- Luchtfoto uit 1950 (Kadaster; 17-XI-239-1950.tif)
- Luchtfoto uit 1956 (HcKW; 17134-1956.tif)
- Luchtfoto uit 1962 (Kadaster; 17-I-42-1962.tif)
- Luchtfoto uit 1970 (HcKW; luchtfoto 1970.jpg)
- Luchtfoto uit 1972 (Kadaster; 17-I-15-1972.tif)

Historisch kaartmateriaal

Onder historisch kaartmateriaal vallen topografische kaarten en stafkaarten. De schaal is, tenzij anders vermeld, 1:25.000. De meeste

kaarten berusten bij het kadaster en zijn geraadpleegd op www.watwaswaar.nl. Het betreft:

- Topografische Militaire Kaart uit 1929 (bonneblad 187)
- Duitse stafkaart 1940, schaal 1:50.000 (geraadpleegd via www.oudestafkaarten.nl)
- Oorlogskaart (sheet 3005, 3005_SECOND.tif)
- Topografische Kaart uit 1954 (17B)
- Topografische Kaart uit 1959 (17B)
- Topografische Kaart uit 1964 (17B)
- Topografische Kaart uit 1975 (17B)

Plattegronden

Onder plattegronden worden hier tekeningen verstaan die de werkelijke situatie in een gegeven tijdsspanne tonen, of ontwerptekeningen die slechts (nog) niet gerealiseerde bebouwing tonen.

De vaak duidelijke weergave van de gebouwen en de aanduiding van hun functie is een

groot voordeel van deze groep bronnen. Ze moeten echter met enige voorzichtigheid worden benaderd omdat ze niet altijd even nauwkeurig zijn, maar vooral omdat sommige geplande structuren nooit gerealiseerd zijn (figuur 4). Idealiter is er een luchtfoto uit hetzelfde jaar aanwezig, waaraan de tekening getoetst kan worden. Sommige plattegronden gaan vergezeld van een legenda. Deze legenda's zijn belangrijk gebleken bij het bepalen van de functie van de verschillende ruimtelijke elementen.

Een plattegrond kan een nauwkeurige weergave van de bestaande structuren zijn. Anderzijds kan het om een ontwerp gaan waar niets van gerealiseerd is. Veel plattegronden bevinden zich ergens tussen deze twee uitersten. Enkele problemen die naar voren komen bij de bestudering van plattegronden:

- De plattegrond is ongedateerd, wat het moeilijk maakt om ruimtelijke veranderingen nauwkeurig chronologisch te plaatsen.
- Een plattegrond is later aangevuld met potloodschetsen en aantekeningen. Onduidelijk is dan wanneer dit is gebeurd en in hoeverre de aantekeningen een plan of de werkelijke situatie weerspiegelen. Bijvoorbeeld: een plattegrond uit 1950 is op zeker moment aangevuld met potloodschetsjes van gebouwen. Het is vaak onduidelijk of deze gebouwen in de tussentijd zijn gebouwd, of dat ze gepland waren (en al dan niet zijn gerealiseerd). Een voorbeeld uit de praktijk is een plattegrond uit periode IV (plattegrond nr. 16), waarop een uitgebreide prikkeldraadstructuur te zien is. Het wekt twijfel dat er gebouwen zijn ingetekend die vrijwel zeker nooit bestaan hebben en dat enkele barakken naar het noorden lijken te zijn verplaatst. Hoewel er geen volledige zekerheid over bestaat, gaat het waarschijnlijk om een soort herinrichtingsontwerp dat niet is uitgevoerd. In dergelijke gevallen is de betrouw-

baarheid en daarmee ook de bruikbaarheid klein. Ook kunnen er gebouwen zijn doorgestreept. Betekent dit dat ze op de nominatie stonden om gesloopt te worden of waren ze al afgebroken? In sommige gevallen blijkt een doorgekrust gebouw jaren later nog te bestaan. Zelfs legenda's bieden niet altijd uitkomst. Bij plattegronden met allereerste aantekeningen is de betrouwbaarheid zodoende niet erg groot.

- Bepaalde structuren lijken tijdelijk te zijn verdwenen. In de meeste gevallen zal dit niet echt het geval zijn geweest, maar zijn de structuren op bepaalde plattegronden simpelweg niet ingetekend.

In de lijst hieronder staan de plattegronden vermeld die in het bijzonder gegevens verschaffen over de ruimtelijke ontwikkeling van het kamp:

1. Bouwtekening van het vluchtelingenkamp door de Rijksgebouwendienst, circa 1939 (B01-1-02.jpg). HcKW.
2. Plattegrond *Fremdenlager Westerbork*, situatie 1939 (3356.jpg). HcKW.
3. Plattegrond/ontwerptekening Vluchtelingenkamp, 19 juni 1939 (scan125.pdf). Een aantal gebouwen is uiteindelijk niet gerealiseerd. GMD.
4. Plattegrond/ontwerptekening Vluchtelingenkamp door de Rijksgebouwendienst, augustus 1939(?) (scan127.pdf). Lijkt sterk op 3. HcKW.
5. Plattegrond Werkverruimingskamp (Heidelager), 1940 (Scan_20130710143818.pdf). HcKW.
6. Uittreksel uit het kadastrale plan gemeente Westerbork, Sectie A, schaal 1:5000, gedateerd juli 1942 (Bo 2-1-02.jpg). Het plan toont niet de situatie van juli 1942, maar alleen het oorspronkelijke vluchtelingenkamp. HcKW.

7. Plattegrond *Lager Westerbork*, 16 oktober 1942, schaal 1:2000 (wrbk_250i_0002-013.jpg). NIOD, 250i inv.no. 1.1.2. Op deze plattegrond wordt onderscheid gemaakt tussen *Alte Baracken*, waaronder verstaan moeten worden de gebouwen die bij het oorspronkelijke vluchtelingenkamp behoren, en *Neue Baracken*, die nadien gebouwd zijn. Deze gebouwen waren in oktober 1942 zeker aanwezig, aangezien er ook gebouwen als gepland zijn ingetekend. Deze geplande bebouwing is voor een deel gerealiseerd, maar vier barakken op het veld in de noordwesthoek zijn er niet gekomen. Dit geldt ook voor het *Arresthaus* in het oosten. Met potlood zijn op de plattegrond aantekeningen gemaakt. Van de gebouwtjes die met de hand ingetekend, zijn er enkele later gerealiseerd.
8. Plattegrond Lager Westerbork, zonder datum (wrbk_250i_0001.jpg). NIOD, 250i inv.no. 1.1.2. Het lijkt om de situatie te gaan niet lang na de overname van het kamp door de SS in juli 1942. De gebouwen zijn genummerd en voorzien van omschrijvingen in een legenda.
9. Plattegrond appèlplaats, 27 maart 1943 (wrbk_250i_0002_002.jpg). NIOD, 250i inv.no. 1.1.2. De geschetste situatie komt grotendeels overeen met die op het latere *Lageplan* en de luchtfoto 22-03-1945. Een uitzondering vormen twee gebouwtjes tussen de nummers 21 en 52. Deze gebouwtjes stonden in werkelijkheid anders opgesteld. Verder liep gebouw 24 verder door naar het zuiden dan op de plattegrond is afgebeeld.
10. Uittreksel uit het kadastrale plan gemeente Westerbork, Sectie A en B, schaal 1:5000, gedateerd 06-07-1943 (Bo 2-1-01.jpg). HCKW. Het plan toont niet de situatie van 1943, maar alleen het oorspronkelijke vluchtelingenkamp.
11. *Lageplan*, juli 1944, schaal 1:3000 (wrbk_250i_0002_005.jpg). NIOD, 250i inv.no. 1.1.2. Deze plattegrond lijkt op plattegrond nr. 7, maar heeft geen onderverdeling in oud, nieuw en gepland. Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om een grotendeels betrouwbare weergave van de daadwerkelijk aanwezige bebouwing. Voor de nummers op deze plattegrond is een legenda aanwezig die, te oordelen naar de tekst aan het slot, (kort) na de oorlog is opgesteld. Opsteller is de architect A.V. Hartogh, die ook de vogelvluchttekening heeft gemaakt (plattegrond nr. 12). Ervan uitgaand dat deze legenda van net na de oorlog dateert, kunnen de weergegeven en beschreven gebouwen worden beschouwd als bestaand in juli 1944. Deze legenda is bruikbaar voor de functiebepaling van structuren in periode III, zij het dat sommige nummers duidelijk niet lijken te kloppen, zoals 3: smederij, terwijl het hier om een deel van het ziekenhuis gaat. Ook hier is dus voorzichtigheid geboden.
12. Vogelvluchttekening van het kamp, augustus 1944 (wrbk_250i_0002_015.jpg en wrbk_250i_0002_016.jpg). NIOD, 250i inv.no. 1.1.2. Deze tekening is gemaakt door architect A.V. Hartogh uit Amsterdam. De tekening vertoont veel overeenkomsten met de situatie op het Lageplan (plattegrond nr. 11) en de luchtfoto 22-03-1945, en details zoals de zandbak op het speelveld zijn duidelijk te zien. Ook is het uiterlijk van de gebouwen scherp weergegeven, waarbij fotomateriaal suggereert dat er hier van grote waarheidsgetrouwheid sprake is. Voorzichtigheid is echter geboden, omdat er ook enkele verschillen met het Lageplan en de luchtfoto bestaan. Een voorbeeld hiervan is de barak die op de plaats van structuurnummer 3081 (schuilloopgraaf) is ingetekend. Deze barak is in beide andere

bronnen niet te zien, hoewel dit niet perse hoeft te betekenen dat de barak nooit heeft bestaan. Structuur 3062, de mess, is weergegeven als een klein rechthoekig gebouwtje, terwijl dit in beide andere bronnen wordt aangegeven als een langwerpig gebouw. Inderdaad heeft er ter plaatse aanvankelijk een klein gebouwtje gestaan, maar dit moet in augustus 1944 al enige tijd zijn vervangen. De vogelvluchttekening geeft dus op deze plek vermoedelijk een op dat moment niet meer bestaande situatie aan. Verder is het tekenend dat er niets te zien is van de vuilstort ten noorden van het kamp. Hier is alleen een pad ingetekend. Dit doet vermoeden dat de tekening geïdealiseerd is en dat minder fraaie elementen, zoals stortplaatsen, bewust niet zijn afgebeeld.

13. Situatie oorspronkelijk kamp (1944). Tekening uit januari 1949 (3358.jpg). HcKW.
14. Plattegrond van het interneringskamp, schaal 1:2000, gedateerd 11-06-1945 (Bo 3-1-02.jpg). HcKW. Vermoedelijk nauwkeurige plattegrond, met enkele potloodaantekeningen t.b.v. te realiseren bebouwing.
15. Plattegrond van het interneringskamp voor collaborateurs, 18 juni 1945 (wbk-250i-1004.jpg). NIOD, 250i inv.no. 8.1 1004. Deze plattegrond is in wezen gelijk aan plattegrond nr. 7, maar dan met andere aantekeningen en schetsen in potlood. Ook zijn met de typemachine aanduidingen aangebracht. Het lijkt hier te gaan om een weergave van de situatie op dat moment. De enigszins provisorisch aangebrachte markeringen lijken de chaotische toestand in de periode vlak na de bevrijding te weerspiegelen.
16. Plattegrond van het interneringskamp, ongedateerd (Bo 3-1-18.jpg). Op deze

kaart is een uitgebreide prikkeldraadafrastering te zien. HcKW.

17. Kaart van de ontwatering van het kamp en van de afvoer van het gezuiverd rioolwater, 14-02-1946 (Bo 3-4-15.jpg). Deze plattegrond geeft ook de omgeving van het kamp weer, inclusief het Heidelager. HcKW.
18. Bouwtekening rustkamerbarak Heidekamp, 01-05-1946. Op deze tekening is een situatietekening van het Heidelager te zien (14910.jpg). HcKW.
19. Plattegrond van het interneringskamp, na de overname door het Ministerie van Oorlog. Rijksgebouwendienst, zonder datum (Bo 3-1-05.jpg). De plattegrond dateert vermoedelijk van begin 1949. HcKW.
20. Plattegrond Situatie Kamp Westerbork, april 1949 (Bo 3-1-07.jpg). Gemaakt door de Rijksgebouwendienst. HcKW.
21. Plattegrond Kamp "Schattenberg", situatie op 1 januari 1950 (Bo 4-1-003.jpg). HcKW.
22. Bestektekening Kamp Schattenberg te Westerbork, in potlood is '1952' toegevoegd (jaar van vervaardiging?). (Bo 4-1-041.jpg). Er is ook een exemplaar met aantekeningen omtrent wegverharding aanwezig (Bo 4-1-016.jpg). HcKW.
23. Plattegrond woonoord Schattenberg, gedateerd mei 1955, gemaakt door de Genie (Bo 4-1-018.jpg). Op de tekening zijn (later?) de maten van de gebouwen ingetekend. Er is ook een exemplaar van deze plattegrond aanwezig met andere aantekeningen (Bo 4-6-07.jpg). HcKW.
24. Situatie Kamp Schattenberg, gedateerd 03-04-1956 (Bo 4-1-009.jpg). Zeer gedetailleerde plattegrond met legenda. HcKW.
25. Plattegrond van Kamp Schattenberg, 1956. Deze plattegrond komt uit het boek *"Er zijn zoveel dingen gebeurd..."*: Een geschiedenis van het woonoord Schattenberg (Assen 1990, SBO). Er bestaat een sterke over-

eenkomst met de luchtfoto uit hetzelfde jaar. De plattegrond wordt dan ook als grotendeels betrouwbare weergave van de toenmalige situatie beschouwd. Voor het verzamelen van gegevens over PVII is deze kaart van groot belang geweest, ook omdat deze vroeg in het onderzoek beschikbaar was.

26. Situatie van woonoord Schattenberg op 31 juli 1965, gewijzigd in toestand op 03-03-1967. Gemaakt door de Rijksgebouwendienst (Bo 4-1-015.jpg). Nauwkeurige plattegrond met legenda. HcKW.

27. Situatie van woonoord Schattenberg op 1 april 1968, gedateerd 02-04-1968, gemaakt door de Rijksgebouwendienst (Bo 4-8-03.jpg). Nauwkeurige plattegrond met legenda. HcKW.

4.2 Gegevensverwerking

Alle gegevens zijn in een GIS-programma, MapInfo, verwerkt. Opzet van de GIS-structuur is als volgt: alle structuren (een barak, wachttorens, vuilstort etc.) krijgen in een Excel-database een uniek nummer, worden in het landelijke RD-coördinatensysteem ingemeten en worden *gelabeld* met een aantal vooraf vastgestelde karakteristieken (zoals tijdslaag, type etc.). Op die manier ontstaat een digitale catalogus van alle elementen en structuren en kunnen naar believen kaarten gegenereerd worden (bijlage 1). Een bronnenkaart maakt inzichtelijk waar structuren liggen, wanneer dat was en of eventuele resten worden verwacht (kaartbijlage 1 t/m 5). Transformatie en evolutie van het kamp gedurende de verschillende gebruikperiodes wordt daarmee op ruimtelijke wijze inzichtelijk gemaakt. Een beleidskaart maakt inzichtelijk wat de archeologische voorwaarden zijn bij een eventuele ontwikkeling van die specifieke plek (kaartbijlage 6).

Een voorbeeld: van barak 62 is dan zo exact mogelijk bekend waar deze lag, van wanneer tot wanneer deze in gebruik is geweest, wat nu de archeologische verwachting van die plek is en bij welke civiele bodemingrepen wat voor archeologisch vooronderzoek noodzakelijk is en wat hiervoor de ondergrenzen zijn (bijvoorbeeld bij een ruimtelijke ontwikkeling groter dan 30 m² en 30 cm diepte).

Op die manier kan de kaart, in feite een GIS-product, fungeren als een instrument in de ruimtelijke ordening van de gemeente Midden-Drenthe.

De grote hoeveelheid gegevens is ten behoeve van de bronnenkaart verwerkt tot een aantal tabellen in een Excel-database. Hierbij is een verdeling gemaakt in drie basistabellen voor structuren, infrastructuur en velden. Vervolgens zijn deze drie basistabellen opgesplitst in tabellen die steeds één periode bestrijken. Laatstgenoemde tabellen zijn gebruikt voor het maken van de bronnenkaarten. Belangrijk is het onderscheid tussen de basistabellen en de periodetabellen. Bij de laatste moest rekening gehouden worden met de weergave in het kaartbeeld. Zodoende zijn de gegevens in deze tabellen vereenvoudigd. Een voorbeeld is de verscheidenheid aan functies. Als een barak in periode III in gebruik is geweest als woonbarak, maar later als industriebarak en ook nog tijdelijk als opslag, dan staan deze functies in de basistabel genoemd. In het kaartbeeld is deze verscheidenheid echter nauwelijks te vangen, waardoor de functie in veel gevallen als 'gedeeld' zou moeten worden weergegeven. Daarom is in de periodetabellen gekozen voor de functie die het belangrijkste lijkt te zijn geweest. Meestal hadden gebouwen meerdere functies tegelijkertijd. Als er geen goede keuze voor een hoofd- en bijfunctie gemaakt kon worden, is er voor 'gedeeld' gekozen.

Met betrekking tot de tabellen moeten verder nog de volgende opmerkingen worden gemaakt:

- Bij het invoeren van bouw- en sloopjaar bleek het regelmatig niet mogelijk om met voldoende zekerheid een bepaald jaartal te kunnen noemen. In dat geval is het jaartal in rood aangegeven. De ruimtelijke eenheid moet omstreeks het in rood ingevoerde jaartal zijn verschenen of verdwenen. Bijvoorbeeld: een gebouwtje moet tussen 1941 en 1943 zijn gebouwd. In dat geval staat in de tabel 1942 aangegeven. Dit jaartal zit op de grens tussen de periodes II en III. Aangezien van iedere eenheid moet worden gezegd of deze in een bepaalde periode wel of niet aanwezig is, moet hier een keuze gemaakt worden. In het voorbeeld lijkt het waarschijnlijker dat het gebouw in periode III is gebouwd. De structuur wordt daarom als gebouwd in periode III, rond 1942, beschouwd.
- Vooral van de infrastructuur is het moeilijk een nauwkeurig (kaart)beeld te geven. Oude plattegronden geven soms wel een padenstructuur te zien, maar in hoeverre deze ook daadwerkelijk bestond, is vaak moeilijk te zeggen. Ook zijn er allerlei paadjes en sluipweggetjes geweest die niet op plattegronden staan aangegeven. De aanduiding van het bouw materiaal is uiteraard globaal. De voornaamste bouwmaterialen worden genoemd, hoofdzakelijk (bak)steen en hout.
- De gebouwen van het kamp kregen al in de oorlog een nummering. Deze is tot in de Molukse periode in gebruik gebleven. In de tabellen is de oorspronkelijke nummering opgenomen. Nummers die na de oorlog in gebruik gekomen, vooral in de Molukse periode, zijn cursief weergegeven.
- In de kolom 'bron' wordt een bron genoemd waarin de bewuste ruimtelijke eenheid aanwezig is. Dit hoeft niet betekenen dat de eenheid in geen enkele andere bron te vinden is.

Opmerkingen bij de kaartbeelden

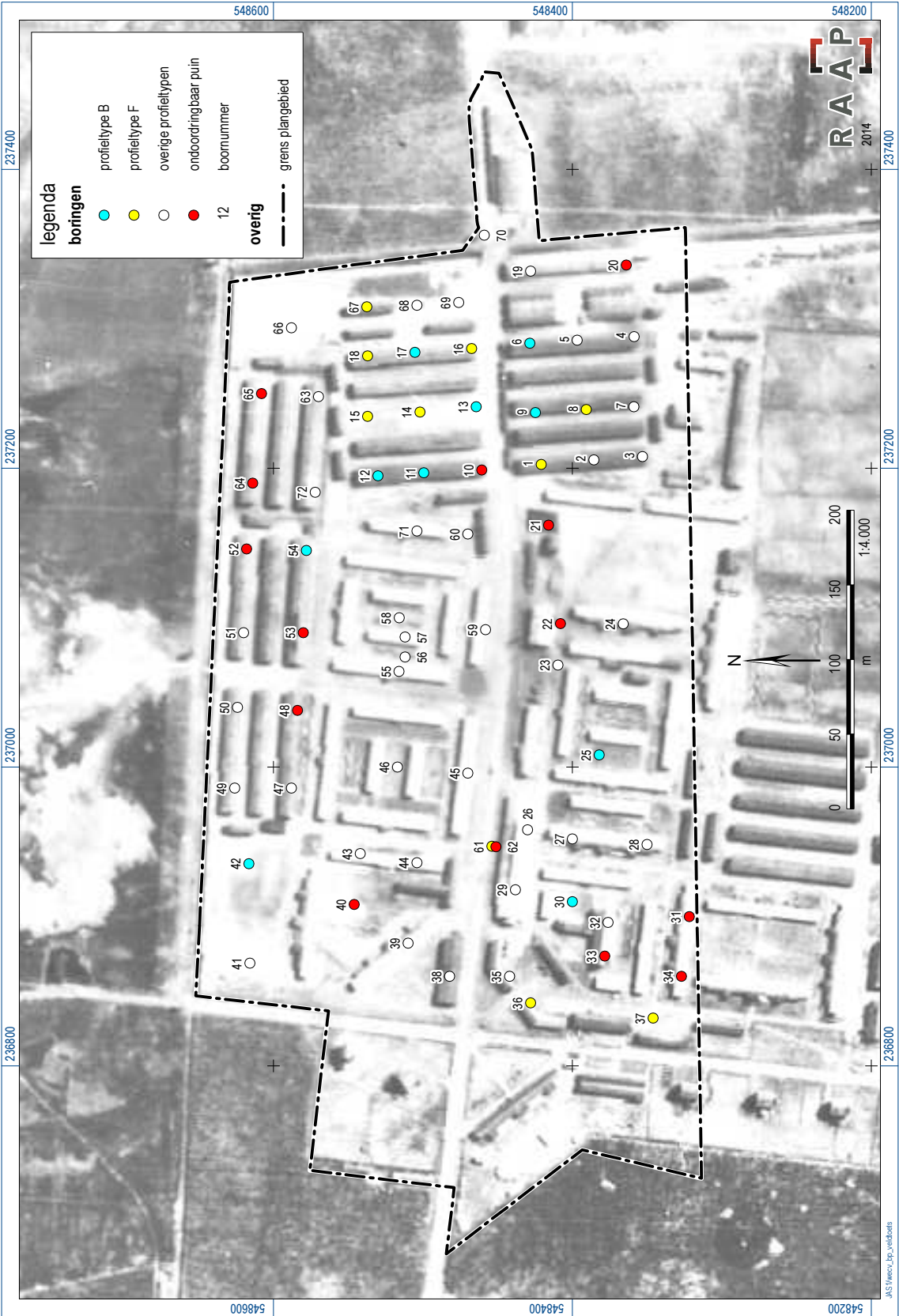
Voor een juiste interpretatie van de bronnenkaarten zijn de volgende opmerkingen van belang:

- Iedere kaartlaag biedt een overzicht van de ruimtelijke elementen die in een bepaalde periode aanwezig zijn geweest of dat waarschijnlijk zijn geweest. Dat betekent dat niet al deze elementen ook tegelijkertijd bestaan hebben. Zeker in periode VII, de Molukse periode, verdwijnen er in de loop van de tijd veel gebouwen. Dit is echter niet in het kaartbeeld te zien: hierop staan alle gebouwen die in de Molukse periode bestaan hebben of waarvan dat waarschijnlijk geacht kan worden.
- De noordelijke afvalstort wordt steeds weergegeven in de vorm en omvang zoals deze is vastgesteld bij het onderzoek door RAAP, de eindfase dus. In vroegere periodes zal deze uiteraard een andere omvang en vorm hebben gehad.
- Door projectie kunnen kleine verschillen ontstaan.
- De op de gebouwen aangegeven nummers zijn de oorspronkelijke nummers die tijdens het gebruik van het kamp gehanteerd werden.

4.3 Veldtoets

Booronderzoek

Na het vervaardigen van de concept bronnenkaart is een beperkte veldtoets uitgevoerd. Doel van deze veldtoets was het toetsen en verfijnen van de archeologische verwachting. Hiertoe zijn verspreid over het gebied 72 grondboringen gezet (figuur 5). Er is in een min of meer regelmatig grid geboord; alleen op de plekken waarop de herinrichting zich concentreert zijn meer boringen gezet. Er is voor zover mogelijk geboord tot de ongestoorde ondergrond met een Edelmanboor

Figuur 5. Resultaten booronderzoek geprojecteerd op luchtfoto uit 1945.

Figuur 6. Plundering van de vuilstort.

met een diameter van 7 cm. De boringen zijn lithologisch conform NEN 5104 (Nederlands Normalisatie-instituut, 1989) digitaal beschreven in het boorbeschrijvingssysteem van RAAP (Deborah 2; bijlage 2). In 14 boringen is gestuit op puin, beton of muurwerk en is daarom niet dieper geboord. Alle boringen zijn ingemeten met behulp van een RTK-GPS (x-, y-, en z-waarden).

Barak 56

De visualisering van barak 56 door het Herinneringscentrum Kamp Westerbork gaf de mogelijkheid een vlak op archeologische wijze op te tekenen. Het noordelijk deel van barak 56 is herplaatst en ter plekke van het midden-deel was een 20 m lange put open gegraven tot in het spoorniveau. De zichtbare sporen zijn alle met een RTK-GPS opgetekend en

gefotografeerd. Ook het profiel is beschreven en gefotografeerd. Later is deze put na afdekking van de sporen met doek deels gedicht met bouwzand.

Hoewel geen deel van het project wilde het toeval dat ongeveer in dezelfde periode een archeologische begeleiding is uitgevoerd van de aanleg van de overkapping over de commandantswoning (Schute, in voorbereiding). De hier verzamelde data zijn, eveneens als die van al eerder bij de woning uitgevoerd archeologisch onderzoek (Schute & Wijnen, 2012), gebruikt ten behoeve van de in § 6.4 beschreven interpretatie van de opbouw en gaafheid van de bodem op het kampterrein.

4.4 Interviews

Op en rond het kampterrein zijn met name in de negentiger jaren van de vorige eeuw schatgravers en metaaldetector-amateurs actief geweest. Op hun nog steeds doorgaande activiteiten wijst de waargenomen plundering van de vuilnisbelt in 2011 (figuur 6). Bekend is dat een aantal verzamelaars op deze manier grote collecties objecten hebben aangelegd, die vooralsnog volledig buiten het blikveld van de professionele archeologie, de archeologische monumentenzorg en/of de medewerkers van het Herinneringscentrum zijn gebleven. Om die reden is getracht contact te zoeken met deze personen en ze te bevragen op hun vondsten en vindplaatsen. Uiteindelijk lukte het om met twee van hen contact te leggen en ook daadwerkelijk samen het veld in te gaan: André Kemper uit Schoonloo en Luc Popken uit (nu) Scherpenzeel. Zij hebben in de jaren negentig intensief gezocht op het terrein en beiden een verzameling artefacten aangelegd. In twee sessies is met hen Kamp Westerbork bezocht, waarbij zij hun vindplaatsen hebben aangewezen en informatie deelden over diverse waarnemingen en vondsten. Het resultaat hiervan wordt in § 6.3 beschreven.

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

5

Bronnenkaart

5.1 Ruimtelijke ontwikkeling

Kamp Westerbork heeft in de loop der tijd meerdere ingrijpende functiewijzigingen ondergaan (zie navolgende paragraaf). Sommige ruimtelijke ontwikkelingen weerspiegelen deze wijzigingen. Hieronder wordt per periode een schets gegeven van het ruimtelijke beeld van het kamp(terrein) en de veranderingen daarin. Deze schets is gebaseerd op het beeld dat naar voren komt uit de bronnen die in 4.1.2 zijn besproken.

Periode 0: heide (tot 1939)

In deze periode is er tot aan de bouw van het vluchtelingenkamp vrijwel geen bebouwing op de heide aanwezig. Ter plaatse van het latere kamp zijn, net als elders op de heide, sporen van ontginning zichtbaar. De weg die vanaf het Oranjekanaal naar het noorden loopt, is het voornaamste ruimtelijke element dat aan het latere kamp te relateren is. De westgrens van het (omheinde) kampterrein werd gevormd door deze weg.

Periode I: bouwputten (tussen januari en augustus 1939)

De luchtfoto uit 1939 bleek in dit opzicht een verrassing te bevatten. Te zien is namelijk een groot aantal bouwputten, zonder evenwel een enkele barak. Op de kruising bij de latere commandantswoning zijn voertuigen of bouwketen zichtbaar. Iets noordelijker staat ook een soort keet. In het zuiden en oosten overschrijden de bouwputten ruimschoots de latere kampgrens. De bouwputten die zich bevinden op plekken die later wel zijn bebouwd, hebben meestal een andere vorm en locatie dan de gerealiseerde gebouwen. De datum van de foto is niet bekend. Kennelijk zijn de bouwplannen in korte tijd aanzienlijk gewijzigd. Waarschijnlijk zijn de aangelegde bouwputten in de meeste gevallen niet gebruikt. Fotomateriaal uit de tijd van de bouw van het vluchtelingenkamp toont enkele van deze putten, die zeer ondiep zijn geweest. De gefotografeerde putten zijn niet gebruikt voor bebouwing.

De bouwputten in het noorden lopen parallel aan een bestaande greppel. Deze greppels wordt een paar jaar later veranderd in de noordelijke kampgracht. Ook in het zuiden is de geplande bebouwing gericht op een bestaande lijn. Ook deze lijn komt overeen met het latere tracé van de kampgracht. De bebouwing die in 1939 is gerealiseerd, is opvallend genoeg uitsluitend op de wegen georiënteerd, vooral op de noord-zuidweg.

Periode II: vluchtelingenkamp (augustus 1939 – april 1942)

Vanaf augustus 1939 verrijst in hoog tempo 'de stad op de heide', zoals Kamp Westerbork wel werd genoemd. In grote lijnen wordt het ontwerp gevolgd zoals dat door de Rijksgedienst is gemaakt. Het vluchtelingenkamp bestaat uit onder meer administratieve gebouwen, een aantal werkplaatsen, woningen en woonbarakken. Deze woonbarakken zijn de 'huisjes' die door kampbewoners in de Tweede Wereldoorlog worden onderscheiden van de latere barakken. Ondanks dat de 'huisjes' nogal klein zijn, bieden ze een beter onderkomen dan de 'echte' barakken. Er zijn in het westen ook woningen gerealiseerd voor onder meer de kampdirecteur.

Andere elementen in het kamp zijn een waterzuivering, een groot keukengebouw, een schouwburg en een ketelhuis, waarvan de schoorsteen op veel afbeeldingen een markant punt vormt. Ten noorden van het kamp ontstaat een vuilnisbelt. Van een echte omheining is nog geen sprake. Ook na het begin van de Duitse bezetting heeft het kamp een tijdlang geen gracht, prikkeldraad of wachttorens. De al enkele jaren bestaande boerderij Schatzenberg, ten zuiden van het kamp, is in gebruik genomen als kampboerderij. Ten westen van het kamp wordt het Heidelager gebouwd, een werkverschaffingskamp waarvan de vroege geschiedenis nog onduidelijk is, maar dat later is gebruikt om de marechaussee te huisvesten. Hierdoor raakt het in functionele zin sterk verbonden met het vluchtelingenkamp.

Periode III: doorgangskamp (april 1942 – april 1945)

In het voorjaar van 1942 wordt het kamp aanzienlijk uitgebreid. Dit heeft te maken met de toekomstige functie als doorgangskamp. Voor de verwachte aantallen mensen die naar het kamp zullen worden gestuurd, worden er in

het noorden, oosten en zuiden lange barakken gebouwd. De barakken in het oosten worden georiënteerd op de weg door het kamp, die ter plaatse iets naar het noorden afbuigt. De barakken in het zuiden zijn georiënteerd op de noord-zuidweg. De barakken in het noorden lopen echter parallel aan de eerder genoemde greppel, en het is goed te zien dat de nieuwe oostelijke en noordelijke bebouwing elkaar aan de noordoostzijde bijna snijdt.

Als op 1 juli 1942 het kamp wordt overgenomen door de SS, verandert de situatie in meerdere opzichten. Het kamp is nu officieel een doorgangskamp, en de nieuwe barakken worden bevolkt door gevangenen. Eind 1942 wordt de spoorlijn Amsterdam-Groningestad, vanaf Hooghalen doorgetrokken tot in het kamp. Dit gebeurt uiteraard met het oog op de deportaties. Ook verschijnen er wachttorens en prikkeldraad, later aangevuld met een gracht die om driekwart van het kampterrein loopt. Deze gracht is in het oosten georiënteerd haaks op de weg door het kamp, in het noorden en zuiden op oude ontginningslijnen. Het kampterrein krijgt nu een duidelijke vierkante begrenzing. Uiteindelijk blijft alleen het zuidoostelijke deel van het terrein onbebouwd. De industriële functie van het kamp wordt belangrijk, en na verloop van tijd bestaat in het oosten van het kamp een soort industriële zone. Sommige barakken die in 1942 als woonbarak gebouwd zijn, krijgen in de loop van 1943 een industriële bestemming. Een deel van de gevangenen komt in deze barakken te werken. Eind 1943 wordt een smalspoorlijn aangelegd, die begint bij (de haven aan) het Oranjekanaal. De lijn loopt vlak langs de kampboerderij, om in de zuidwestelijke hoek van het kamp te splitsen. Een belangrijk deel van de smalspoorlijntjes in het kamp loopt richting de industriële zone. Een aftakking van het smalspoor gaat door de stenen barak die in 1944 de vliegtuigsloperij herbergt. Vanaf

de haven aan het Oranjekanaal worden onder meer vliegtuigwrakken over het smalspoor aangevoerd. Deze haven bestaat overigens uit weinig meer dan een paar steigers.

Het Heidelager blijft een bewakingskamp waarin een tijdlang SS'ers worden gehuisvest, maar dat later weer door de marechaussee wordt bewoond.

Buiten de bestaande vuilnisbelt komen nog andere stortplaatsen voor. Hier gaat het vooral om plaatsen waar het afval van de batterijen-demonterage wordt gedumpt.

Vooral in deze periode toont het kamp zich als een soort gevangenisstad, waarbinnen van alles te vinden is: fabriekjes, woongebouwen, een school, een ziekenhuiscomplex, een schouwburg, administratieve gebouwen; op meerdere plaatsen bestaan er omheiningen. Iets ten zuiden van het kamp staat een crematorium. De woning die vroeger werd bewoond door de directeur van het vluchtelingenkamp, is vanaf oktober 1942 het verblijf van kampcommandant Gemmeker. Dit huis zal uiteindelijk blijven staan en staat nu bekend als de villa of de commandantwoning.

Periode IV: interneringskamp (april 1945 – december 1948, leegstand tot maart 1949)

In april 1945 wordt Kamp Westerbork door de Canadezen bevrijd. 876 gevangenen bevinden zich dan nog in het kamp. Zij kunnen vaak niet onmiddellijk vertrekken en blijven dus nog een tijdje, terwijl gevangengenomen collaborateurs, vaak NSB'ers, inmiddels in het kamp worden geïnterneerd. De Joodse bewoners verblijven vooral in de 'huisjes', terwijl voor de collaborateurs twee zones worden ingericht: voor de vrouwen één in het zuiden en voor de mannen één in het noorden. Hier bewonen de gevangenen meestal de lange barakken uit 1942. De gevangeniszones worden met prikkeldraad afgezet. Naast ex-kampgevangenen en collaborateurs bevinden zich in het kamp

ook militairen en leden van de Binnenlandse Strijdkrachten. Laatstgenoemde groep is gehuisvest in het Heidelager.

De meeste bebouwing blijft staan, maar veel gebouwen krijgen een andere functie. Sommige industrie- en ziekenhuisbarakken worden gebruikt als onderkomen voor NSB'ers. De kampboerderij blijft functioneren. De spoorlijn vanuit Hooghalen raakt in onbruik en verdwijnt. Dit geldt vermoedelijk ook voor het smalspoor. Ook een deel van de woonbarakken in het noorden verdwijnt, waarschijnlijk in de periode van leegstand na de opheffing van het interneringskamp.

Periode V: militair kamp (maart 1949 – september 1949, leegstand tot juni 1950)

Nadat Kamp Westerbork vier maanden leeg heeft gestaan, wordt het door het Ministerie van Oorlog overgenomen en als militair kamp gebruikt. De militairen worden ondergebracht in de woonbarakken, vooral ten zuiden van de weg. Een deel van het kamp staat leeg. In de omgeving van het kamp vinden oefeningen plaats. Mogelijk dateert een schietbaan ten oosten van het kamp uit deze periode. Het Heidelager bestaat nog en wordt gebruikt door de militairen.

Nadat het kamp in september 1949 buiten gebruik raakt, wordt een belangrijk deel van de industriebarakken afgebroken. Hierdoor verdwijnt vooral in het oosten een aanzienlijk deel van de bebouwing. Ook de wachttorens verdwijnen.

Periode VI: repatriëringskamp (juni 1950 – maart 1951)

In het kamp arriveren vanaf juni 1950 repatrianten uit voormalig Nederlands-Indië. Het kamp wordt genoemd naar de grafheuvel Schattenberg, en de aanduiding 'kamp' zal in de loop van de tijd veranderen in 'woonoord'. Ruimtelijk gezien verandert er weinig maar de

functie van het kamp verandert duidelijk ten opzichte van eerdere periodes (zie § 5.2). Veel industrie is er niet meer te vinden. De kampboerderij bestaat nog, maar lijkt geen deel meer uit te maken van het kamp in formele zin. Het Heidelager is ook nog aanwezig, maar de functie hiervan is voor deze periode niet duidelijk. Mogelijk stond het leeg. Het crematorium wordt in 1951 afgebroken.

Periode VII: Moluks woonoord Schattenberg (maart 1951 – 1971)

In maart 1951 vertrekken de repatrianten, omdat het woonoord bestemd wordt voor de opvang van Molukse militairen van het voormalige Koninkrijk Nederlandsch Indisch Leger (KNIL). Met hun gezinnen wonen zij twintig jaar lang in het woonoord. In deze periode wordt een smalspoorlijn aangelegd vanuit een werkplaats in het oostelijk deel van het woonoord. Verder verdwijnen vooral in de zestiger jaren veel barakken, met name de lange barakken uit 1942. Een aantal barakken in het oosten worden in 1958 door brand verwoest, waarna ter vervanging drie nieuwe barakken worden neergezet. De bebouwing van het woonoord blijft grotendeels bestaan uit gebouwen uit de periode 1939-1942.

De open terreinen die ontstaan na sloop worden onder meer gebruikt als moestuinen en exercitieterreinen. De gracht wordt gebruikt als brandgracht. Belangrijk is verder dat de omgeving van het woonoord vooral in deze periode bebost raakt. Hierdoor verandert het aanzien van de omgeving aanzienlijk. Het Heidelager verdwijnt aan het begin van de jaren vijftig.

In de laatste jaren van het bestaan van het woonoord is de bebouwing in grote lijnen teruggebracht tot de situatie van eind 1939. Veel Molukkers zijn dan inmiddels niet meer woonachtig in Schattenberg. In 1968 begint de bouw van de radiotelescopieën. In 1970 en

1971, als de laatste Molukse bewoners Schattenberg verlaten, worden de overgebleven gebouwen van het woonoord gesloopt. Dit zijn vooral de 'huisjes' uit 1939, maar ook gebouwen als het ketelhuis. Het enige in het oog springende gebouw dat blijft staan, is de commandantswoning, welke vanaf 1950 tot 2007 werd bewoond door een lid van de familie Speck Obreen.

Periode VIII: Herinneringscentrum en Nationaal Monument (1970 – heden)

In 1970 is aan de oostzijde van het terrein een monument opgericht, maar pas na de definitieve sloop van de barakken in 1970/1971 begint langzaam het belang van het kamp-terrein als herinneringsoord toe te nemen. In 1983 wordt het Herinneringscentrum Kamp Westerbork geopend. In het begin van de jaren negentig wordt het terrein heringericht, waarbij min of meer het huidige uiterlijk van het terrein ontstaat.

Het centrale kampterrein is drukbezocht. De geasfalteerde weg, op het tracé van de Boulevard des Misères, is een soort breed fietspad. De structuren rond het kamp zoals waterzuivering en vuilnisbelt, die soms nog in goede staat aanwezig zijn, liggen vaak verscholen in het bos.

5.2 Functionele duiding

Hieronder wordt voor iedere periode een schets van de verschillende activiteiten gegeven, gerelateerd aan de functie van het kamp als geheel. De periodes 0 en I blijven hierbij achterwege.

Periode II: vluchtelingenkamp (augustus 1939 – april 1942)

Door deze periode loopt de Duitse inval als een scheidslijn. Vóór de meidagen is het kamp bedoeld om Duitse Joden op te vangen die

zich in Duitsland steeds meer bedreigd voelen. Het is vooral van belang mensen te huisvesten. De gebouwen, voor zover geen woningen, herbergen hoofdzakelijk voorzieningen als een ziekenhuis, de centrale keuken, een ketelhuis en een badhuis. De woningen, 'huisjes', moeten een enigszins comfortabele woonruimte bieden.

Na de meidagen begint het kamp langzamerhand in een gevangenis te veranderen. Dit laatste geldt in deze periode meer voor het kampregime dan voor de ruimtelijke vorm. Die blijft, tot aan de uitbreiding in 1942, globaal die van het vluchtelingenkamp. De bevolking blijft min of meer beperkt tot de Duitse *alte Insassen*.⁵

Periode III: doorgangskamp (april 1942 – april 1945)

De nieuwe functie van het kamp als doorgangskamp, officieel vanaf juli 1942, zorgt voor nieuwe activiteiten. De hoofdzakelijk Nederlandse Joden die in Westerbork worden bijeengebracht, worden voor het grootste deel doorgestuurd naar vernietigingskampen. De opzet om dit voor de gevangenen te verbeteren, leidt ertoe dat er ook (of beter gezegd: juist) in het doorgangskamp bijvoorbeeld een school, een schouwburg en een uitgebreid ziekenhuis aanwezig zijn. Evenwel valt in andere opzichten de façade omver. De woonruimte in de nieuwe barakken is heel wat primitiever dan die in de oude woningen, en bovendien zitten ze vaak overvol. Er zijn meerdere strafbarakken. Er is een kantoor van Lippman en Rosenthal⁶, waar de pas aangekomen Joden hun waardevolle spullen moeten afgeven. Belangrijk is het verschijnen van prikkeldraad-

versperringen, wachttorens en een gracht. De nieuwe spoorlijn toont echter het beste waar het kamp vooral voor dient: het systematisch afvoeren van mensen.

Evenwel heeft het kamp nog een tweede functie, die vooral in de loop van 1943 en 1944 duidelijk wordt. De vele industrieën in het kamp hebben een duidelijk economisch doel. Sommige gevangenen worden tewerkgesteld bij boeren en fabrikanten in de omgeving. De producten die in de fabriekjes worden gemaakt, verdwijnen onder meer naar Duitsland. In het kader van de oorlogsindustrie is ook bijvoorbeeld het slopen van vliegtuigwrakken belangrijk.

Het doorgangskamp is wat betreft activiteiten bijzonder gevarieerd. Dit is ook te zien in de functies die afzonderlijke gebouwen hebben. Sommige gebouwen wisselen meerdere malen van functie, andere hebben meerdere functies tegelijk. Soms gaat het om hoofd- en nevenfuncties. De schouwburg bijvoorbeeld wordt gebruikt voor toneelvoorstellingen, maar ook om pas gearriveerde Joden te registreren. Het is soms moeilijk na te gaan waar een gebouw nu precies voor dient in deze periode. Ook hoofd- en nevenfuncties zijn niet altijd duidelijk te scheiden.

Wel is te zien dat in de loop van 1943 meerdere zones ontstaan. Vaak verliezen woonbarakken hierbij hun oorspronkelijke functie. In het zuidwesten ontstaat een ziekenhuiscomplex. Hiervoor worden enkele woonbarakken in ziekenbarakken veranderd, en wordt het schooltje veranderd in een operatiebarak. Om het complex komt prikkeldraad en bij de ingang is een wachthuisje aanwezig.

In het oosten veranderen veel lange woonbarakken in de tweede helft van 1943 in industriebarakken. Ook worden hier industriebarakken bijgebouwd. Hierdoor ontstaat, zeker aan de zuidkant van de spoorlijn, een soort industrieterrein. Smalspoorlijnen lopen hier langs

⁵ Dit zijn de Duits-joodse vluchtelingen die nadat het kamp was overgenomen door de Duitse bezetter en getransformeerd tot *Durchgangslager*, de oudere groep gevangenen in Kamp Westerbork vormde.

⁶ Een door de Duitsers ingestelde bank die als doel had de Joodse bezittingen te registreren en af te nemen.

de barakken, en in 1944 zelfs dwars door de stenen barak waarin vliegtuigwrakken worden gedemonteerd.

In het noordoosten zijn enkele barakken ingericht als strafbarakken.

Periode IV: interneringskamp (april 1945 – december 1948, leegstand tot maart 1949)

De komst van gevangengenomen collaborateurs zorgt in het begin voor een vreemde situatie. De collaborateurs worden in twee zones ondergebracht: de vrouwen in het zuiden en de mannen in het noorden. Tussen deze twee zones in wonen aanvankelijk nog Joden, die niet onmiddellijk het kamp konden verlaten. Zij bewonen meestal de huisjes uit 1939. Om de gevangeniszones worden prikkeldraadversperringen aangelegd. Het ziekenhuiscomplex wordt voor een deel gebruikt voor de huisvesting van NSB-vrouwen. Ook in andere delen van het kamp verdwijnt de indeling uit de voorgaande jaren. Er wordt niet veel gebouwd of gesloopt, wel krijgen veel gebouwen een andere functie. Aangezien het kamp grotendeels als gevangenis dient, blijven het prikkeldraad en de wachttorens rond het kamp bestaan. Er wordt door de gevangenen in en rond het kamp gewerkt in de landbouw en industrie.

Periode V: militair kamp (maart 1949 – september 1949, leegstand tot juni 1950)

Tijdens het militaire gebruik van het kamp zijn lang niet alle gebouwen in gebruik. Sommige barakken worden gebruikt als onderkomen. Veel specifieke gegevens zijn er niet over deze periode, maar er is wederom een duidelijke functieverandering: van (werk)gevangenis naar (tijdelijk) militair kamp. De industrie verdwijnt goeddeels, en voorheen bestaande faciliteiten zijn mogelijk (tijdelijk) buiten gebruik.

Periode VI: repatriëringskamp (juni 1950 – maart 1951)

Na leegstand en gedeeltelijke sloop krijgt het kamp in juni 1950 een ander aanzien. De opvang van Indische repatrianten betekent dat er vooral veel faciliteiten en onderkomens nodig zijn. Veel industrie is er niet meer te vinden. De ontmanteling van de wachttorens tijdens de periode van leegstand zorgt voor een ander aanzien van het kamp. Was er tijdens periode III wat activiteiten en uiterlijk nog sprake van een soort 'stad', nu heeft het kamp meer weg van een dorp.

Periode VII: Moluks woonoord Schattenberg (maart 1951 – 1971)

De lijn van periode VI zet zich voor wat betreft het uiterlijk en de functies van het kamp door in periode VII. Schattenberg heeft een bioscoop, kerken, een school en andere voorzieningen. De kampgracht is nu een brandgracht. Na invoering van de zelfzorg, rond het midden van de vijftiger jaren, is er meer ruimte voor zelfvoorzienigheid. Op (vrijgekomen) open terreinen binnen de omgrachting worden moestuinen aangelegd. Veel Molukse mannen gaan werken buiten het woonoord. In Schattenberg zelf ontwikkelt zich zodoende geen industriële zone. Het ziekenhuis van het woonoord verdwijnt op een gegeven moment. Er komen in de loop van de tijd meerdere winkels.

Periode VIII: Herinneringscentrum en Nationaal Monument (1970 – heden)

De transformatie van woonoord tot herinneringscentrum was een geleidelijke (zie ook § 3.8 en § 3.9). In 1970 wordt het Nationaal Monument gerealiseerd, naast de nog bestaande aardappelkelder, die inmiddels ook behoort tot een van de vier gebouwde rijksmonumenten van Kamp Westerbork. De functie van het open terrein in het bos dat door de afbraak is ontstaan is echter nog niet die van

Figuur 7. Overzicht van de bouwputten in begin 1939.

een plek van herinnering en bezinning; het is eerder een park waar men kan ontspannen en picknicken. Hoewel in 1983 het Herinneringscentrum wordt gebouwd, duurt het tot 1992 voordat in het terrein het accent meer op het gedenken komt te liggen en deze functie een ruimtelijke invulling krijgt. Er worden taluds opgeworpen en betonnen muren geplaatst die barakken symboliseren. In de afgelopen twee decennia wordt hieraan steeds meer contour gegeven door o.a. de bouw van het monument met de 102.000 steentjes, één voor ieder niet teruggekeerd slachtoffer van de transportaties. In 2014 is de wettelijk beschermde commandantswoning opgenomen in een glazen overkapping. Verder zijn de aardappelkelder, schuilbunker en waterzuivering wettelijk beschermde monumenten.

5.3 Kaartlagen

Zoals in § 4.2 is aangegeven, zijn alle gegevens in een database ingevoerd en alle daarin benoemde structuren gedigitaliseerd. In een GIS-programma, MapInfo, kunnen deze gegevens dan verder verwerkt worden. De cartografische output hiervan is in principe een serie kaarten met de ligging en primaire functie van elke structuur per periode: de bronnenkaarten. Naar blijkt is het niet zinnig om voor elke periode een aparte kaartbijlage te maken:

- Periode 0 (heide) en VIII (na 1971) zijn niet als kaartbijlage afgebeeld. In feite is deze situatie de voor- en naoorlogse situatie en kan verwezen worden naar bestaande topografische en kadastrale kaarten.
- Periode I is de ‘bouwfase’ van voorjaar 1939. De bouwputten hebben geen archeologische relevantie, behalve als verstoring van oudere archeologische perioden. Om die reden is gekozen om deze periode als losse afbeelding op te nemen op kleinere schaal en niet als losse kaartbijlage (figuur 7).

- Periode VI (het repatriëringskamp) lijkt cartografisch sterk op VII en is vanwege de zeer geringe toegevoegde waarde niet als losse kaartbijlage opgenomen.
- De overige perioden zijn wel als losse kaartbijlagen opgenomen. Het betreft periode II, III, IV, V en VII, in totaal 5 bronnenkaarten (kaartbijlage 1 t/m 5). Van periode V is zo goed als niets bekend over de functie van de verschillende structuren: dit komt dan ook tot uiting in het kaartbeeld.

De gekozen begrenzing grijpt in principe terug op de begrenzing van het bestemmingsplan-gebied. In periode III reikt de spoorlijn tot aan Hooghalen en het smalspoor tot aan de haven aan het Oranjekanaal. Wanneer deze structuren afgebeeld worden op de bronnenkaart, dan is deze niet meer goed leesbaar omdat het centrale kampterrein te klein wordt. Om deze reden worden de bronnenkaarten van periode II, III, IV, V en VII afgesneden in een ruime zone om het centrale kampterrein. Bij periode VII is deze zone wat ruimer genomen vanwege de buiten het centrale kampterrein aanwezige schietbanen. Het Heidelager is voor de relevante perioden als inzet afgebeeld. Daarnaast is voor periode III een losse afbeelding opgenomen waarop (smal)spoor en haven wel staan afgebeeld (figuur 2).

6 Veldtoets en interviews

6.1 Inleiding

De veldtoets viel uiteen in drie onderdelen. In de eerste plaats betrof dit een veldbezoek of inspectie van zichtbare structuren of resten in het bestemmingsplangebied, maar ook daarbuiten (§ 6.2). Dit is gecombineerd met het interviewen van twee bekende amateurarcheologen die met name in de jaren negentig actief zijn geweest in Kamp Westerbork: André Kemper en Luc Popken (§ 6.3). Tenslotte is binnen het bestemmingsplangebied een verkennend archeologisch bodemonderzoek uitgevoerd. Ter plekke van (een deel van) barak 56 zijn de sporen hiervan in een bouwput opgetekend en over het hele terrein zijn grondboringen gezet (§ 6.4).

Figuur 8. Gebouwtje in het Heidelager.

6.2 Veldbezoek

Bij veldbezoek op 29 juli en 20 september 2014 zijn de volgende waarnemingen gedaan:

- **Kampgracht**

De kampgracht blijkt over grote delen nog open te liggen. Dit is het geval voor het hele zuidelijke deel, evenals een stuk van ongeveer 100 meter in het zuidoosten, aansluitend op het zuidelijke deel. Dit loopt ongeveer door tot het terrein van ASTRON. Het deel dat iets noordelijker open ligt, is in de jaren negentig uitgegraven. Het materiaal hieruit is doorzocht door een amateur; de voor hem meest interessante stukken zitten in zijn collectie (zie § 5.2). Tenslotte is er een klein stukje van de noordelijke kampgracht, in het uiterste noordwesten, met een lengte van ongeveer 30 meter, dat nog open ligt. Het terrein dat ten zuiden van ASTRON ligt, maar binnen de kampgracht, is relatief onaangetast. In de zuidoostelijke hoek werden talloze objecten en puinplekken annex batterijenstort aan het oppervlak waargenomen.

- **Heidelager en omgeving**

Op de plek van het Heidelager zijn diverse structuren aangetroffen. Centraal in het perceel ligt een gebouwtje (figuur 8) dat de kolenopslag zou zijn geweest. Ook zijn een waterput en een bezinkbak of beerkelder aangetroffen. Ten noorden van het kamp, richting het vennetje werd een walletje met belendende sloten aangetroffen dat naar een nog bestaande waterzuivering (bezinkbak) loopt. Bij het gebouwtje van het Heidelager was een schatgraverskuil aanwezig. Naar het oosten toe ligt een betonplaat met een gresbuis die naar een put loopt enkele meters verderop, vermoedelijk op de plek van het wasgebouw. André Kemper en Luc Popken verwachten vondstmateriaal in de bezink- of rioolput (bak van 1 m bij

1,5 m ongeveer en 1 m diep). Ten oosten van het Heidelager, aan weerszijden van een bruggetje behorend bij het Bospad, zijn bij het bezoek twee loopgraven aangetroffen. Deze zijn eerder door Luc Popken ontdekt (zie § 6.3). Hij heeft daar destijds geen vondsten in aangetroffen. Bij de inspectie werd een spade van NAD-model aangetroffen (figuur 9). De inspectie van het terrein was overigens oppervlakkig. Er zullen meer sporen en resten aanwezig zijn. Tegenover het Heidelager, ten zuiden van de weg naar het kampterrein, precies tegenover de gebouwen van Staatsbosbeheer, staan op een aarden talud drie betonnen poeren met metalen onderdelen. De mogelijke vierde poer ontbreekt. Er is geopperd dat het om een hooimijt kan gaan of het fundament van een kraan. De datering is onduidelijk; het HckW oppert dat deze sporen aan activiteiten van Staatsbosbeheer zijn toe te schrijven.

- **Schuurtje Heidelager**

Het schuurtje bij het Heidelager was op slot, maar de schuifdeur bleek bij nadere inspectie niet verankerd te zijn. Met twee man was de deur voorzichtig uit zijn sponning te tillen, zonder schade. In het gebouwtje van het Heidelager staan twee werkbanken, die oorspronkelijk één bank vormden die in tweeën is gesneden met een snijbrander. Op de kopse kanten zaten oranje / roze driehoeksymbolen en twee metalen labels. Een vermeldt de tekst 'Lindeteves N.V.' en de andere vermeldt "Artillerie Inrichtingen Zaandam". Opmerkelijke vondst! Het schuurtje is verder leeg, heeft geen sporen van waterleidingaansluitingen. De vloer lijkt nieuw gestort en het dak is vernieuwd.

Figuur 9. Schop van model zoals gebruikt door de NAD.

- **Kampboerderij**

De locatie van de kampboerderij is een open plek langs het pad naar het Oranjekanaal. Er is puin te zien (een deel is vermoedelijk later gestort, want ligt op kenmerkende hopen die ontstaan als een kiepwagen kiept), en fundamente van een waterput of kelder. Er is in het terrein veel reliëf zichtbaar, onder meer van een omgreppeling. De bomen lijken te jong, maar de aanwezige brandsingel van berkenopstand is opvallend.

- **Oude waterzuivering**

Ter hoogte van de oude waterzuivering ten zuidwesten van het kamp werd een relatief brede open sloot aangetroffen, die de daar liggende heuvel met sloopafval omcirkelt aan de west- en zuidzijde. Ten westen van het westelijke stukje gracht werd een betonnen afdekplaat aangetroffen met metalen ring. De plaat ligt scheef en lijkt niet meer op zijn oorspronkelijke plek te liggen(?). Eronder was meer beton waar te nemen.

- **Crematorium**

Hier werd niets bijzonders aan de oppervlakte waargenomen.

- **‘NSB-graf’**

In de zomer van 2012 zijn door de Koninklijke Nederlandse Bergings- en Identificatiedienst negen stoffelijke overschotten van SS’ers en NSB’ers geborgen op een plek langs het weggetje en het voormalige smalspoor naar de haven aan het Oranjekanaal. De plek was bekend, onzeker was of de stoffelijke resten er nog lagen. Twee platte natuurstenen zonder opschrift en houten en ijzeren kruizen markeerden het graf. Deze stenen zijn nog aanwezig, maar staan nu iets verderop. De overledenen zouden een natuurlijke dood zijn gestorven (zie o.a. <http://nos.nl/artikel/421137-vergeten-graven-nsbers-gevonden.html>). Het graf ligt op een perceel met afwijkende (oudere) bomen, die op een walletje staan dat het perceel omzoomt; dit zal een van de redenen zijn geweest om het graf hier te delven. Het was toentertijd bos, terwijl de omliggende percelen open heide waren en klaarblijkelijk minder geschikt.

Figuur 10. Huidige situatie bij de voormalige haven van Kamp Westerbork.

- **Nieuwe waterzuivering**

Deze waterzuivering is nog aanwezig. Bij de veldtoets werden geen verdere bijzonderheden opgemerkt.

- **Granaatwerpbaan**

Ook deze is nog aanwezig. Aan de oostzijde staat een gebouwtje van waaruit de granaaten werden geworpen. Het dak is inmiddels gedicht en de structuur wordt gebruikt door (beschermde) vleermuizen.

- **Schietbanen**

De vier schietbanen zijn nog aanwezig. In de kogelvangers, die ongeveer vijf meter hoog zijn, werden talloze kogels waargenomen en bleken zoekerskuiltjes aanwezig. De banen zelf zijn halfopen.

- **Haven**

De haven als zodanig bestaat niet meer (figuur 10). Er werden geen bijzonderheden waargenomen

- **SS-bunker**

De SS-bunker (gebouwd rijksmonument) is nog aanwezig. Ook hier werden geen bijzonderheden waargenomen.

- **Waterput/rioolput**

Ten oosten van de aardappelkelder ligt een water- of rioolput, van eenzelfde type als waargenomen in het Heidelager, een cirkelvormige put van bijna twee meter doorsnede, afgedekt met cirkelvormige betonnen plaat met gat erin, in dit geval dichtgemetseld.

- **Terrein met de ‘tweede slagboom’**

Ongeveer 100 meter ten westen van de slagboom bij de villa van Gemmeker lag in de tijd van het interneringskamp een tweede wachtpost met twee of drie gebouwtjes. Op het terrein is nu een open ruimte waar verder geen bijzonderheden werden waargenomen.

Figuur 11. NAD-servies uit de collectie van Luc Popken; afkomstig van het Heidelager.

6.3 Interviews

André Kemper

Op 29 juli 2014 is tezamen met André Kemper (geb. 1974, woonachtig te Schoonloo) het terrein van Kamp Westerbork bezocht. Bij het begin van het archeologisch proefsleufonderzoek rond de villa kwam André Kemper langs fietsen en riep 'Mosterd na de maaltijd', waarmee hij zoveel bedoelde dat er in het verleden al zoveel door amateurs gegraven was dat er niets meer te vinden zou zijn. Deze onconventionele kennismaking resulteerde in de vruchtbare deelname van André in het veldwerk rond de villa, maar ook op de stort en bij de uitwerking van het materiaal (Schute & Wijnen, 2012; Schute, 2013). André heeft in de periode (circa) 1986-1995 als verzamelaar rond het toen verlaten en verwaarloosde kampterrein gezwoven en gezocht. In die jaren was hij vooral geïnteresseerd in munitie en voor-

werpen van militaire aard. Na 1995 hoefde het niet meer, er zou niets meer te vinden zijn. Het contact met André, en ook diens contact met het Herinneringscentrum, bleef intact en leidde nu tot dit veldbezoek dat gericht was op het in kaart brengen en bezoeken van alle hem bekende structuren en plekken, alsmede informatie verzamelen over vergravingen en verstoringen.

Bij het veldbezoek en interview met André werden de volgende zaken opgemerkt:

- André heeft een boek over het NAD-kamp Hooghalen in bezit, het *Gedenkboek Opleidingskamp Hooghalen*, en wist te vertellen dat dit NAD-kamp een functionele relatie had met Kamp Westerbork, of in elk geval met het Heidelager. 'Er werd over en weer personeel uitgewisseld.' Het blijft vooralsnog onduidelijk of het Heidelager nu daadwer-

kelijk als NAD-kamp heeft gefunctioneerd. Opvallend in deze is dat André zei dat zijn oude graafmaat, Luc Popken, woonachtig te Scherpenzeel, (zie hieronder) NAD-servies heeft opgegraven in het Heidelager, evenals in Kamp Hooghalen (figuur 11). Luc is lange tijd actief geweest in het Heidelager.

- Tien meter ten zuidoosten van de SS-schuilbunker heeft André een diarolletje ‘met opnames’ gevonden (onduidelijk is van wat precies). Dat is helaas in zijn jonge jaren verloren gegaan.
- Bij de nieuwe waterzuivering, een paar meter ten noordoosten van het pompgebouwtje, heeft André op 90 cm diepte een (verkeers?)bord met drie kogelgaten erin aangetroffen. Het bord is nu weg.
- Op het vennetje ten noorden van de ‘batterijendump’ heeft André toen er ijs lag met een diepzoeker gezocht. Hij signaleerde een contact, een zwaar metalen object op enige diepte. Er gaan hardnekkige geruchten dat er een Duitse motor met zijspan ‘en andere rommel’ gedumpt zou zijn. De boswachster, Pauline Arends, wist verder te vertellen dat het ven ‘zeker in het begin van de metingen’ een zeer extreme pH-waarde had. Dit zou afkomstig kunnen zijn van de zeer nabij liggende vervuiling van de gedumpte batterijen. Batterijen hebben een extreem hoge zuurgraad.
- Op het terrein van de granaatwerpbaan heeft André ‘enorm veel Franse ontstekers van handgranaten aangetroffen’.
- André heeft ooit in de winter over het ijs van het ven bij de batterijstort gelopen en daarin verschillende grote metaalconcentraties gemeten.

Luc Popken

In de negentiger jaren was naast André Kemper ook Luc Popken op en rond Kamp Westerbork actief. Vaak zochten en groeven zij samen. Luc heeft waarschijnlijk zelfs meer

zoekwerk gedaan dan André. Beiden hebben een uitgebreide particuliere collectie. Nadat Luc naar Scherpenzeel verhuisde, stopten zijn zoekactiviteiten in Westerbork. Op 20 september 2014 is samen met André en Luc een veldbezoek gebracht aan het kamp.

Bij dit veldbezoek werden de volgende zaken opgemerkt:

- Volgens Luc liggen er spoorrails langs één van de paden die vanaf de vroegere spoorlijn naar het Oranjekanaal lopen. Hij beschrijft de plek als langs een van de wegen die vanaf de Oosthalen in een rechte lijn naar het Kanaal lopen. De rails zijn destijds door hem gevonden tussen het pad en het talud ten westen van het pad, op ongeveer 15 m ten zuiden vanaf de kruising van de weg Oosthalen naar het kamp, bij een grote boom. De plek zou in de buurt zijn van de Julianaboom. Vermoedelijk lagen de rails vrij dicht bij de oude spoorlijn, maar dit is niet geheel zeker. Wij konden de weg/plek niet meer vinden.
- Volgens Luc is op de heide ten noorden van het Heidelager een B17 neergestort.
- Aan de rand van het Heidelager is zoals hierboven al aangegeven door Luc NAD-servies gevonden, met daarbij eierschalen. Het gaat om een of meerder juskommen, borden en twee bordjes met de tekst ‘ick dien’ (heeft hij nog in bezit: figuur 11). Dit materiaal bevond zich in de – oude – greppel met wal ten zuiden van het kampje de lengteas van het kamp volgend (langs het hazenpaadje naar het grote kamp). Ten zuidoosten van het Heidelager vond hij destijds twee clips 6.5 Hembrug munitie.
- Verdere vondsten van Luc (buiten het kamp-terrein): Duitse schoenijzers en een glasstort ten westen (of zuiden) van het kamp (precieze locatie onbekend).

Figuur 12. Foto van het vlak bij barak 56.

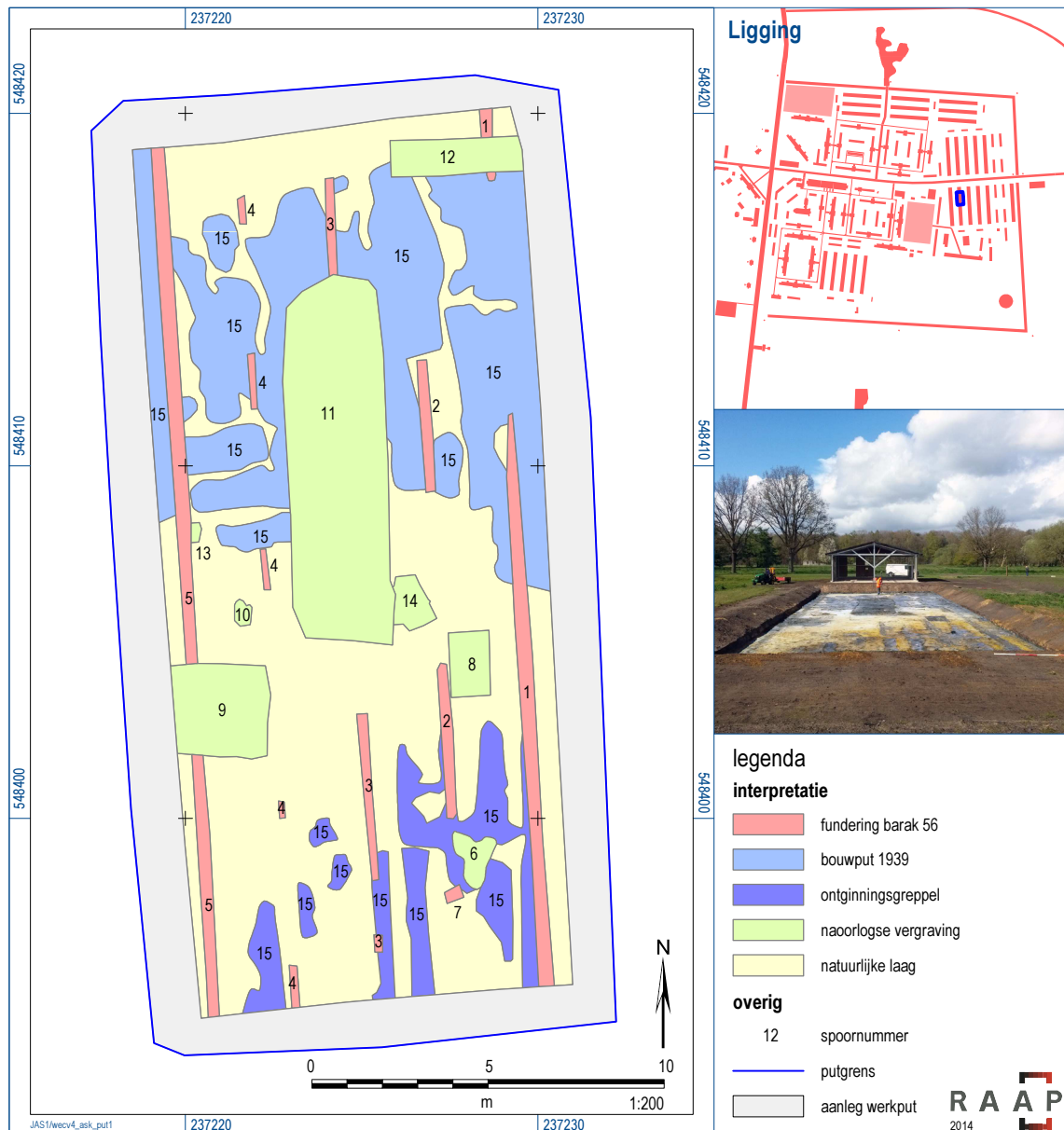
- Ten noorden van de SD-bunker moet volgens Luc nog een tweede bunker zijn geweest, in rode steen.
- In het oosten van het centrale kamp, binnen de hekken, ten noorden van de centrale weg, enkele meters ten westen van de gracht heeft Luc een schotel van de *Kriegsmarine* gevonden.
- Luc heeft vroeger bij het vennetje naast de batterijenstort een Engelse veldfles gevonden.
- In de kogelvangers van de schietbanen heeft Luc diverse staarten van bazooka-oefenmunitie aangetroffen⁷.
- Volgens verhalen zouden op de open plek ten oosten van het centrale kamp wapens liggen/hebben gelegen van de Molukkers. Deze zijn hier door de Molukkers zelf begraven. Luc heeft hier niets van teruggevonden.
- Luc heeft nog een bewoner gekend ten noorden van het Dwingelerveld die een barak uit Westerbork had staan. Dit verhaal is 20 jaar oud, de bewoner is mogelijk overleden. (De gegevens zijn overgedragen aan het HcKW).
- Luc heeft ook gezocht op de vuilstort ten noorden van het kamp en vond daar o.a. een verzilverde schaal.

6.4 Booronderzoek en waarnemingen in cunet van barak 56

Barak 56

In het horizontale vlak en profiel van het cunet ter hoogte van barak 56 waren diverse grondsporen zichtbaar die in vier groepen uiteenvallen en een mooi inzicht geven in de bodemgeschiedenis van het kamp (figuur 12). Het betreft de volgende groepen:

⁷ Een dergelijk object is in 2011 ook door ASTRON aangetroffen op hun terrein en overgedragen aan het Herinneringscentrum.

Figuur 13. Opgravingsplattegrond van het middendeel van barak 56.

- In het zuidelijk deel van de put waren lange banen met schopsteken zichtbaar, afgewisseld met greppelachtige structuren in de vulling waarvan duidelijk brokken podzol te zien waren (spoor 15; figuur 13). Dit betreffen oude ontginningsgreppels die op veel van dergelijke arme gronden aangetroffen worden. Eerder waren ze al waargenomen bij het onderzoek rond de commandantswoning (Schute & Wijnen, 2012). Deze sporen dateren van voor de bouw van het kamp.
- In de lengterichting werden vijf parallelle funderingsgreppels van barak 56 opgetekend (spoor 1 t/m 5) waar waarschijnlijk een betonnen fundering in heeft gezeten. Deze sporen dateren uit het voorjaar van 1942 toen de barak gebouwd werd.
- In het noorden van deze put doorsnijden de funderingsgreppels een serie onregelmatig gevormde grondsporen, abusievelijk ook als spoor 15 benoemd, die dus van voor het voorjaar van 1942 dateren. Projectie leert

dat hier haaks op barak 56 een van de in 1939 opengetrokken bouwputten heeft gelegen die nooit benut is voor de bouw van een barak.

- Andersom worden de funderingsgreppels op hun beurt doorsneden door een serie sporen (nummer 8, 9, 11, 12 en 14) die overwegend rechthoekig zijn en bijzonder vondstrijk. Dit kunnen naoorlogse sporen zijn van de afbraak of schatgraverij.

Verkennd booronderzoek

Verspreid over het bestemmingsplangebied zijn 72 boringen gezet die geanalyseerd zijn door ze te groeperen in zogenaamde profieltypen (figuur 5). Een profieltype kan gedefinieerd worden als een veelvoorkomende laagopeenvolging in een bodem. De bodem in Kamp Westerbork blijkt een samenstel van verstoorde zandlagen en ophogingslagen (van onbekende herkomst) op een eveneens zandige ondergrond. In deze ondergrond zijn regelmatig nog sporen van een podzolbodem zichtbaar.

Dit behoeft enige toelichting. Bodemvorming is een proces dat vooral plaats heeft gevonden tijdens de warmere perioden (interglacialen) tussen de ijstijden en ook nu nog plaatsvindt. Het proces is afhankelijk van een aantal bodemvormende factoren: moedermateriaal, hydrologie, klimaat, vegetatie, tijd, bodemleven en tot slot de mens. De ondergrond van Kamp Westerbork wordt gevormd door keileem dat tijdens het Saalien (de op een na laatste ijstijd) in deze regio is afgezet. Het oppervlak van het bestemmingsplangebied bestaat echter voornamelijk uit dekzanden die in het Laat Pleistoceen zijn afgezet. Dat betekent dat er pas vanaf het Vroeg Holoceen bodemvorming in deze zandige afzettingen plaats heeft kunnen vinden. In Kamp Westerbork

komen uitsluitend humuspodzolgronden voor.

Dergelijke bodems komen voornamelijk voor op de goed ontwaterde zandvlaktes en -ruggen. Het zogenaamde podzoleringsproces dat deze bodems heeft gevormd, vindt plaats onder invloed van infiltrerend regenwater, wat enkel mogelijk is op relatief goed ontwaterde landschappelijke eenheden, zoals dekzandruggen. Op de droge mineralogisch arme dekzandruggen komt oorspronkelijk een slecht opgaande vegetatie voor. Het strooisel van deze vegetatie is slecht verteerbaar, waardoor zich in de loop der tijd een strooisellaag heeft opgebouwd. In deze strooisellaag komen humuszuren voor die met het infiltrerende regenwater naar beneden worden verplaatst en daarbij organische stof en ijzer binden. Waar deze stoffen worden opgelost, ontstaat een zogenaamde uitlogings- of E-horizont (grijs van kleur). Het opgeloste humus/ijzer-complex slaat dieper in de bodem weer neer in een zogenaamde inspoelings- of B-horizont (bruin). Waar de humusinspoeling eindigt, begint de C-horizont, bestaande uit het ongeroerde moeder materiaal. Op deze wijze is een duidelijk gelaagde humuspodzolgrond ontstaan. Er is een onderscheid te maken tussen een droge en een natte variant, respectievelijk haarpodzolgrond en veldpodzolgrond. De veldpodzolgrond kent periodiek hogere grondwaterstanden. Het grondwater zorgt ervoor dat de ingespoelde humus dieper naar beneden wordt verplaatst. Hierdoor gaat de B-horizont zeer geleidelijk via een BC-horizont over in de C-horizont. Dit is de bodem die in het bestemmingsplangebied voorkomt.

Tegenwoordig zijn vrijwel alle gronden voor de landbouw in gebruik genomen. Als gevolg van landbouwkundige werkzaamheden (ploegen e.d.) zijn veelal de bovenste hori-

zonten van de podzolgrond verstoord en in een bouwvoor opgenomen. In Westerbork is dit wat complexer door de ingewikkelde bouwgeschiedenis van het kamp.

De horizonten van een veldpodzol hebben min of meer vaste diktematen. Op die manier kan wanneer een deel van de bodemvorming resteert, bepaald worden of het huidige oppervlak ook voor de bouw van het kamp het maaiveld vormde. Andersom, ook afgravingen en ophogingen kunnen gelokaliseerd worden. Wanneer er geen bodemhorizonten resteert, is dit ook nuttige informatie: het geeft aan dat de bodem diep is omgezet of afgegraven, afhankelijk van de dikte van het afdekkende pakket. De verschillende onderscheiden profieltypen zijn gedefinieerd op basis van veelvoorkomende combinaties van verschillende horizonten of bodemlagen met bepaalde fysische karakteristieken. De volgende lagen zijn onderscheiden⁸:

Voorkomende bodemlagen

- ‘Bouwvoor’. Een bouwvoor is in Nederland vrijwel overal aanwezig. Er wordt over het algemeen de aan het maaiveld liggende toplaag mee bedoeld, die omgezet is door landbouwkundige bodemtechnische bewerkingen, vaak ploegen; vandaar de alternatieve benaming ploegvoor. Bij een planologische bescherming wordt vaak een diktemaat van 30 cm gehanteerd, een algemeen geldend gemiddelde dat in Drenthe ook wordt gehanteerd (Convenant 2011 tussen LTO-Noord, de provincie Drenthe en de Drentse gemeenten). In Kamp Westerbork is, zoals bij meer voormalige heideterreinen die niet in landbouwkundig gebruik zijn gekomen, geen echte bouwvoor aanwezig, wel is een door

afbraak en herinrichting omgezette laag aanwezig. Deze is ‘menglaag’ genoemd, zie hieronder. De top van de bodem wordt echter gevormd door iets wat in de boorbeschrijvingen bouwvoor is genoemd, maar in feite de graszode is: een dun laagje uiterst humeus zwart tot donkerbruin zand. Dit laagje van ca. 10 cm dikte komt over het hele kampterrein voor.

- Ophogingslaag. Op sommige plekken komt een ophogingslaag voor van wit/grijs tot geel bouwzand. Kenmerkend is dat in dit pakket geen sporen van bodemvorming te zien zijn, hetgeen duidt op een relatief recente genese (ontstaansgeschiedenis). Waarschijnlijk dateren deze lagen uit 1992, het jaar van de (vorige) herinrichting van het kampterrein (zie hieronder).
- Podzol(restant). De bovenbeschreven oorspronkelijke en natuurlijke bosbodem of een restant hiervan is in de analyse aangeduid als ‘podzol’, ook wanneer deze omgezet is door ontginning vóór de bouw van het kamp.
- ‘C’. Hiermee wordt de zogenaamde C-horizont bedoeld, oftewel de ongestoorde natuurlijke ondergrond (dekzand). In feite komt deze overal voor, maar is in de beschrijving van de profieltypen alleen benoemd als de podzol ontbreekt. De C als top van het natuurlijke pakket geeft aan dat de podzolbodem in volledigheid is vergraven.
- ‘Menglaag’. Over grote delen van het kamp blijkt een uiterst humeuze en matig siltige en bijzonder donkergekleurde zandlaag aanwezig te zijn die als ‘verrommeld’ kan worden gekarakteriseerd. Deze laag kon goed worden bestudeerd in het profiel van de put bij barak 56. Sporen zijn er (daar) niet in zichtbaar, waarmee de laag niet als een archeologische lees-

⁸ De opgehoogde taluds die de locatie van een aantal barakken verbeeldt, is buiten beschouwing gelaten. In de analyse van hoogtematen is hier uiteraard wel rekening mee gehouden,

baar niveau kan worden gekarakteriseerd. Hamvraag is of de laag van voor de bouw is en dus een oud oppervlak betreft, of dat deze laag later opgebracht is c.q. verrommeld. Analyse en voorkomen van de laag (zie hieronder) leert dat de laag niet uniform over het gebied voorkomt, hetgeen er op lijkt te wijzen dat het een ophogingslaag betreft, met name in het oostelijk deel van het terrein. De beschikbare verstoringsinformatie (zie hieronder), de profielen van barak 56 en de boorkernen maken evenzeer duidelijk dat de archeologische relevantie van deze laag gering lijkt te zijn; een spoorniveau is pas zichtbaar onder deze laag.

- ‘ODP’. Met ODP wordt in het boorbeschrijvingssysteem ondoordringbaar puin bedoeld. Dit kan een puinlaag zijn, een kiezellaag, een bakstenen muur, betonnen plaat etc. Tot op zekere hoogte is dit door boringen te bepalen; hardheid en kleur van het schraapsel in de top van de boor geven vaak uitsluitel. In 14 boringen werd op ODP gestuit. Het lijkt erop dat in Kamp Westerbork op veel plaatsen nog betonnen funderingen aanwezig zijn. Alleen in boring 53 werd een grindlaag (het plein in periode VII) aangetroffen (figuur 5).

Profieltypen

Met bovenstaande interpretatie van de verschillende onderscheiden bodemlagen in het bestemmingsplangebied zijn de verschillende profieltypen gedefinieerd. Tabel 1 en 2 geven een overzicht van respectievelijk de bodemlagen per profieltype en alle boringen per profieltype.

De tabellen maken duidelijk dat profieltype A en H het meest voorkomen: A) een bouwvoor of graszode op een podzol(restant) en H) boringen met ondoordringbaar puin. De verdeling van het aantal boringen met of zonder podzol blijkt ongeveer gelijk. Verder blijkt de menglaag in een minderheid van de gevallen (in 23 van de 72 boringen) voor te komen. Wanneer nu deze informatie ruimtelijk wordt weergegeven dan blijkt opeens dat profieltype B en F, dus met menglaag, zich – met enkele uitzonderingen – concentreren in het oostelijk deel van het bestemmingsplangebied, meer precies ter plekke van de ‘vijftigers’ en de ‘zestigers’, de barakken met deze nummers (kaartbijlage 2). Dit is gecontroleerd door de gemiddelde diepte vanaf maaiveld van de top van de ongestoorde ondergrond (podzol of C-horizont) te berekenen. Tabel 3 geeft hier een overzicht van.

	bouwvoor	ophoging	podzol	C-horizont	menglaag	ODP
A	x		x	x		
B	x		x	x	x	
C		x	x	x	x	
D	x	x	x	x		
E	x			x		
F	x			x	x	
G	x	x		x		
H						x

Tabel 1. Bodemlagen per profieltype.

profieltype:	A	B	C	D	E	F	G	H
boornummer	7	6	26	5	3	1	2	10
	27	9	29	28	43	8	4	20
	35	11	47	38	59	14	19	21
	41	12		39	66	15	24	22
	44	13		46	71	16	32	31
	45	17		49		18	72	33
	50	25		51		36		34
	55	30		56		37		40
	57	42		70		61		48
	58	54				67		52
	60							53
	63							62
	68							64
	69							65

Tabel 2. Boringen per profieltype.

profieltype	gemiddelde diepte (in cm)
A	36,1
B	71,7
C	31,7
D	40,6
E	38
F	93
G	45,8
H	n.v.t.

Tabel 3. Gemiddelde diepte (in cm vanaf Mv) van de top van het ongestoorde dekzand per profieltype.

De gemiddelde dikte van profieltype B en F is veel groter dan de andere profieltypen en wordt sterk beïnvloed door de menglaag, terwijl dit bij profieltype C (het andere type met menglaag) juist niet het geval is. Waarschijnlijk is de laag in deze 3 boringen verkeerd geïnterpreteerd of heeft hij een andere genese. De conclusie is dat deze zone is opgehoogd, waarschijnlijk voor de bouw van deze serie barakken in het voorjaar van

1942. Onbekend is waar de grond vandaan is gekomen, mogelijk komt deze deels uit de kampgracht.

Verstoringsinformatie

Er is geen informatie beschikbaar over welke delen van het kamp tot op welke diepte verstoord zijn. Wel zijn er twee filmfragmenten die een enigszins verontrustend beeld geven van de mate van verstoring van het terrein – en daarmee van de gaafheid van aanwezige archeologische resten. In de eerste plaats is dit een uitzending van het programma Van gewest tot gewest van 19 november 1970 (bron: <http://zoeken.beeldengeluid.nl>). Hierop is de afbraak van het kamp deels te volgen, iets dat met grof geweld gepaard ging. Vergelijkbaar is de meer dan 2 uur durende film over de herinrichting van het kampterrein in 1992. Deze film is beschikbaar gesteld door het HcKW, maar niet openbaar. Hierop is te zien hoe graafmachines en bulldozers cunetten graven en vullen met bouwzand, hoe beton wordt gestort en de cunetten worden

Figuur 14. Still uit de film over de herinrichting in 1992 (bron: HCKW).

opgeworpen (figuur 14). Over grote delen van het kampterrein trekt het bouwverkeer diepe sporen, mede door de op dat moment bijzonder natte omstandigheden. Beide films geven een algemene indruk over de vermoedelijk aanzienlijke aantasting van de toplaag, maar niet waar dit tot op de meter precies het ergst is.

Conclusie veldonderzoek

Om de voorwaarden voor het bestemmingsplan op te kunnen stellen is met name gekeken naar de (verschillen in de) fysieke kwaliteit van het gebied (zie ook § 7.5). Hierboven zijn de resultaten van het onderzoek bij barak 56 en het verkennend booronderzoek gepresenteerd. Hieruit worden een aantal zaken duidelijk, die van belang zijn bij het opstellen van bestemmingsplanvoorschriften. De belangrijkste waarnemingen zijn:

- Oorspronkelijk kwam in het hele gebied een veldpodzolbodem voor (figuur 15). Deze bodem is deels nog aanwezig, hetgeen in dat geval aangeeft dat de bodem niet al te diep verstoord is.
- In de ruimtelijke verspreiding van deze podzolrestanten valt geen duidelijk patroon te ontdekken.

Figuur 15. Veldpodzol onder de ophoging voor de woning van de kampcommandant.

- De podzol is deels omgezet voor landbouwkundige doeleinden, ver voor de oorlog.
- Van de 18 onderzochte gebouwen is in 10 gevallen een mogelijk hiermee samenhangende 'ondoordringbare laag' aangetroffen, in de meeste gevallen waarschijnlijk een brok beton of een betonnen plaat die deel uitmaakt van de fundering van het gebouw. De aangetroffen resten liggen verspreid over het gebied.
- Enkele andere structuren, een put en exercitieplaats, konden eveneens met boringen worden aangetoond.
- In grote delen van het hele bestemmingsplangebied komt een omgezette en/of deels opgehoogde laag voor. Waarschijnlijk is deze laag omgezet bij de (dubbele!) bouw in 1939 en/of de afbraak van het kamp in 1968-1971.
- In het oostelijk deel van het bestemmingsplangebied ligt de top van de natuurlijke ondergrond (eventueel nog met een restant van de podzol) aanzienlijk dieper (t.o.v. top van het maaiveld) dan in de rest van het gebied. Dit geeft hoogstwaarschijnlijk aan dat dit gebied is opgehoogd. Het betreft de zone met de 'vijftigers' en de 'zestigers'⁹.
- Van barak 56 resteren *onder* deze laag nog steeds de sporen van de fundering.
- Er zijn geen zones aangetroffen die aantoonbaar volledig verstoord zijn.

de opgravingsputten rond de villa en bij barak 56, in deze laag grondsporen of anderszins niet zichtbaar waren. De top van deze archeologisch relevante laag is daarmee de top van de oorspronkelijke podzol (of C-horizont). Of de podzol is omgezet is niet relevant, dit is in veel gevallen al ruim voor de oorlog gebeurd.

De belangrijkste vraag is nu wat de hoogst voorkomende archeologisch relevante laag is. Hoewel onwaarschijnlijk is het mogelijk dat de 'menglaag' al gevormd is voor de barakken daadwerkelijk zijn gebouwd, of gevormd is nadat afgezien werd van het oorspronkelijke en deels gerealiseerde bouwplan van 1939. In dat geval gaan de sporen van alle latere structuren door deze laag heen. Feit is echter dat in

⁹ Populaire verwijzing naar de barakken met deze nummers.

7

Beleidskaart

7.1 Beleidskader

Op 1 september 2007 is de *Wet op de archeologische monumentenzorg* (Wamz) in werking getreden. Sinds die datum bestaat in Nederland de verplichting voor gemeenten om het aspect archeologie te laten meewegen in ruimtelijke planprocedures. Belangrijkste instrument hiervoor is het gemeentelijke bestemmingsplan (=planologische bescherming). Gemeenten hebben daarmee in de beleidsuitvoering binnen de nieuwe wetgeving een grote verantwoordelijkheid voor, en een sturende rol in beheer en behoud van archeologisch en cultuurhistorisch erfgoed. Dit wordt in § 7.2 verder toegelicht.

Ook op andere manieren en bestuurlijke niveaus is het cultuurhistorisch en archeologisch erfgoed van Kamp Westerbork (of een deel hiervan) beschermd of geoormerkt: door de provincie Drenthe, als Europees erfgoedlabel en Nationaal monument. Bovendien heeft een aantal gebouwen op het kampterrein de status van gebouwd Rijksmonument. De betekenis en consequentie van deze verschillende statussen voor eventuele toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen is verschillend en wordt hieronder kort toegelicht.

De rol van de provincie

De provincie Drenthe heeft een kaderstellende rol ten aanzien van het ruimtelijk erfgoed (archeologie en cultuurhistorie) in de provincie. Naast haar wettelijke taken vanuit de Monumentenwet (1988) heeft zij provinciaal archeologie- en cultuurhistorie beleid geformuleerd als onderdeel van het provinciaal ruimtelijk beleid.

De belangrijkste doelen van het archeologiebeleid zijn: behoud in situ van waardevol archeologisch erfgoed in de provincie, advisering bij ruimtelijke plannen (voor zover het provinciaal belang en/of bovenregionale ontwikkelingen betreft), faciliteren van goed onderzoek en kennisverspreiding, stimuleren van publieksontsluiting van archeologisch onderzoek en publieksparticipatie.

De provincie eigenaar van alle vondsdocumentatie en archeologische vondsten afkomstig uit officieel archeologisch onderzoek in de provincie. Daartoe wordt (samen met de provincies Friesland en Groningen) een archeologisch depot in stand gehouden (het Noordelijk Archeologisch Depot te Nuis). In dit depot wordt de Drentse archeologie collectie duurzaam beheerd en ontsloten voor zowel wetenschappelijk onderzoek als publieksgebruik. Dit is een wettelijke taak (Monumentenwet).

De provincie is daarnaast bevoegd gezag bij o.a. ontgrondingen en neemt bij bovenregionale ontwikkelingen vaak een regierol ten aanzien van archeologie en cultuurhistorie. Sinds kort hebben alle provincies ook het interbestuurlijk toezicht op de Monumentenwet (Wet Revitalisering Generiek Toezicht, 2012) van de Erfgoedinspectie overgedragen gekregen (toezichtinstrument).

Het ruimtelijk erfgoed beleid van de provincie Drenthe is verwoord in de Omgevingsvisie Drenthe (vastgesteld juni 2010 en geactualiseerd in 2014: www.provincie.drenthe.nl / www.ruimtelijkeplannen.nl). In deze Omgevingsvisie worden de belangen, ambities, rollen, verantwoordelijkheden en ruimtelijke sturing van de provincie geschetst. De visie vraagt nadrukkelijk aandacht voor de 'Drentse kernkwaliteiten', waarvan *oorspronkelijkheid* een belangrijke is. Deze kwaliteit richt zich op het ruimtelijk erfgoed van de provincie: cultuurhistorische, archeologische en aardkundige waarden. Deze zijn gedefinieerd en afgebeeld op afzonderlijke beleidskaarten (hoofdstructuren) en een verzamel kernkwaliteitenkaart. De gewenste omgang met de kernkwaliteit archeologie (= provinciaal belang archeologie) ligt behalve in de Visie en de bijbehorende Provinciale Omgevingsverordening, ook verankerd in het Cultuurhistorisch Kompas (Provincie Drenthe, 2009). Kamp Westerbork maakt deel uit van zowel de cultuurhistorische als de archeologische hoofdstructuur van de provincie. In de Omgevingsvisie (actualisatie 2014) is aangegeven dat de provincie speciale aandacht wil geven aan zowel de oudste (Midden-Paleolithicum) als de jongste archeologie van de provincie. Onder de laatste categorie valt de archeologische component van de Tweede Wereldoorlog, dat wordt gezien als een nieuw thema binnen de archeologie.

Nationaal monument

In Nederland staan diverse Nationale Monumenten, zoals het monument op de Dam in Amsterdam, maar ook minder bekende monumenten zoals bijvoorbeeld het Nationaal Monument Slavernijverleden, eveneens in Amsterdam en het Nationaal Brandweermuseum in Arnhem. Ook in de kampen Amersfoort, Vught en Westerbork staan Nationale Monumenten.

Op de website van het Herinneringscentrum staat: "Het Nationaal Monument Westerbork is een van de meest sprekende en indringende van de duizenden oorlogsmonumenten in Nederland. Het monument, ontworpen door kampoverlevende Ralph Prins, moest de herinnering aan Kamp Westerbork levend houden."

Het monument werd in 1970 onthuld. De provincie subsidieert het door het Herinneringscentrum Kamp Westerbork uitgevoerde beheer en onderhoud van het monument. Een Nationaal Monument is geen formele statustoekenning door het Rijk en mag niet verward worden met een (formeel aangewezen) Rijksmonument, hoewel een Nationaal Monument die status wel kan hebben.

Een Nationaal Monument heeft als plek van bezinning en herdenking vooral een emotionele betekenis, maar heeft geen ruimtelijk-planologische consequenties. Niet Kamp Westerbork is Nationaal Monument, alleen het monument van Ralph Prins heeft deze betekenis.

Rijksmonumenten

Op de website van de RCE staat te lezen dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed namens de minister van Onderwijs Cultuur en Wetenschap objecten kan aanwijzen als rijksmonument. Op dit moment zijn er 62.000 rijksmonumenten in Nederland. Daartoe behoren onroerende zaken als boerderijen, kerken, kastelen én archeologische vindplaatsen. Door

monumentnummer	object	toelichting
478335	SS-bunker	afgedekte schuilkamer met twee vertrekken en toegang
478336	aardappelbewaarploaats	waarschijnlijk gebouwd in 1942, ligt naast nationaal monument, nu behuizing vlermuizen
478337	rioolwaterzuiveringsinstallatie	pompgebouw met vloevelden ten zuiden van het barakkenterrein (buiten het bestemmingsplangebied)
479656	directeurswoning (=commandantwoning)	in 1939 gebouwd als woning voor de directeur van het vluchtelingenkamp

Tabel 4. De wettelijk beschermde bouwwerken in Kamp Westerbork.

hun schoonheid, belevingswaarde of door hun wetenschappelijke of cultuurhistorische betekenis, zijn deze objecten uniek en waardevol voor ons land en hebben zij de status van rijksmonument gekregen. Voor de aanwijzing van rijksmonumenten zijn waarderingscriteria opgesteld. (Op deze waarderingscriteria wordt in § 7.4 en bijlage 3 ingegaan.) en wordt een vaste procedure gevolgd.

De betekenis en reikwijdte van de status van rijksmonument is verstrekkend: ze zijn wettelijk beschermd op grond van een besluit van de Minister van Onderwijs, Cultuur & Wetenschappen. Voor onderhoud en beheer bestaan subsidieregelingen en voor werkzaamheden aan rijksmonumenten is altijd een Omgevingsvergunning (voorheen Monumentenwetvergunning) nodig. Er bestaan verschillende typen rijksmonumenten: archeologische en gebouwde monumenten, beschermde stads- en dorpsgezichten. Binnen Kamp Westerbork zijn geen archeologische rijksmonumenten aangewezen. Wel liggen er op het terrein van Kamp Westerbork vier bouwwerken die wettelijk zijn beschermd en geregistreerd in het Monumentenregister (tabel 4).

Europees erfgoedlabel

Op 8 april 2014 werden in Brussel de eerste vier Europese Erfgoedlabels uitgereikt, een daarvan voor Kamp Westerbork. Het initiatief tot het instellen van een dergelijk label is

in 2006 genomen door Frankrijk, Hongarije en Spanje. Het label werd ingesteld op 16 november 2011 en beoogt aandacht te schenken aan plekken en gebouwen die belangrijk zijn voor de geschiedenis en ontwikkeling van de Europese Unie. Het label is bedoeld "...voor de promotie van de Europese dimensie van de plek, het beter toegankelijk maken van de site voor Europese burgers en het verhogen van de kwaliteit van de activiteiten van en informatie over de site. Gebouwen en plaatsen (sites) met een Europees Erfgoedlabel zijn straks herkenbaar aan een plaque op de gevel" (bron: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011D1194&from=EN>).

Voor de toekenning van het label wordt een aantal criteria gehanteerd:

- een site moet een Europese symboolwaarde hebben en een belangrijke rol hebben gespeeld in de geschiedenis en de cultuur van Europa en/of de opbouw van de Unie.
- op projectbasis moet een site de vergroting van het bewustzijn omtrent de Europese betekenis van de site vormgeven.
- een werkplan dient o.a. een goed beheer en behoud te garanderen, *in overeenstemming met de toepasselijke beschermingsregelingen*.

De toekenning van een erfgoedlabel heeft geen directe financiële consequenties, hiervoor moet worden teruggegrepen op bestaande middelen

en regelingen. Wel kan een site ondersteuning aanvragen bij subsidieprogramma's van de Europese Unie. Een directe ruimtelijke consequentie in de zin van een wettelijke of beleidsmatige bescherming heeft het label evenmin. Van het label kan echter een effect uitgaan dat op indirecte wijze bijdraagt aan bescherming en beheer van het kamp.

Het terrein en het Herinneringscentrum Kamp Westerbork

De Stichting Herinneringscentrum Kamp Westerbork bestaat sinds 1983 (zie § 3.9) en heeft als doel de relatie met een duister verleden in te vullen. Het Herinneringscentrum Kamp Westerbork kan worden beschouwd als de rentmeester van wat in de oorlog een doorvoerkamp was, maar evengoed later een Moluks woonoord. Het centrum heeft een museale en informerende taak; ook doet het centrum zelfstandig onderzoek en treedt op als collectiebeheerder. Het terrein zelf, het barakkenterrein maar ook een zeer ruime zone daaromheen, is eigendom van het Staatbosbeheer. De meest cruciale delen zijn in erfpacht bij het Herinneringscentrum. De zuidelijke zone van het barakkenterrein, de baan met radiotelescopen, is in gebruik door ASTRON, hetgeen enige beperkingen oplegt aan de activiteiten van het Herinneringscentrum en haar bezoekers. Zo mogen op het terrein geen mobiele telefoons worden gebruikt.

Het Herinneringscentrum is op het moment bezig het terrein opnieuw in te richten en heeft hiervoor een Masterplan laten opstellen: *Kamp Westerbork in ensemble. Het historisch landschap van Kamp Westerbork als blijvende en sprekende getuige van de oorlog* (Grontmij, 2011). Het masterplan behelst o.a. het plaatsen van de overkapping over de woning van de directeur /kampcommandant, maar ook het plaatsen van draadmodellen op de plek van een aantal barakken, het kappen van bomen,

voor het creëren van zichtlijnen in een aantal zones om het barakkenkamp en het plaatsen van wachttorens. Ook wil het Herinneringscentrum de vuilstort beschermen en ontsluiten voor publiek.

Eigendom van archeologische vondsten

Tijdens de opgravingen in 2011 zijn ongeveer 20.000 vondsten opgegraven en gedetermineerd (Schute & Wijnen, 2012; Schute, 2013). Deze vondsten zijn conform de Monumentenwet (1988) eigendom van de provincie Drenthe. Deze houdt daartoe (samen met de provincies Friesland en Groningen) een archeologisch depot in stand, het Noordelijk Archeologisch Depot (NAD) in Nuis. De provincie hanteert een ruimhartig uitleenbeleid om de archeologische vondsten zo veel mogelijk onder de aandacht van het publiek te brengen. In dat licht bezien, is het vondstmateriaal, afkomstig van de onderzoeken aan de vuilnisbelt en de Commandantwoning, in zijn geheel in bruikleen gegeven aan het HcKW. Dit na registratie van het vondstmateriaal in het Noordelijk Archeologisch Depot.

Het HcKW beschikt niet alleen over het juiste podium en de juiste middelen om dit type bodemarchief toegankelijk te maken voor publiek, de vondsten blijven op deze wijze ook verbonden aan de historische en betekenisvolle plek waar ze vandaan komen. Daarnaast beschikt het Herinneringscentrum over een kleine eigen collectie van in de loop der tijd aangetroffen en aangeleverde bodemvondsten die op hoofdlijnen zijn geïnventariseerd (Kok & Wijnen, 2012).

Voor op het terrein aangetroffen munitie en/of graven/stoffelijke overschotten bestaat aparte regelgeving. Overigens zijn beide situaties in zeer beperkte zin van toepassing op Kamp Westerbork. Het bergen van stoffelijke resten uit de Tweede Wereldoorlog is een taak van de Bergings- en Identificatie Dienst van de Konink-

lijke Landmacht (BIDKL: vaak aangeduid als de ‘Gravendienst’). De grondslag voor het werk van de BIDKL zijn de Verdragen van Genève, Artikel 4 van 1929 en Artikel 17 van 1949. Nederland heeft hieraan invulling gegeven bij de Oprichtingsakte Dienst Identificatie en Berging, augustus 1945, publicatieblad Militair Gezag no. 40. Bij het stuiten op een veldgraf, is het verplicht aangifte te doen van de vondst bij de plaatselijke overheid (politie/gemeente) en eveneens de zaak in bewaring te geven aan de politie/gemeente die dit vordert. De politie/gemeente roept de BIDKL ter plaatse.

De Wet wapens en munitie regelt dat het verboden is een wapen of munitie van de categorieën II en III van deze wet voorhanden te hebben en is daarmee strijdig met de Monumentenwet (Wet wapens en munitie, artikel 26; voor een omschrijving van de categorieën: artikel 2).¹⁰ Een vondst dient te worden gemeld aan de politie, die het aanmeldt bij de Explosieven Opruimingsdienst Defensie (EODD). Bij het aantreffen van niet-gesprongen explosieven is de openbare orde en veiligheid in het geding en dat is conform de Gemeentewet een verantwoordelijkheid van de burgemeester. De opsporing van explosieven is sinds 1998 geprivatiseerd. De particuliere opsporingsbedrijven dienen hun vooronderzoek en het opsporen en benaderen van niet-gesprongen explosieven uit te voeren volgens de regeling vastgelegd in het Werkveldspecifiek Certificatieschema Opsporen Conventionele Explosieven (WSCS-OCE, 2012, versie 1: <http://www.explosievenopsporing.nl/site/media/CS-OCE.stcrt.2012-4230.pdf>). Overigens is inmiddels een handreiking opgesteld waarin wordt aangegeven hoe archeologisch onderzoek beter gepositioneerd kan worden in bovengenoemde werkzaamheden (Kok, 2014).

¹⁰ Zie voor de wetstekst: www.overheid.nl.

7.2 De gemeentelijke archeologische monumentenzorg

Wettelijk kader

Achtergrond voor het maken van deze archeologische bronnen- en beleidskaart voor Kamp Westerbork is de noodzaak of verplichting voor gemeenten in Nederland om het aspect archeologie te laten meewegen in ruimtelijke planprocedures.

Per 1 september 2007 is de *Wet op de archeologische monumentenzorg* (Wamz) van kracht. Met de invoering van de wet is de scheiding tussen de overheid als bevoegd gezag (besluitnemer betreffende archeologie) en een gecertificeerde markt (uitvoering) een feit geworden. De wet betreft een herziening van de Monumentenwet 1988 en een aanvulling op of wijziging ten behoeve van de archeologische monumentenzorg van de Woningwet, de Wet Milieubeheer, de Wet op de ruimtelijke ordening en de Ontgrondingswet. Middels de Wamz heeft Nederland invulling gegeven aan het Europese Verdrag van Valletta dat beoogt het Europese archeologisch erfgoed beter te beschermen. Uitgangspunt daarbij is om zoveel mogelijk archeologisch erfgoed in de bodem te laten zitten (= behoud *in situ*) en als dat niet mogelijk is, dient het opgegraven te worden (=behoud *ex situ*).

De Wamz heeft in onze erfgoedzorg het *verstoorder betaalt-principe* geïntroduceerd: diegene die belang heeft bij de ontwikkeling is verplicht de kosten van het archeologisch onderzoek te dragen. Ook heeft de wetgever het *bestemmingsplan* aangewezen als het instrument om het archeologisch erfgoed te beschermen (artikel 38, 39 en 40). Daarmee heeft het archeologische erfgoed een grotere rol binnen de ruimtelijke ordening gekregen. Voor elke bodemingreep en alle inrichtingsplannen moet de noodzaak voor archeologisch (veld)onderzoek overwogen worden.

Gemeenten hebben in de beleidsuitvoering binnen de nieuwe wetgeving een grote verantwoordelijkheid voor, en een sturende rol in beheer en behoud van archeologische en cultuurhistorische resten.

Archeologische monumentenzorg in de gemeente Midden-Drenthe

Om de nieuwe gemeentelijke rol als bevoegde overheid adequaat te kunnen vervullen, is een gemeentelijk archeologiebeleid met een eigen (inhoudelijk en bestuurlijk) afwegingskader niet alleen nuttig maar ook noodzakelijk. De gemeente Midden-Drenthe heeft enkele jaren geleden voor haar hele grondgebied een archeologische waarden- en verwachtingenkaart laten maken (Marinelli & Tolsma, 2012). Deze is onlangs in het kader van de Culturele Alliantie met de Provincie nog geactualiseerd en vervangt de landelijke kaarten IKAW (Indicatieve Kaart Archeologische Waarden) en AMK (Archeologische MonumentenKaart Drenthe). De nieuwe kaart dient als onderlegger voor alle gemeentelijke bestemmingsplannen en is reeds verankerd in het Bestemmingsplan Buitengebied van de gemeente.

De gemeente maakt gebruik van Libau Groningen voor het inwinnen van deskundig archeologisch advies en werkt daar waar nodig en zinvol is, samen met andere Drentse gemeenten, de provincie en het rijk. Midden-Drenthe is ook een van de ondertekenaars van het Convenant met LTO Noord over de omgang met archeologische waarden in agrarisch gebruik (2011). Momenteel wordt ook gewerkt aan een cultuurhistorische waardenkaart voor het hele gemeentelijke grondgebied.

Kamp Westerbork in het huidige gemeentelijke archeologiebeleid

Op de bestaande archeologische verwachtings- en beleidskaart van de gemeente Midden-Drenthe staat Kamp Westerbork niet

specifiek aangegeven. Het gebied heeft voor het grootste deel een 'hoge archeologische verwachting'; een kleine zone in het noordwesten van het kampterrein heeft een middelhoge archeologische verwachting. Deze verwachting is gebaseerd op landschappelijke variabelen in relatie tot kennis over de locatiekeuze van de mens in het verleden, met name de prehistorie. Hoewel uit het bijbehorende rapport duidelijk wordt dat de geformuleerde archeologische verwachtingen tot 1950 in beeld zijn gebracht, wordt Kamp Westerbork als zodanig niet genoemd. De reden hiervoor is waarschijnlijk dat het kampterrein bij het maken van de kaart nog niet als *archeologisch* erfgoed is gezien. Het gevolg is dat het huidige archeologiebeleid van de gemeente dus ook geldt voor het kampterrein terwijl het daar niet voor gemaakt is. Dit project beoogt alsnog deze kennislacune in te vullen door passend archeologiebeleid voor de gebruiksgeschiedenis van het kampterrein te formuleren.

Op het moment van schrijven geldt voor Kamp Westerbork echter nog het volgende beleid: voor bodemingrepen van groter of gelijk aan 1000 m² in gebieden met een hoge en middelhoge archeologische verwachting is een omgevingsvergunning nodig waaraan archeologievoorschriften verbonden kunnen worden. Het gaat om het totaal aan te verstoren bodemoppervlak binnen een plangebied of bouwblok van een samenhangend project dat niet opgedeeld kan worden in deeluitwerkingen. Daarnaast wordt een verticale onderzoek vrijstelling verleend van 30 cm, dat wil zeggen dat bodemingrepen ondieper dan 30 cm niet vergunning plichtig zijn. Deze 30 cm is gebaseerd op de gemiddelde bouwvoor in Drenthe. Binnen het kampterrein is echter helemaal geen sprake van een dergelijke bouwvoor aangezien het om voormalige heidegronden gaat die niet in landbouwkundig gebruik zijn geweest.

7.3 De status van archeologisch oorlogserfgoed

In 2014 heeft de Stichting Integrale Kwaliteitsborging Bodembeheer Archeologie (SIKB)¹¹ een inventarisatie laten opstellen naar de belangrijkste knelpunten met betrekking tot de archeologische uitvoering van onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog (Bosman, *et al.*, 2014). Belangrijke uitkomst hiervan was de constatering dat het erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog ook een archeologische component heeft, die bovendien binnen de reikwijdte van de Monumentenwet valt. Daarnaast stelden de auteurs vast dat de archeologie van de Tweede Wereldoorlog chronologisch een te enge begrenzing is; zij spreken van 'het archeologisch oorlogserfgoed vanaf 1870'. Tenslotte, daar waar het de waardering van dit erfgoed betreft voldoet de systematiek zoals die in de KNA is beschreven.

Een en ander heeft implicaties voor Kamp Westerbork. In de eerste plaats is dat hoe in de archeologische monumentenzorg omgegaan moet worden met de stapeling van tijdslagen zoals die in hoofdstuk 3 is beschreven. Alle tijdslagen kunnen als 'modern oorlogserfgoed' worden gezien.

De fase van het Joods vluchtelingenkamp, het *Durchgangslager* en het naoorlogse interneringskamp hebben een directe relatie met de Tweede Wereldoorlog, maar ook de sporen en resten van het navolgend militair kamp, het repatriëringskamp en woonoord Schattenberg kunnen als oorlogserfgoed worden beschouwd. De vraag of de ene periode meer betekenis heeft dan de andere is voor de archeologische monumentenzorg (op dit moment) niet van belang. In dat kader worden alle perioden van even groot belang geacht.

In de tweede plaats is duidelijk dat de waarderingsystematiek, zoals in de KNA is beschreven, vooralsnog voldoende handvatten biedt om Kamp Westerbork te waarderen. Kamp Westerbork kan worden gezien als een archeologische vindplaats. Binnen de contour van het nu te maken bestemmingsplan (het barakken-terrein ten noorden van de radiotelescopen) zijn op veel plekken archeologische sporen te verwachten. Deze sporen zijn niet allemaal even intact of even waardevol en kunnen dus op een verschillende manier gewaardeerd worden. De vraag is nu hoe dit te doen? In het 'kader voor de uitvoering' is aangegeven dat er voor het bodemarchief een advies over de waardering hiervan moet komen, evenals een beschrijving van daarbij gehanteerde criteria en een bredere reflectie hierop. In de navolgende paragraaf wordt hierop ingegaan.

7.4 Waardering van Kamp Westerbork volgens de KNA

Het proces van waarderen

De KNA-systematiek is een methode om van archeologische vindplaatsen te bepalen of ze behoudenswaardig zijn. Hiertoe wordt in een zogenaamde waardestelling de score op verschillende criteria en parameters bepaald (tabel 5). In bijlage 3 wordt de werking van het systeem uitgebreid toegelicht. Over het algemeen kan pas na gericht veldonderzoek een waardestelling ingevuld worden. Voor Kamp Westerbork lijkt voldoende informatie voorhanden om deze direct te kunnen waarderen. Kort gezegd wordt op drie waarden gescoord: beleving, fysieke kwaliteit en inhoudelijke kwaliteit. In de eerste plaats wordt van een vindplaats (de KNA spreekt van monument) nagegaan of deze vanwege de belevingswaarde, op basis van schoonheid of herinneringswaarde, als behoudenswaardig getypeerd kan worden.

¹¹ De SIKB is de instantie die de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) beheert, de norm waarin regels ten aanzien van de archeologische uitvoeringspraktijk (=veldonderzoek) zijn vastgelegd.

Is dit niet het geval, dan wordt gekeken naar de fysieke en inhoudelijke kwaliteit. Om de fysieke kwaliteit te bepalen wordt gescoord op de criteria gaafheid en conservering. Wanneer deze bovengemiddeld scoren dan is het monument behoudenswaardig. Monumenten die op grond van hun fysieke kwaliteit als in principe behoudenswaardig zijn aangemerkt, worden vervolgens (ook) gewaardeerd op hun inhoudelijke kwaliteit. Eerst vindt een afweging plaats op de eerste drie inhoudelijke kwaliteitscriteria; zeldzaamheid, informatiewaarde en ensemblewaarde. Bij een bovengemiddelde score wordt het monument als behoudenswaardig aangemerkt. Na deze weging wordt bij monumenten met een lagere inhoudelijke waardering nagegaan of het criterium 'representativiteit' van toepassing is (bijvoorbeeld: een hunebed is representatief voor Drenthe). Zo ja, dan wordt een voorstel gedaan voor een als behoudenswaardig aan te merken steekproef per categorie. De overige monumenten zijn niet behoudenswaardig. De scores worden in een tabel ingevuld, een zogenaamde waardestelling. Alle genoemde criteria zijn gedefinieerd in de KNA (zie verder bijlage 3).

Waardestelling

Voor Kamp Westerbork heeft met name het belevingsaspect (zichtbaarheid en herinneringswaarde) een grote betekenis. Bij beide criteria gaat het vooral om zichtbare monumenten. Zichtbaarheid is gedefinieerd als de esthetisch-landschappelijke waarde van een archeologisch monument. In sommige gevallen is hierover discussie mogelijk, denk aan de vuilstort ten noorden van het kamp. Wat het bestemmingsplangebied betreft, is echter duidelijk dat deze zichtbaarheid aanwezig is. Niet alleen liggen drie van de vier rijksmonumenten binnen het bestemmingsplan (SS-bunker, aardappelkelder en woning kampcomman-

dant), ook zijn de restanten van de kas (bij de villa), kampgracht en schietbanen zichtbaar en beleefbaar. Op het binnenterrein, binnen de kampgracht, is dit overigens niet het geval. Er zijn taluds van barakken zichtbaar, maar deze zijn echter ruim na de oorlog opgeworpen. Verder resteert op dit binnenterrein geen enkel zichtbaar, authentiek restant.

Herinneringswaarde wordt gedefinieerd als de 'herinnering' die het archeologisch monument oproept over het verleden. Parameters hiervoor zijn de verbondenheid met een feitelijke historische gebeurtenis en de associatie met een toegeschreven kwaliteit of betekenis. De KNA schrijft: "Meestal zijn het monumenten van relatief geringe ouderdom waaraan de herinnering altijd is blijven voortleven." Ook dit aspect is voor Kamp Westerbork van groot belang. Wanneer een vindplaats een belevingswaarde heeft, is deze direct behoudenswaardig en dient behoud *in situ* te worden nagestreefd. De conclusie is duidelijk: Kamp Westerbork is een behoudenswaardige archeologische vindplaats. De systematiek is zo opgezet dat eerst naar 'beleving' wordt gekeken en vervolgens naar de fysieke en inhoudelijke kwaliteit, als op beleving een 'nee' wordt gescoord (bijlage 3). Dit is dus niet het geval, maar wanneer toch naar de fysieke en inhoudelijke kwaliteit gekeken wordt, dan kan eveneens geconcludeerd worden dat (het archeologische deel van) Kamp Westerbork behoudenswaardig is, niet zozeer op grond van de fysieke kwaliteit, maar zeker wel op basis van de inhoudelijke kwaliteit. In tabel 5 zijn de scores bij benadering ingevuld om hier een idee van te geven¹².

¹² De gaafheid is vooral in verticale zin niet groot: het terrein is tot een bepaalde diepte zwaar verstoord door afbraak van structuren en grondwerkzaamheden in verband met de inrichting van het terrein in de jaren dertig en negentig. De conservering wordt als gemiddeld gezien, terwijl de zeldzaamheid hoog te noemen is: er is maar één zo'n kamp in Nederland. De ensemblewaarde scoort gemiddeld. Het kamp maakt deel uit van een kampenlandschap en ligt nog steeds in eenzelfde type landschap, ook al staat er nu

waarde	criteria	scores		
		hoog	midden	laag
beleving	zichtbaarheid*	ja		
	herinneringswaarde	ja		
fysieke kwaliteit	gaafheid			1
	conservering		2	
inhoudelijke kwaliteit	zeldzaamheid	3		
	informatiewaarde			1
	ensemblewaarde		2	
	representativiteit	n.v.t.		

Tabel 5. KNA-waardestelling Kamp Westerbork.

* De KNA rept van 'schoonheid'. Deze term is in de context van Kamp Westerbork ongepast en vervangen door zichtbaarheid. In bijlage 3 is de officiële term gehandhaafd.

7.5 Bestemmingsplan-voorschriften

In § 7.4 is beredeneerd dat Kamp Westerbork een behoudenswaardige archeologische vindplaats is. Behoud *in situ* van archeologische waarden dient daarmee in Kamp Westerbork het hoofd uitgangspunt te zijn. Bij ruimtelijke ontwikkelingen, met name in het kader van de versterking van de beleving van deze historische plek, dient gezocht te worden naar archeologischvriendelijke oplossingen. Zijn bodem verstorende ingrepen echter onvermijdelijk, dan dient voorafgaand aan de bodemingreep bekeken te worden of archeologisch onderzoek noodzakelijk is. Als kader hiervoor wordt een stelsel van (onderzoeks)vrijstellingen gehanteerd, die aangeven in welke gevallen wel of niet archeologisch (voor)onderzoek uitgevoerd dient te worden, op welk moment en in welke vorm.

Onderzoek is bijvoorbeeld niet nodig als de ingreep binnen de verstoorte toplaag van de bodem blijft of plaatsvindt op een plek die archeologisch niet relevant is. In dat geval is sprake van een onderzoeksvrijstelling. De

voorwaarden die vanuit de archeologie aan ruimtelijke ontwikkelingen die gepaard gaan met bodemverstoringen worden gesteld, dienen in de Regels en de Verbeelding (plankaart) van het nieuwe bestemmingsplan voor Kamp Westerbork te worden vastgelegd.

Definities

Voordat op deze vrijstellingen in te gaan moet het hieronder gebruikte begrip 'plangebied' gedefinieerd worden. Als 'plangebied' wordt gezien het gebied waarvoor vergunning wordt aangevraagd. Dit is iets anders als de 'oppervlakte van een ingreep'. Oppervlakte van een ingreep wordt (analoog aan het al bestaande archeologische beleid van de gemeente Midden-Drenthe) als volgt gedefinieerd: *het totaal aan te verstoren bouwoppervlak binnen een plangebied of bouwblok van een samenhangend project dat niet opgedeeld kan worden in deelsuitwerkingen*. Dus het aanleggen van 12 poeren voor de bouw van een schuur kunnen niet 12 afzonderlijke omgevingsvergunningen worden aangevraagd zodat de verstoringsoppervlakte onder de onderzoeksvrijstelling valt. De optelsom van alle 12 verstoringen is richtinggevend voor wel/geen onderzoeksvrijstelling.

een bos. Ook zijn er nog authentieke bouwwerken aanwezig, zowel binnen als buiten het feitelijke kampterrein.

Het stelsel van vrijstellingen kan langs verschillende lijnen vorm krijgen. Dit zijn:

- **De diepte van de ingreep** (t.o.v. maaiveld)

Of in een plangebied archeologisch onderzoek moet plaatsvinden is ten eerste afhankelijk van de diepte van de voorgenomen bodemingrepen. Voor het gehele bestemmingsplangebied geldt dat bodemingrepen, die niet dieper gaan dan 30 cm -Mv een vrijstelling van archeologisch onderzoek kennen. Boven deze grens is de bodem veelal te zeer verstoord, zodat er geen archeologische resten *in situ* meer te verwachten zijn. Ter plekke van een opgeworpen talud¹³ ligt deze dieptemaat op 1 m -Mv, en in de kunstmatig verhoogde oostelijke zone op 50 cm -Mv (zie § 6.4). Ligt een talud in de oostelijke zone dan bedraagt deze vrijstelling dus 1,2 m -Mv.

- **De oppervlakte van een ingreep**

De combinatie van ligging en oppervlakte van het plangebied bepaalt de geldende vrijstellingsgrens voor de oppervlakte. Op de archeologische beleidskaart van Kamp Westerbork komen voor de oppervlakte van een plangebied 3 verschillende waarden met een specifieke vrijstellingsgrens voor. In tabel 6 en op kaartbijlage 6 zijn deze waarden weergegeven. In de toelichting op tabel 6 hieronder, worden de verschillen tussen deze maten toegelicht.

- **De archeologische waarde**

In sommige gevallen wordt voorzien dat de verwachte structuur geen informatiewaarde in zich heeft, en onderzoek derhalve niet zinvol is (bijv. prikkeldraadversperringen). In principe kan onderscheid gemaakt worden in waarde en verwachting: de een is aan-

getoond en de ander moet nog aangetoond worden. Dat bijvoorbeeld de villa een archeologische, ondergrondse, component heeft, is zeker. Of van alle barakken nog funderingen aanwezig zijn, is in principe onzeker, en dus een verwachting. In de meeste gevallen kan de verwachting als extreem hoog worden gezien en zijn door bureauonderzoek de structuren met zekerheid aangetoond: *de facto* is geen sprake meer van verwachting. Wel is daarbinnen een onderscheid te maken in de informatiewaarde: wat voor archeologische informatie kunnen de verschillende structuren nog opleveren? Een aantal typen structuren hebben een lage informatiewaarde en zullen bij archeologisch onderzoek weinig informatie opleveren. Om die reden geldt een onderzoeksvrijstelling voor pleinen (sportvelden, exercitieplaatsen) en lineaire structuren met lage informatiewaarde (prikkeldraad, smalspoor, paden en wegen).

- **Het type bodemingreep dat voorgenomen is**

Dit grijpt vooral terug op de waarnemingsmogelijkheid van de archeoloog. Wanneer een te verstoren zone bijzonder klein is of er bijvoorbeeld sprake is van een bijzonder smalle sleuf (een kleine kabelsleuf) dan is onderzoek vooraf en/of tijdens de ingreep niet zinvol. Een aantal typen kleinschalige ingrepen waarbij een archeoloog geen waarnemingsmogelijkheid heeft, is vrijgesteld. Deze vrijstelling betreft: de aanleg van kabelsleuven van minder dan 50 cm breedte, het graven en plaatsen van poeren t.b.v. constructies op of boven het maaiveld (zoals draadmodellen, kassen). Ook constructies t.b.v. informatievoorziening (bijv. panelen) zijn vrijgesteld; deze zullen echter in de regel de 30 m² niet overtreffen.

In tabel 6 is weergegeven in welke gevallen een inventariserend archeologisch veldon-

¹³ Met taluds wordt bedoeld de opgeworpen grondlichamen op de locatie van een aantal voormalige barakken. Deze hebben bij de herinrichting begin negentiger jaren vorm gekregen.

waarden	om welke structuren of elementen gaat het?	type ruimtelijke ingreep	beleid
AW1	bestaande nog zichtbare structuren, waaronder de gebouwde rijksmonumenten (villa, aardappelkelder, SS-bunker, kas, kampgracht)*	alle bodemingrepen	behoud in situ, indien niet mogelijk, in alle gevallen inventariserend archeologisch onderzoek (IVO)
AW2	barakken en andere gebouwen, lineaire structuren met hoge informatiewaarde (spoor, waterinfra, loopgraven)	alle bodemingrepen, behalve kabelsleuven <50 cm breedte en poeren	behoud in situ indien niet mogelijk, inventariserend archeologisch onderzoek uitvoeren in het geval van bodemingrepen >30 m ² en bodemingrepen die dieper gaan dan 30 cm -Mv in opgehoogde zone: dieper dan 50 cm -Mv op taluds respectievelijk 1 m -Mv of 1,2 m -Mv.
AW3	off-site sporen (de zones waar zich nooit structuren hebben bevonden, maar wel gebruikssporen verwacht kunnen worden)	alle bodemingrepen, behalve kabelsleuven <50 cm breedte en poeren	behoud in situ, indien niet mogelijk, inventariserend archeologisch onderzoek uitvoeren in geval van bodemingrepen >100 m ² en bodemingrepen die dieper gaan dan 30 cm -Mv. in opgehoogde zone: dieper dan 50 cm -Mv op taluds respectievelijk 1 m -Mv of 1,2 m -Mv.
AW4	pleinen (sportvelden, exercitieplaatsen) en lineaire structuren met lage informatiewaarde (prikkelraad, smalspoor, paden en wegen)	alle bodemingrepen	geen onderzoek
Procesafspraken AW1 t/m AW3: voorafgaand aan het onderzoek contact opnemen met de gemeente. Procesafspraken, in alle gevallen: Over de registratie, documentatie en deponering van losse vondsten (afkomstig uit bijvoorbeeld van onderzoek uitgesloten gebieden zoals AW4) zullen nadere afspraken worden gemaakt tussen provincie, HcKW, RCE en gemeente. IVO IVO houdt in: door middel van karterend en/of waarderend archeologisch onderzoek wordt de behoudenswaardigheid van de betreffende structuur of structuren bepaald. Wanneer behoudenswaardige archeologische resten worden aangetroffen, dan worden een waarde stelling en een selectieadvies opgesteld die door de opdrachtgever ter beoordeling wordt voorgelegd aan de bevoegde overheid, de gemeente Midden-Drenthe. IVO's mogen alleen door daartoe bevoegde archeologische bureaus worden uitgevoerd.			

Tabel 6. Het archeologisch beleidsadvies voor Kamp Westerbork.

** Er zijn meer zichtbare structuren, maar de genoemde structuren zijn zichtbaar in het bestemmingsplangebied.*

derzoek noodzakelijk is. Op kaartbijlage 6, de beleidskaart, is dit cartografisch weergegeven.¹⁴ Er zit een rangorde in de verschillende waarden. Het kan voorkomen dat bijvoorbeeld een loopgraaf wordt doorsneden door een

later gebouwde barak. In die gevallen geldt steeds de hogere waarde zoals aangegeven in onderstaande tabel. Ook kaartbijlage 6 is op deze manier opgezet.

¹⁴ Op deze kaartbijlage is ook een zone buiten het feitelijke bestemmingsplangebied afgebeeld. De voorschriften hebben hier vooralsnog geen betrekking op.

Archeologische waarde 1 (AW1)

Gebieden van deze categorie kennen een zeer hoge verwachting voor het aantreffen van archeologische resten. Het betreft de nog zichtbare structuren zoals een kas achter de villa van de kampcommandant of de kampgracht. Overigens zijn ook de vuilstort, granaatwerpbasis, kampboerderij, delen van het Heidelager en nog enkele schietbanen in het landschap zichtbaar, maar deze vallen buiten het bestemmingsplangebied. Daarnaast hebben in het bestemmingsplangebied drie nog bestaande structuren de status van gebouwd Rijksmonument (de commandantwoning/villa, aardappelkelder en de SS-bunker).¹⁵ Deze status dekt echter niet de bescherming van de archeologische component van deze structuren; het ondergrondse (archeologische) deel is niet redengevend voor de bescherming. Om die reden zijn ze in deze categorie opgenomen. In deze gevallen dienen alle vormen van bodemingrepen voorkomen te worden. Rijksbeschermd archeologische monumenten zijn in Kamp Westerbork niet aanwezig.

Archeologische waarde 2 (AW2)

In de zones waar barakken en andere gebouwen hebben gestaan, is de kans op het aantreffen van archeologische resten bij bodemingrepen zeer groot. Ook lineaire structuren met een verwachte hoge informatiewaarde zoals het spoor, de waterinfrastructuur en loopgraven hebben de aanduiding AW categorie 2 gekregen. Die hoge informatiewaarde grijpt terug op het feit dat een aantal van deze elementen veel vondsten kunnen herbergen ('artefact trap'), zoals loopgraven en het dichtgegooid deel van de kampgracht. Het hoofdspoor wordt ook tot deze categorie gerekend,

gezien de (weliswaar kleine) kans op persoonlijke boodschappen, in tegenstelling tot het smalspoor dat aan het maaiveld lag en een industriële functie had.

De resten kunnen vlak onder het maaiveld liggen, behalve in het oostelijk deel van het plangebied en/of ter plekke van de opgeworpen taluds. Om die reden wordt geadviseerd een differentiatie aan te brengen in de ondergrens op basis van de diepte van de voorgenomen ingreep: archeologisch onderzoek moet uitgevoerd worden bij plangebieden groter dan 30 m², waar bodemingrepen dieper dan 30 cm -Mv gaan plaatsvinden, of dieper dan 50 cm -Mv (het verhoogde oostelijk deel van het plangebied). Mochten er bovendien taluds aanwezig zijn, dan bedraagt deze diepte respectievelijk 1 m of 1,2 m -Mv. De genoemde oppervlaktemaat grijpt terug op de veelgebruikte ondergrens in historische stadskernen en andere vindplaatsen uit de Nieuwe tijd. De grens baseert zich op de relatie tussen een gemiddelde huisgrootte en de waarnemingsmogelijkheden die een archeoloog heeft in een opgravingsput. Wanneer een opgravingsput te klein is, in het geval van Westerbork bijvoorbeeld minder dan de breedte van barak, heeft onderzoek weinig toegevoegde waarde.

Kortom: er dient archeologisch onderzoek plaats te vinden bij plangebieden groter dan 30 m² met bodemingrepen dieper dan 30 cm -Mv, of dieper in het oostelijk deel van het bestemmingsplangebied en/of op taluds. Doel van het inventariserend onderzoek moet zijn het formuleren van een specifieke verwachting en het vaststellen van de intactheid van het bodemarchief (karterend en waarderend onderzoek).

¹⁵ Er is een vierde gebouw wettelijk beschermd Rijksmonument: de nieuwe waterzuivering ten zuiden van het omgrachte barakkenterrein. Dit gebouw ligt echter buiten het bestemmingsplangebied.

Archeologische waarde 3 (AW3)

Deze categorie bestaat uit de zogenaamde 'off-site'. Dit zijn de zones waar het bureau-onderzoek duidelijk heeft gemaakt dat hier weliswaar geen structuur of anderszins heeft gestaan, maar wel leef- en gebruikssporen verwacht kunnen worden. In de archeologie worden dergelijke zones wel aangeduid als 'off-site'. Vaak worden dergelijke zones niet of minder intensief onderzocht, terwijl ze regelmatig verrassende vondsten opleveren. Lege zones zijn niet altijd leeg. Om die reden wordt aanbevolen inventariserend onderzoek uit te laten voeren bij plangebieden groter dan 100 m², waar bodemingrepen dieper dan 30 cm -Mv gaan plaatsvinden, of dieper dan 50 cm -Mv (het verhoogde oostelijk deel van het plangebied). Mochten er bovendien taluds aanwezig zijn, dan bedraagt deze diepte respectievelijk 1 m of 1,2 m -Mv.

Kortom: er dient archeologisch onderzoek plaats te vinden bij plangebieden groter dan 100 m² met bodemingrepen dieper dan 30 cm -Mv, of dieper in het oostelijk deel van het bestemmingsplangebied en/of op taluds. Doel van het inventariserend onderzoek moet zijn het formuleren van een specifieke verwachting en het vaststellen van de intactheid van het bodemarchief.

Archeologische waarde 4 (AW4)

Pleinen (exercitieplaatsen, sportvelden e.d.) en lineaire structuren met een verwachte lage informatiewaarde zoals het smalspoor, prikkeldraad en paden en wegen hebben de aanduiding AW4 gekregen. Die lage informatiewaarde baseert zich op het feit dat deze elementen niet leiden tot een accumulatie van vondstmateriaal en er – in archeologische context – bijzonder weinig van bewaard is geble-

ven. Aanbevolen wordt deze zones vrij te stellen van onderzoek bij planvorming.

Er hoeft geen archeologisch onderzoek plaats te vinden.

Aard van het archeologisch onderzoek

Wanneer blijkt dat de ingreep dieper gaat, en het plangebied groter is dan de geformuleerde ondergrenzen en zodoende geen vrijstelling van onderzoek kan worden verleend, dient een bureauonderzoek en een Inventariserend Veldonderzoek (IVO) uitgevoerd te worden. In alle gevallen dat een IVO noodzakelijk is, dient eerst een KNA-conform bureauonderzoek uitgevoerd te worden (zie KNA-specificatie LS06). Dit rapport en de achterliggende data voorziet grotendeels in de hiervoor noodzakelijke informatie en kan daarvoor gebruikt worden. Op structuurniveau (bijvoorbeeld het niveau van een losse barak) beschikt het Herinneringscentrum Kamp Westerbork over aanvullende informatie en dient hiervoor geconsulteerd te worden.

De vraag welk type veldonderzoek, conform het proces van de Archeologische Monumentenzorg (AMZ) uitgevoerd moet worden, is afhankelijk van de aard en omvang van de ingreep en de grootte van het plangebied. Normaliter start onderzoek met karterend onderzoek, vaak booronderzoek. In Kamp Westerbork is dit weinig zinvol. Waarderend archeologisch onderzoek ligt meer voor de hand: op structuurniveau is Kamp Westerbork in kaart gebracht, dus moet het proces gericht zijn op het vaststellen van de behoudenswaardigheid van eventuele archeologische resten van die structuren. Waarderend archeologisch onderzoek vindt meestal plaats in de vorm van proefsleufonderzoek, of eventueel in de vorm van archeologische begeleiding protocol proefsleuven. In beide geval-

len moet vooraf door een senior-archeoloog een Programma van Eisen (PvE) opgesteld worden. Dit PvE moet, voordat met de uitvoering gestart kan worden, goedgekeurd worden door de bevoegde overheid, c.q. de gemeente Midden-Drenthe. Het is immers een PvE van de gemeente. In de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie staat beschreven hoe dit proces dient te verlopen en welke partijen hierbij betrokken zijn.

Onderzoek naar oudere archeologische perioden

In § 7.2 is aangegeven wat het actueel archeologisch beleid is, het beleid dat betrekking heeft op oudere archeologische perioden. Wanneer sprake is van een vrijstelling ten aanzien van de periode 1939-1971 ('kamp Westerbork') van 100 m² en voor oudere perioden van 1000 m², d

Meldingsplicht

Als bij het uitvoeren van ingrepen in gebieden, waarvoor hetzij vanwege de archeologische verwachting, hetzij vanwege de geringe omvang van de ingrepen geen archeologisch vooronderzoek is vereist, toch archeologische vondsten worden gedaan, dient hiervan direct melding te worden gedaan bij de provincie, namens deze de provinciaal archeoloog. Volgens de huidige Monumentenwet dienen toevalsvondsten bij de Minister van OC en W te worden gemeld. In samenspraak met de RCE hanteren de meeste provincies eigen meldingsloketten voor toevalsvondsten, hetgeen aansluit bij de depothoudende taak van de provincies. De provincie informeert behalve de minister /RCE ook de met archeologie belaste ambtenaar van de gemeente Midden-Drenthe.

Academische initiatieven

Academisch geïnitieerde archeologische onderzoeken, zo ook een continuering van het

in § 3.10 beschreven '*Westerbork Archaeological Research Project*' zijn mogelijk zonder dat er vanuit ruimtelijke ontwikkelingen (bodemverstoringen) hiertoe noodzaak of aanleiding toe is. De vergunningsprocedure is daarbij dezelfde: er moet een aanvraag voor een omgevingsvergunning worden ingediend bij de gemeente en Programma's van Eisen¹⁶ voor een opgraving moeten door de gemeente worden goedgekeurd voorafgaand aan de uitvoering van het onderzoek.

7.6 Planologische procedure

Het Herinneringscentrum Kamp Westerbork is voornemens het terrein opnieuw in te richten. Deze plannen hebben inmiddels vorm gekregen en zijn voor een klein deel al uitgevoerd. Verdere inrichtingsplannen betreffen o.a. het plaatsen van draadmodellen ter plekke van een aantal voormalige barakken, maar ook het kappen van bos buiten de kampgracht om het terrein een meer open karakter te geven, wat het ten tijde van de oorlog immers ook had.

Om tegemoet te komen aan de bezwaren van het Herinneringscentrum aangaande noodzakelijke vergunningen voor de nieuwe inrichting van terrein, wordt aanbevolen dat het Herinneringscentrum in een keer voor de initiatieven waarvoor nog geen vergunning is aangevraagd, dit in één keer doet, waarop een collectieve omgevingsvergunning kan worden afgegeven. Ook de zones buiten het bestemmingsplangebied zouden hierin meegenomen kunnen worden. Zolang deze vergunningaanvragen niet zijn ingediend, is het overigens niet mogelijk om inzicht te krijgen in de aard en omvang van eventueel noodzakelijk archeologisch onderzoek.

¹⁶ Dat is afhankelijk van het type onderzoek, bij bijvoorbeeld geofysisch onderzoek is dit niet noodzakelijk, bij een opgraving wel (www.sikb.nl).

De vergunningaanvraag wordt door de gemeente – voor zover het de archeologie betreft – getoetst aan de beleidskaart (kaartbijlage 6). De gemeente is volgens de Monumentenwet gehouden om hierbij deskundig archeologisch advies in te winnen. Het staat de gemeente vrij waar zij dit doet, maar het kenniscentrum van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft aangeboden deze taak op zich te willen nemen. De gemeente heeft aangegeven gebruik te willen maken van deze adviesrol en deze procesafpraak zal opnemen in de Regels van het nieuwe bestemmingsplan voor Kamp Westerbork. Het advies van de RCE kan betekenen dat er archeologisch veldwerk verricht moet worden. De gemeente informeert de provincie over het advies, dit vanwege het provinciaal belang archeologie en depothouderschap/eigenaarschap van eventuele archeologische vondsten. Voor het wettelijk verplichte archeologische Programma van Eisen (PvE) voor gravend onderzoek geldt dezelfde procedure: het PvE wordt door de gemeente voor advies voorgelegd aan de RCE. Dit advies wordt gedeeld met de provincie (vanwege het provinciaal belang). De goedkeuringsbevoegdheid van het PvE ligt bij de gemeente. Op een goedgekeurd PvE kan het archeologisch onderzoek door een daartoe bevoegd archeologisch bureau of een universitaire instelling of een combinatie daarvan worden uitgevoerd.

7.7 Aanbevelingen

Tenslotte gelden de volgende aanbevelingen:

- Ten behoeve van dit project is zowel de ‘kern’ als de ‘periferie’ van Kamp Westerbork in kaart gebracht. De resultaten en het voorgestelde beleid zullen echter alleen hun weg vinden naar het nieuw te maken bestemmingsplan voor Kamp Westerbork. Dit omvat slechts ten dele het kampterrein en niet de

periferie. De studie en de daarbij behorende bronnenkaarten (kaartbijlage 1 t/m 5) maken duidelijk dat er ook structuren die tot Kamp Westerbork gerekend kunnen worden, liggen in gebieden die verankerd zijn in andere bestemmingsplannen (Bestemmingsplan Buitengebied Midden-Drenthe, Bestemmingsplan Buitengebied Aa en Hunze). Het is wenselijk dat deze voor wat betreft de archeologie van de 20e eeuw aangepast c.q. aangevuld worden, zodat uiteindelijk het hele kampterrein en de bijbehorende structuren in de periferie onder dezelfde archeologische bescherming vallen.

- Het verdient aanbeveling om op basis van de bronnenkaarten op gebiedsniveau afspraken te maken over inrichting, beheer en onderhoud t.b.v. Kamp Westerbork met alle betrokken partijen, te weten Staatsbosbeheer, ASTRON, het Herinneringscentrum, de gemeenten Aa en Hunze en Midden-Drenthe, de provincie Drenthe en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Gezien de bijzondere betekenis van het kampterrein is het aan te bevelen dat bij ruimtelijke ingrepen die gepaard gaan met serieuze bodemingrepen, betrokken partijen (HckW, overheden) in een vroegtijdig stadium aan tafel gaan om eventuele ruimtelijke alternatieven en/of financieringsmogelijkheden te verkennen (in geval van vereist onderzoek).
- Een plan van aanpak maken voor nadere veldinspecties van een aantal locaties waar tijdens het maken van de kaarten archeologische vondsten zijn aangetroffen aan of nabij het oppervlak, bijvoorbeeld het Heidelager. Het is zaak dat deze vondsten zo spoedig mogelijk in kaart worden gebracht, geregistreerd en gedeponeerd. En dat zo nodig in het veld beschermende maatregelen worden genomen tegen schatgraverij.

- Nu de archeologische component van Kamp Westerbork voor zover mogelijk in beeld is gebracht, verdient het aanbeveling om de discussie over eventuele integrale wettelijke bescherming (gebouwen, archeologie, landschap) van dit soort bijzondere terreinen aan te gaan.
- Een plan van aanpak maken voor de inventarisatie en registratie van amateur-verzamelingen en de eigen collectie bodemvondsten van het HcKW.

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

Literatuur

- z.a.**, 1941. *Gedenkboek Opleidingskamp Hooghalen*. Nederlandse Arbeidsdienst.
- Bergh, S. van den**, 1945. *Deportaties: Westerbork, Theresienstadt, Auschwitz, Gleiwitz*. C.A.J. van Dishoeck, Bussum.
- Bosman, A.V.A.J., E.J. van Ginkel, J.P.F. Verweij & W.B. Waldus**, 2014. De archeologie van modern oorlogserfgoed. *ADC-rapport* 3595. ADC ArcheoProjecten, Amersfoort.
- Carr, G.**, 2009. 'Archaeology That Matters'. In: *British Archaeology* 104: p. 18-22.
- Deeben, J.H.C. (red.)**, 2008. De Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW), derde generatie *Rapportage Archeologische Monumentenzorg* 155. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort (info: www.cultureelerfgoed.nl).
- Grontmij**, 2011. *Kamp Westerbork in ensemble. Het historisch landschap van Kamp Westerbork als blijvende en sprekkende getuige van de oorlog*. Grontmij, Groningen.
- Hillesum, E. (red. K.A.D. Smelik)**, 1986. *Etty: De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943*. Uitgeverij Balans, Amsterdam.
- Knoop, R.**, 2008. Minder somber over archeologisch bestel. In: *Archeobrief, Vakblad voor de Nederlandse Archeologie*, jrg. 12, nr. 4, p. 36-37.
- Kok, R.S.**, 2014. *Handreiking Samenloop archeologie en explosievenopsporing*. SIKB, Woerden.
- Kok, R.S. & W. Vos (red.)**, 2013. Archeologie van de Tweede Wereldoorlog. *Rapportage Archeologisch Monumentenzorg* 211. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
- Kok, R.S. & J.A.T. Wijnen**, 2011. Waardering van oorlogserfgoed. Een inventarisatie en waardering van sporen uit de Tweede Wereldoorlog op de Grebbeberg en Laarsenberg te Rhenen (provincie Utrecht). *RAAP-rapport* 2240. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Kok, R.S. & J.A.T. Wijnen**, 2012. Oorlog op de plank: inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog. *RAAP-rapport* 2546. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Marinelli, M.G. & J. Tolsma**, 2010. Archeologische verwachtings- en beleidskaart gemeente Midden-Drenthe. *Archeologische Rapporten Oranjewoud*. Oranjewoud, Heerenveen
- Nederlands Normalisatie-instituut**, 1989. *Nederlandse Norm NEN 5104, Classificatie van onverharde grondmonsters*. Nederlands Normalisatie-instituut, Delft.
- Neuteboom, J. & H. Straver**, 1990. 'Er zijn zoveel dingen gebeurd...': een geschiedenis van het woonoord Schattenberg. SBO, Assen.
- Oomen, M. & G. Abuys (onder red. van D. Mulder & J. Martin)**, 2001. Welkom in Holland!: Indische Nederlanders in Kamp Westerbork, 1950-1951. *Westerbork Cahiers* 8. Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Hooghalen.
- Polnaya, O. (samenst.), M. Kingmans & P. Schonewille (tekst)**, 1996. *Kamp Schattenberg: een Moluks verhaal in foto's – foto-foto tjeritaan Maluku*. Samenwerkingsverband Bicultureel Onderwijs regio Assen/Drents Museum, Assen.

- Provincie Drenthe**, 2009. *Cultuurhistorisch Kompas. Hoofdstructuur en beleidsvisie*. Provincie Drenthe, Assen.
- Provincie Drenthe**, 2014. *Omgevingsvisie Drenthe (actualisatie) & bijbehorende Provinciale Omgevingsverordening*. Provincie Drenthe, Assen.
- Sahadat, I.**, 2014. 'Soms denk ik: waarom doe ik dit in godsnaam?' In: *de Volkskrant*, 4 januari 2014, p. V4-5.
- Schute, I.A.**, 2009. Plangebied fietspad N225, gemeente Rhenen. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (kartering en waardering). *RAAP-rapport* 1864. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Schute, I.A.**, 2010. Archeologisch onderzoek naar de koepelkazematten G16 en G18 op de Grebbeberg, gemeente Rhenen. *RAAP-rapport* 2127. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Schute, I.A.**, 2011. Loopgraven en stellingen in concentratiekamp Amersfoort, gemeente Leusden. Archeologisch onderzoek in het kader van de inrichting. *RAAP-rapport* 2220. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Schute, I.A.**, 2013. De vuilstort van Kamp Westerbork, gemeente Aa en Hunze: een archeologisch onderzoek. *RAAP-rapport* 2575/The Westerbork Archaeological Research Project 2. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Schute, I.A.**, in voorbereiding. Archeologische begeleiding van de plaatsing van overkapping over de commandantswoning van Kamp Westerbork, gemeente Midden-Drenthe. *RAAP-notitie*. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Schute, I.A. & J. de Jonge**, 2012. Vogelvrij erfgoed? De archeologische waarde van kampterreinen uit de Tweede Wereldoorlog. In: *Archeobrief, Vakblad voor de Nederlandse Archeologie*, jrg. 16, nr. 2, p. 16-28.
- Schute, I.A. & J.A.T. Wijnen**, 2012. De villa van Kamp Westerbork. Hooghalen, gemeente Midden-Drenthe. Een archeologisch en bouwbiografisch onderzoek. (The Westerbork Archaeological Project, Volume 1.) *RAAP-Rapport* 2550. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Sturdy-Colls C.**, 2012a. Holocaust Archaeology: Archaeological Approaches to Landscapes of Nazi Genocide and Persecution. In: *Journal of Conflict Archaeology*.
- Sturdy-Colls C.**, 2012b. 'Holocaust Archaeology: Archaeological Approaches to Landscapes of Nazi Genocide and Persecution'. PhD Thesis, University of Birmingham.
- Theune, C.**, 2010. Historical archaeology in national socialist concentration camps in Central Europe. In: *Historische Archäologie* 2.2010 (www.histarch.org).
- Toebosch, T.P.J.**, 2014. *Wat te doen met Holocaustarcheologie?* www.toebosch-eigentijdschrift.nl.
- Wijnen, J.A.T.**, 2011. Kruijpend door de Burgerschool: een bouwbiografisch onderzoek. *RAAP-rapport* 1234. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Wijnen, J.A.T. & I.A. Schute**, 2010. Archeologisch onderzoek in een 'schuldig landschap': concentratiekamp Amersfoort: gemeenten Amersfoort en Leusden, archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek. *RAAP-rapport* 2197. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

Gebruikte afkortingen

AHN	Actueel Hoogtebestand Nederland	NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
ARCHIS	ARChEologisch Informatie Systeem	OD	Ordedienst
AMZ	Archeologische Monumentenzorg	POV	Provinciale Omgevingsverordening
AMK	Archeologische Monumentenkaart Drenthe	PvE	Programma van Eisen
BP	Before Present (d.i. 1950)	RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
CAZ	Commissariaat voor Ambonezenzorg	RdvW	Rijksdienst voor de Werkverruiming
CCvD	Centraal College van Deskundigen archeologie	RTK	Robotic Total Station
DA	Drents Archief	SIKB	Stichting Infrastructuur Kwaliteits- borging Bodembeheer
DGBR	Directoraat-Generaal voor de Bij- zondere Rechtspleging	SD	Sicherheidsdienst
GIS	Geografisch InformatieSysteem	SS	Schutzstaffel
GMD	Gemeentearchief Midden-Drenthe	VU	Vrije Universiteit
HcKW	Herinneringscentrum Kamp Westerbork	Wamz	Wet op de Archeologische Monumentenzorg
IKAW	Indicatieve Kaart Archeologische Waarden	WARP	Westerbork Archaeological Research Project
IVO(-P)	Inventariserend VeldOnderzoek (Proefsleuven)		
KLIC	Kabels en Leidingen Informatie Centrum		
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie		
KNIL	Koninklijk Nederlands Indisch Leger		
-Mv	beneden maaiveld		
MG	Militair Gezag		
NAD	Nederlandse Arbeidsdienst / ook: Noordelijk Archeologische Depot te Nuis		
NAP	Normaal Amsterdams Peil		
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogs- documentatie (Centrum voor Oor- logs- en Genocidestudies)		

Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen

Figuren

- Figuur 1.** Ligging van het plangebied/onderzoeksgebied (gearceerd) met ARCHIS-waarnemingen (rood) en AMK-terreinen (blauw) op de IKAW; inzet: ligging in Nederland.
- Figuur 2.** Structuren ten tijde van het *Durchgangslager* (1942-1945).
- Figuur 3.** De Molukse tijd. Op de achtergrond de commandantswoning.
- Figuur 4.** Niet gerealiseerde situatie (te weten: vernieuwing van woonoord Schattenberg).
- Figuur 5.** Resultaten booronderzoek geprojecteerd op luchtfoto uit 1945.
- Figuur 6.** Plundering van de vuilstort.
- Figuur 7.** Overzicht van de bouwputten in begin 1939.
- Figuur 8.** Gebouwtje in het Heidelager.
- Figuur 9.** Schop van model zoals gebruikt door de NAD.
- Figuur 10.** Huidige situatie bij de voormalige haven van Kamp Westerbork.
- Figuur 11.** NAD-servies uit de collectie van Luc Popken; afkomstig van het Heidelager.
- Figuur 12.** Foto van het vlak bij barak 56.
- Figuur 13.** Opgravingsplattegrond van het middendeel van barak 56.
- Figuur 14.** *Still uit de film over de herinrichting in 1992 (bron: HCKW).*
- Figuur 15.** Veldpodzol onder de ophoging voor de woning van de kampcommandant.

Tabellen

- Tabel 1.** Bodemlagen per profieltype.
- Tabel 2.** Boringen per profieltype.

- Tabel 3.** Gemiddelde dikte (in cm) van het ongestoorde dekzand per profieltype.
- Tabel 4.** De wettelijk beschermde gebouwen in Kamp Westerbork.
- Tabel 5.** KNA-waardestelling Kamp Westerbork.
- Tabel 6.** Het archeologisch beleidsadvies voor Kamp Westerbork.

Bijlagen

- Bijlage 1.** Excel-database Structuren Kamp Westerbork (1939-1971).
- Bijlage 2.** Boorbeschrijvingen.
- Bijlage 3.** Het waarderen van vindplaatsen (KNA 3.3).

Kaartbijlagen

- Kaartbijlage 1.**
Kamp Westerbork – Periode II (vluchtelingenkamp, augustus 1939-april 1942).
- Kaartbijlage 2.**
Kamp Westerbork – Periode III (*Durchgangslager*, april 1942-april 1945).
- Kaartbijlage 3.**
Kamp Westerbork – Periode IV (interneringenkamp, april 1945-december 1948).
- Kaartbijlage 4.**
Kamp Westerbork – Periode V (militair kamp, maart 1949-september 1949).
- Kaartbijlage 5.**
Woonoord Schattenberg – Periode VII (Moluks woonoord, maart 1951-1971).
- Kaartbijlage 6.**
Kamp Westerbork – beleidskaart.

Bijlage 1. Excel-database Structuren Kamp Westerbork (1939-1971)

Op bijgeleverde CD

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

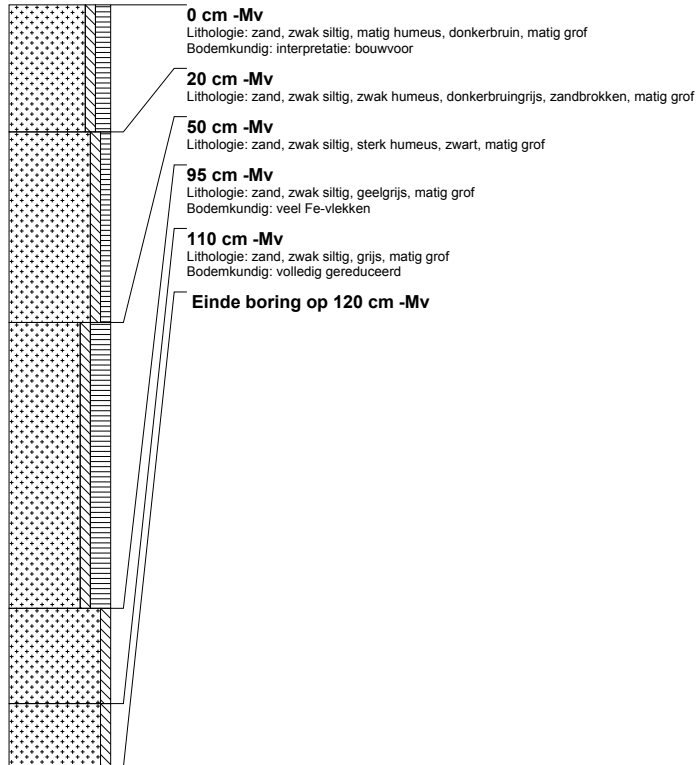
Bijlage 2. Boorbeschrijvingen

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-1

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

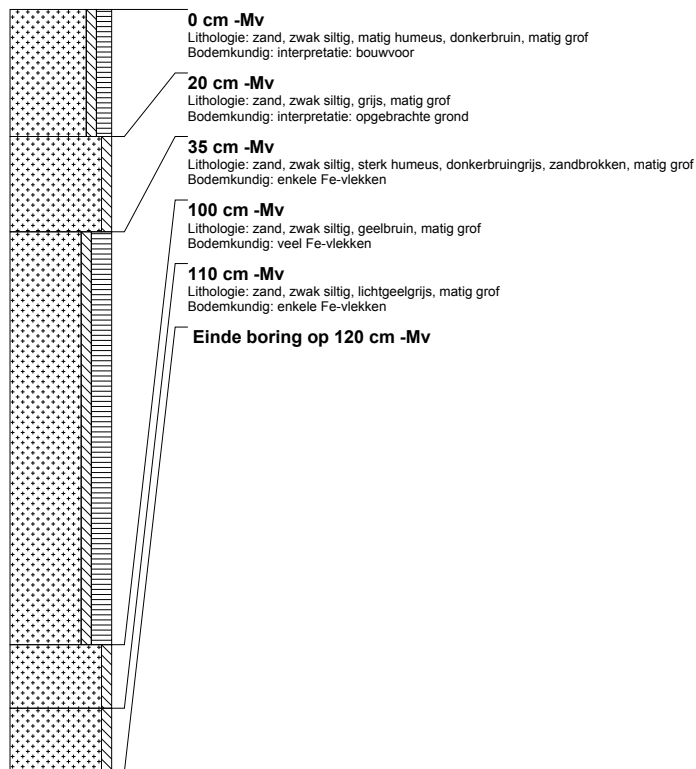

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-2

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

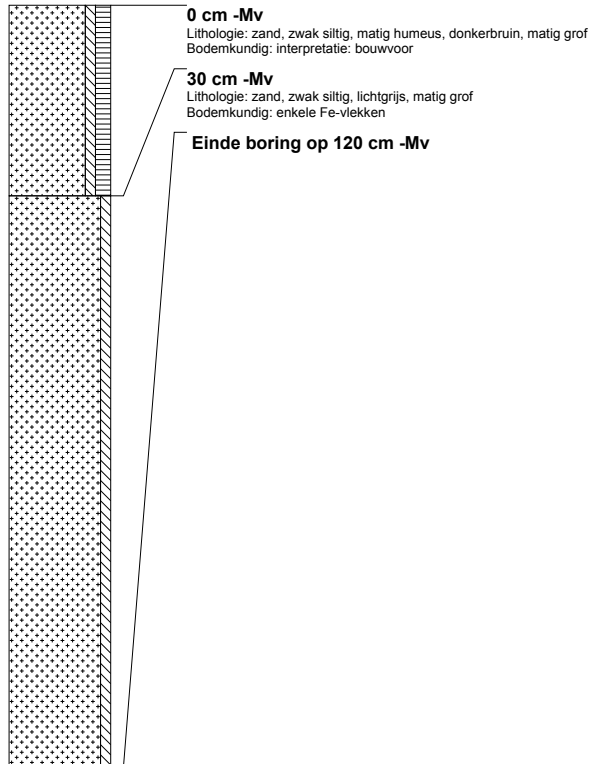

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-3

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

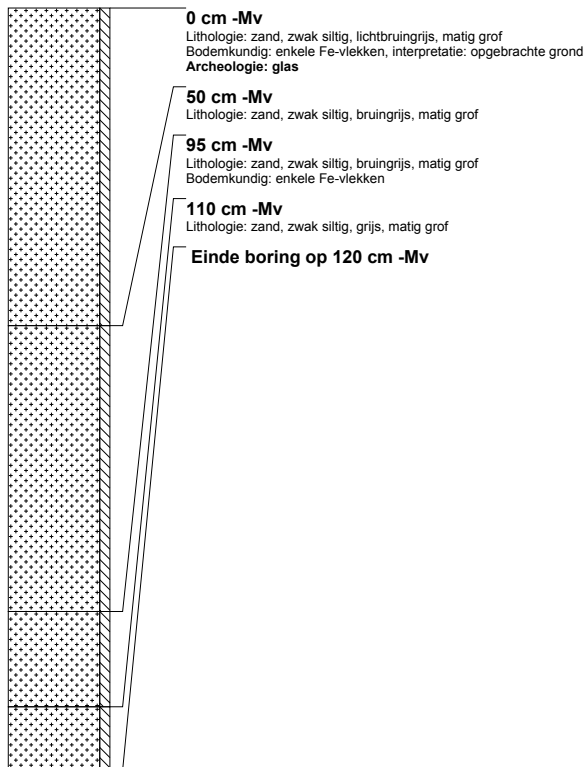

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-4

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

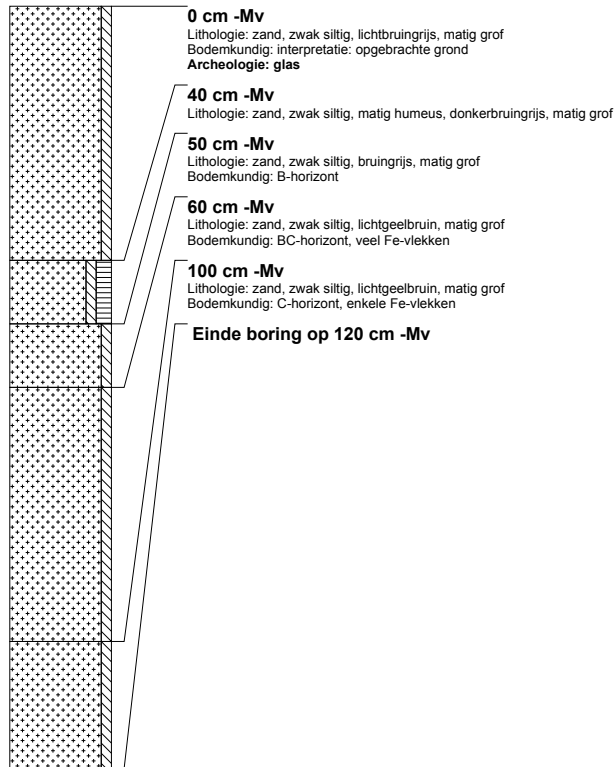

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-5

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

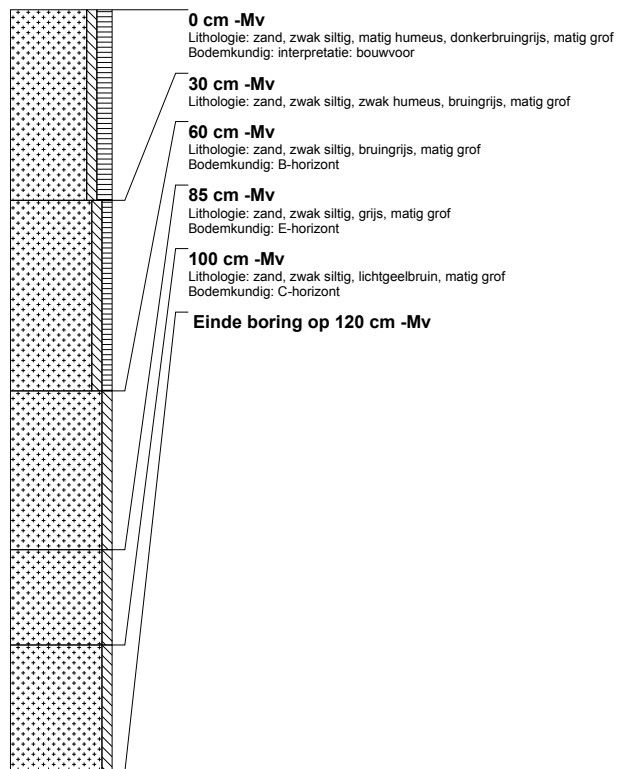

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-6

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

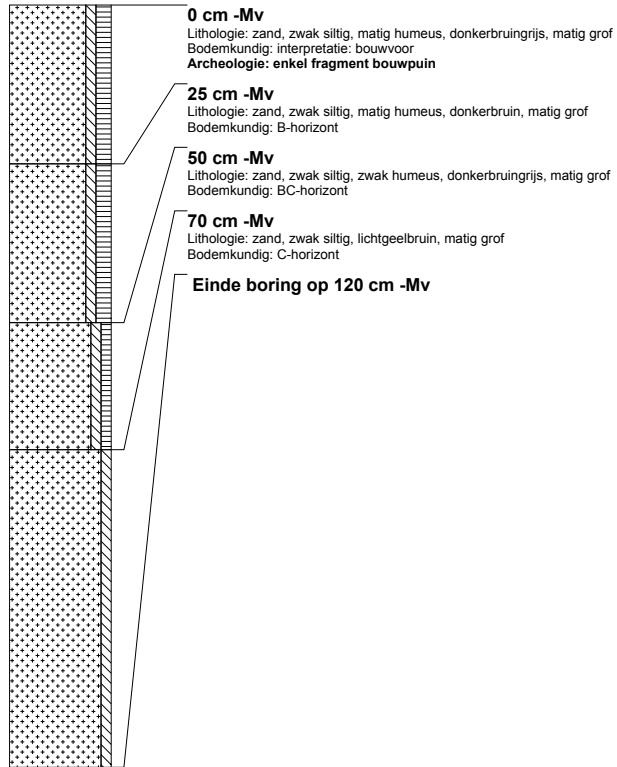

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-7

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

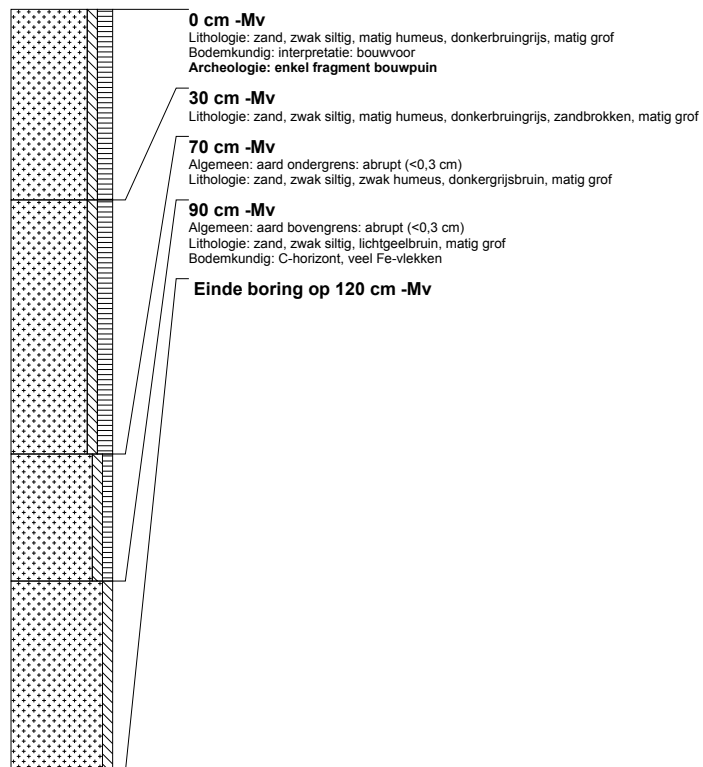

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-8

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

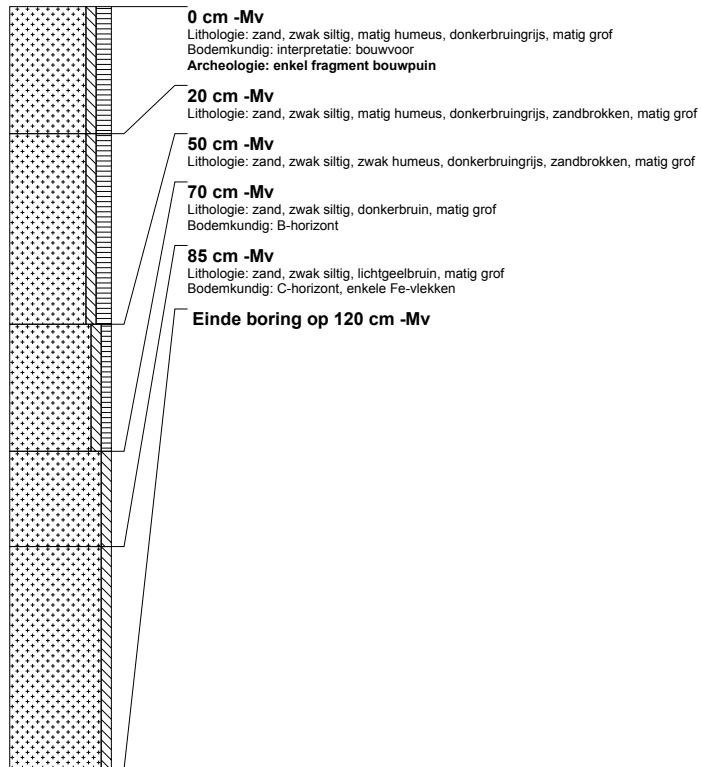

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

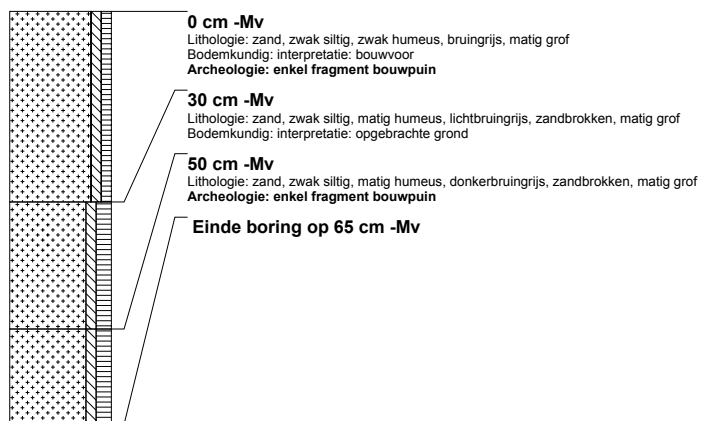
boring: WECV4-9

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-10

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

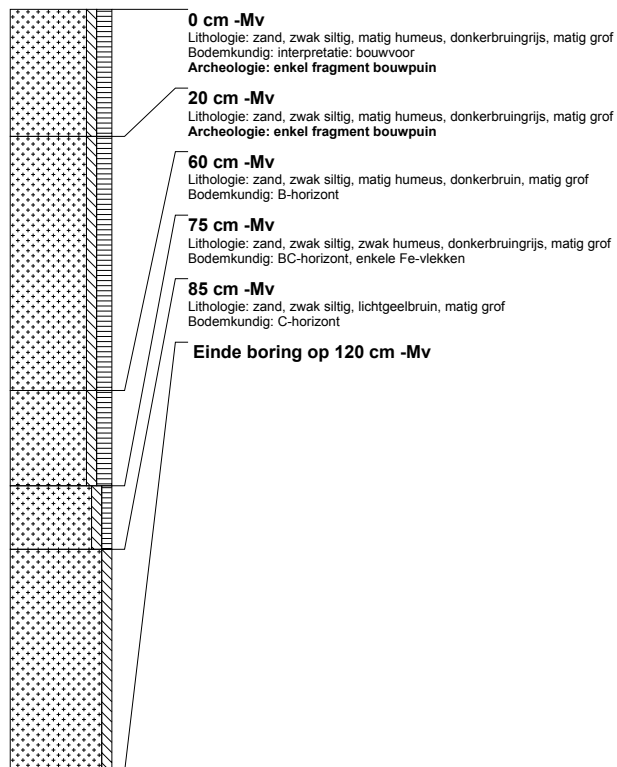

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-11

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

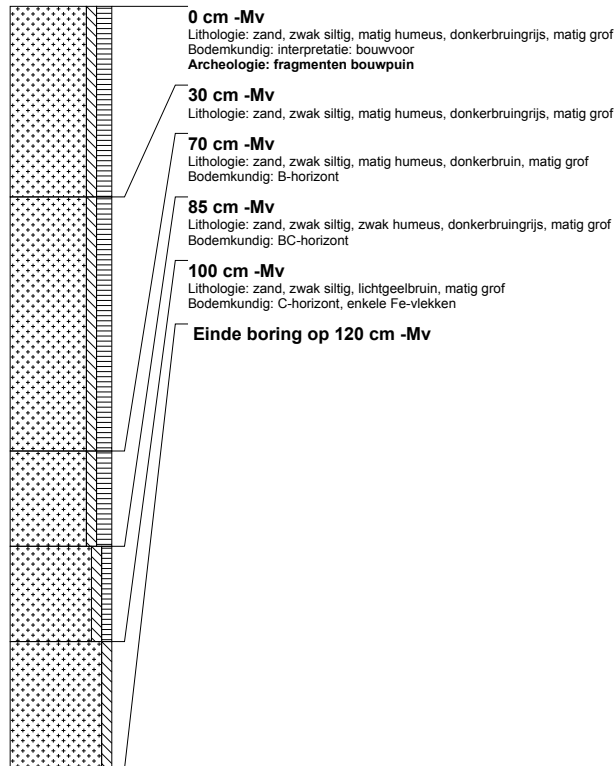

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-12

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

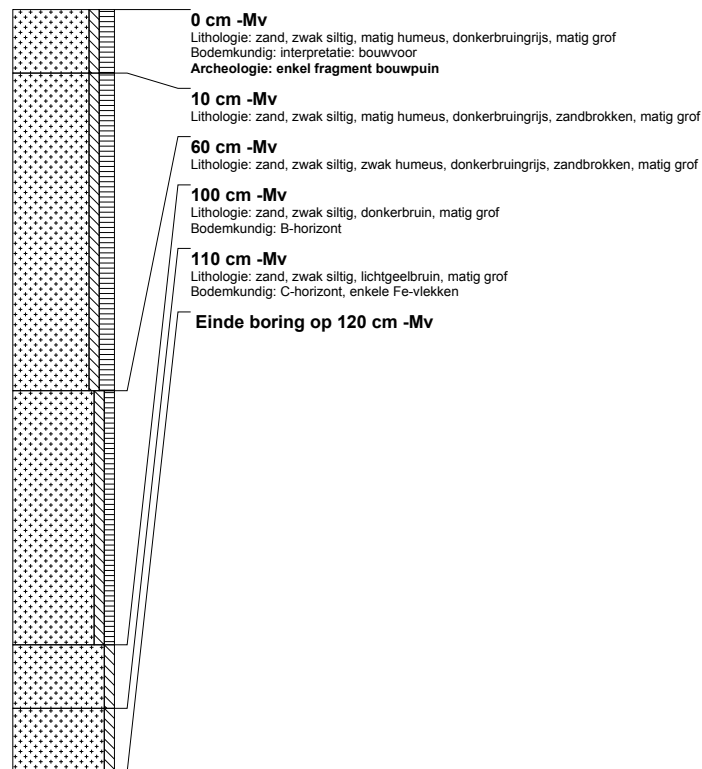

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-13

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

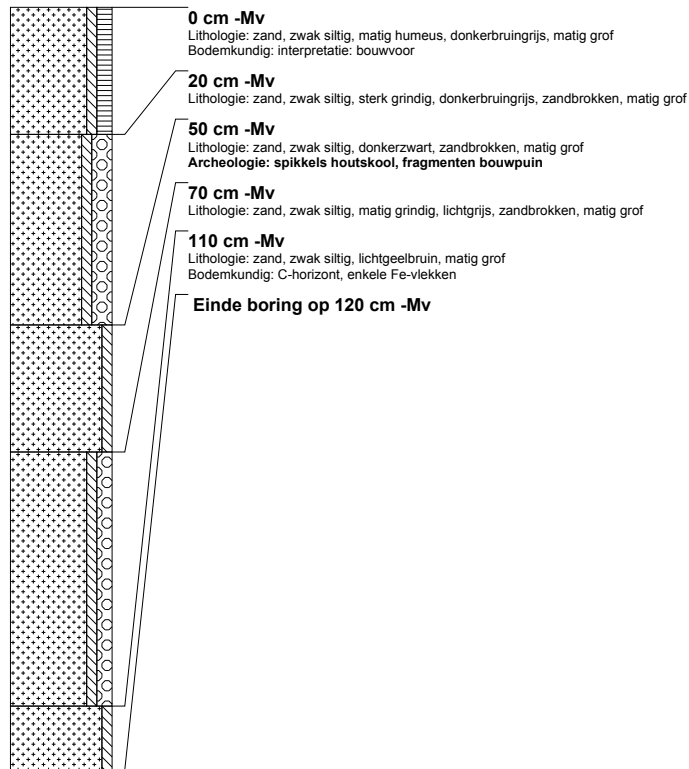

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-14

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

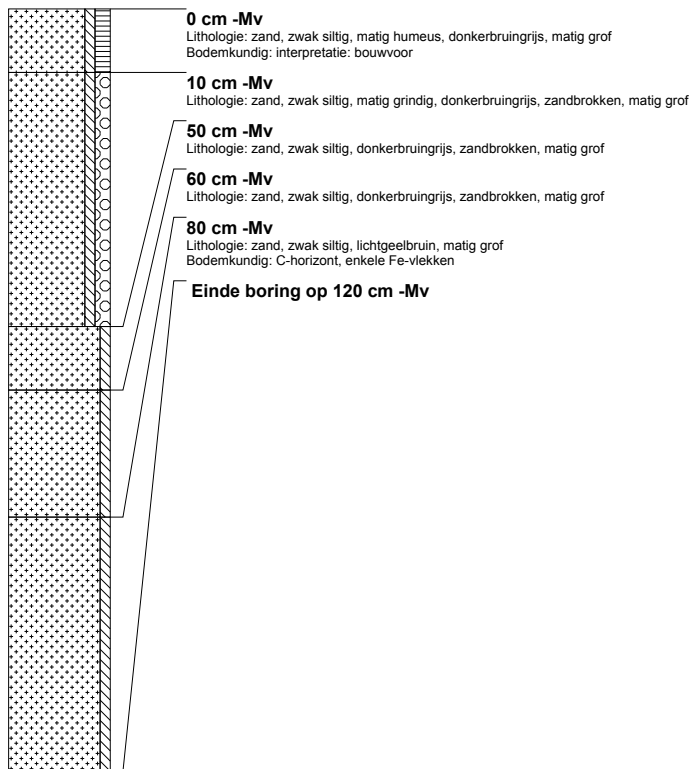

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-15

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

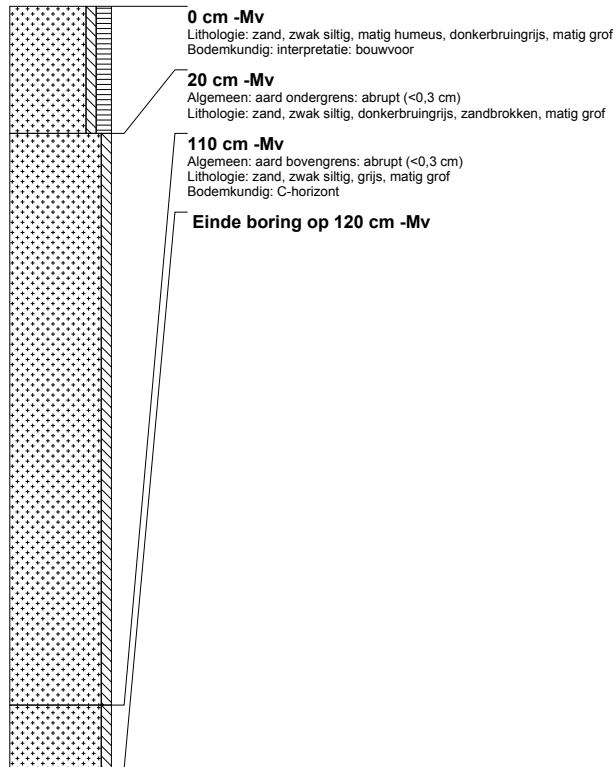

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-16

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

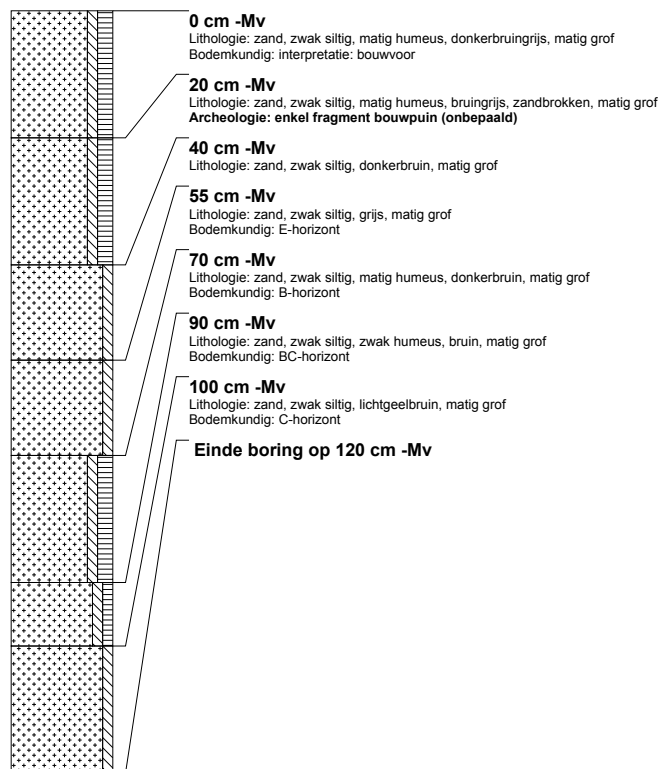

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-17

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

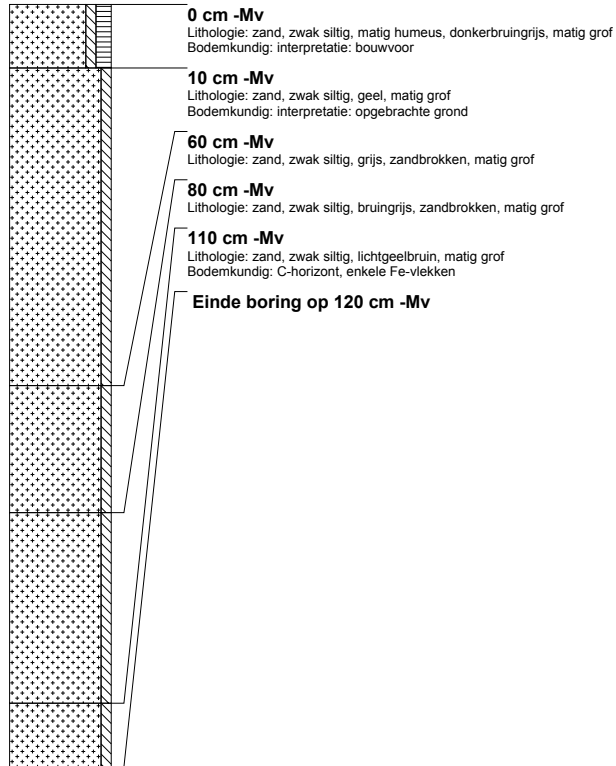

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-18

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

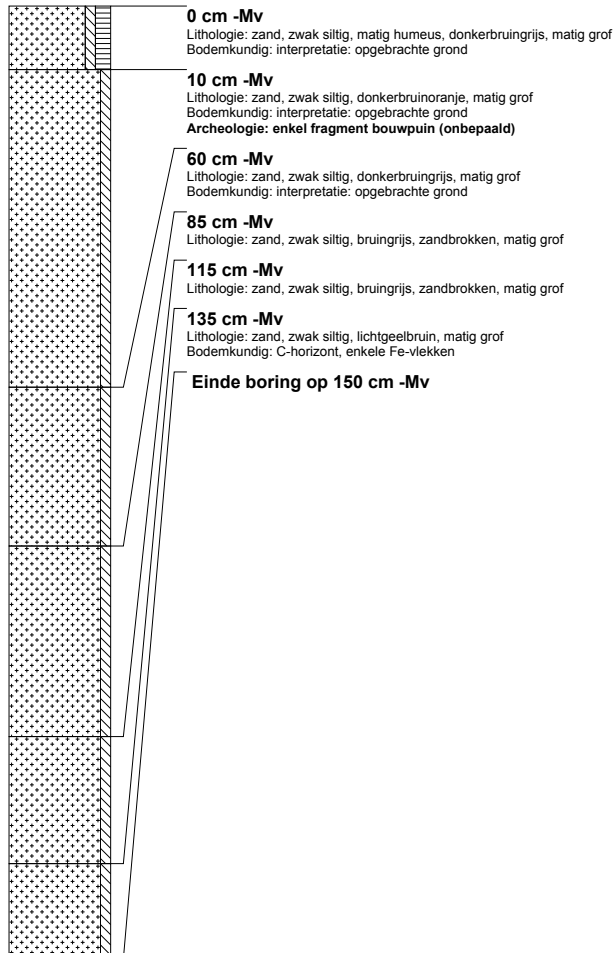

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

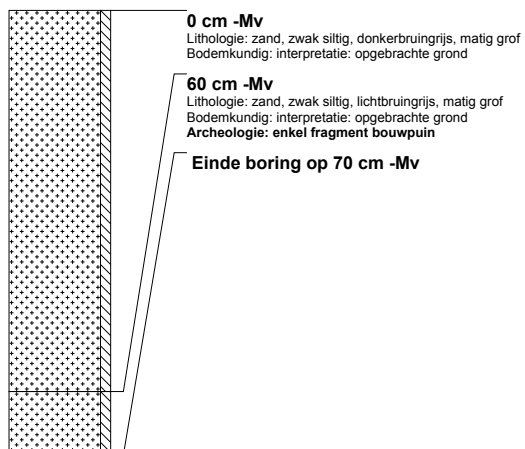
boring: WECV4-19

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-20

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

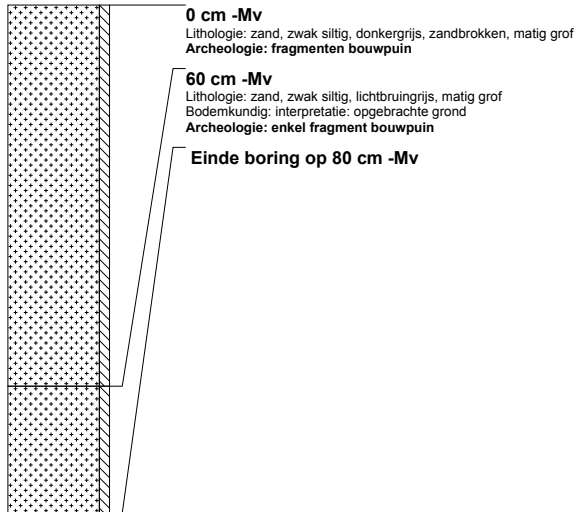

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

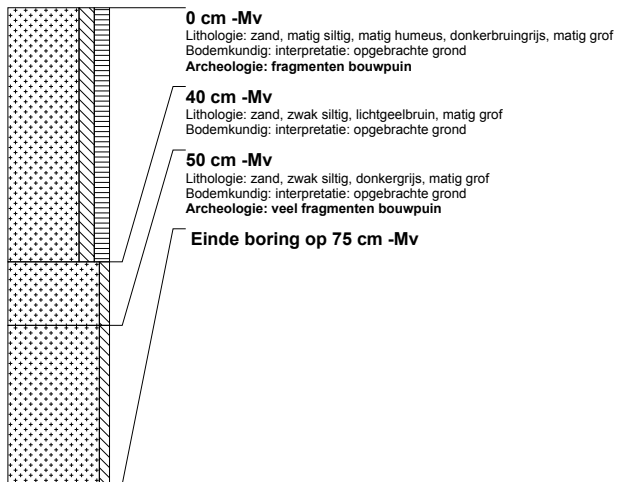
boring: WECV4-21

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-22

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

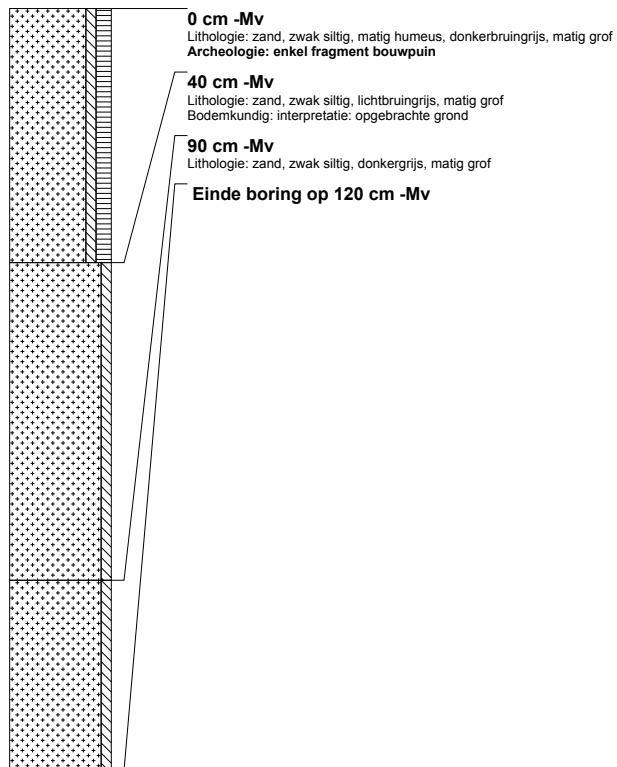

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-23

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

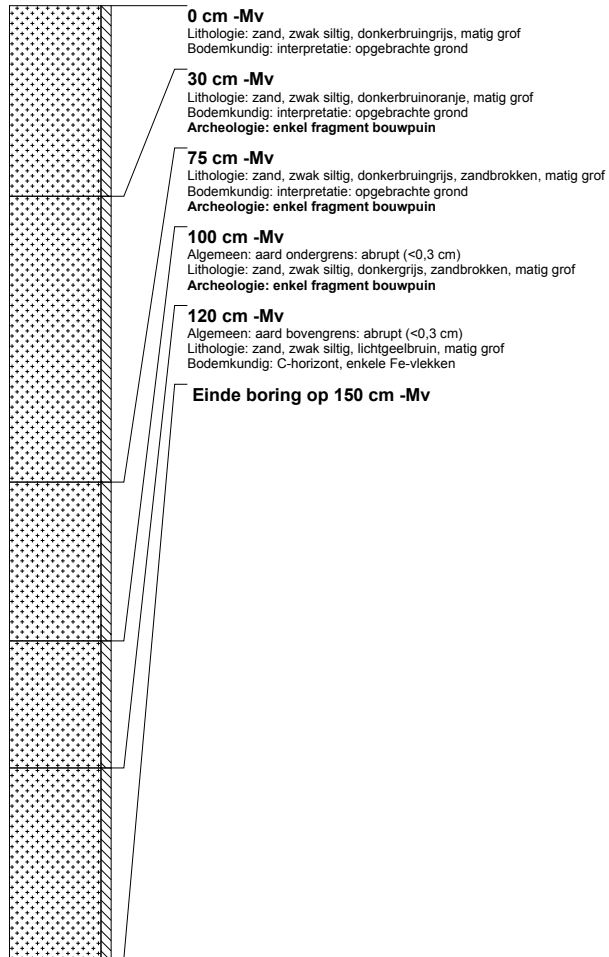

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-24

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

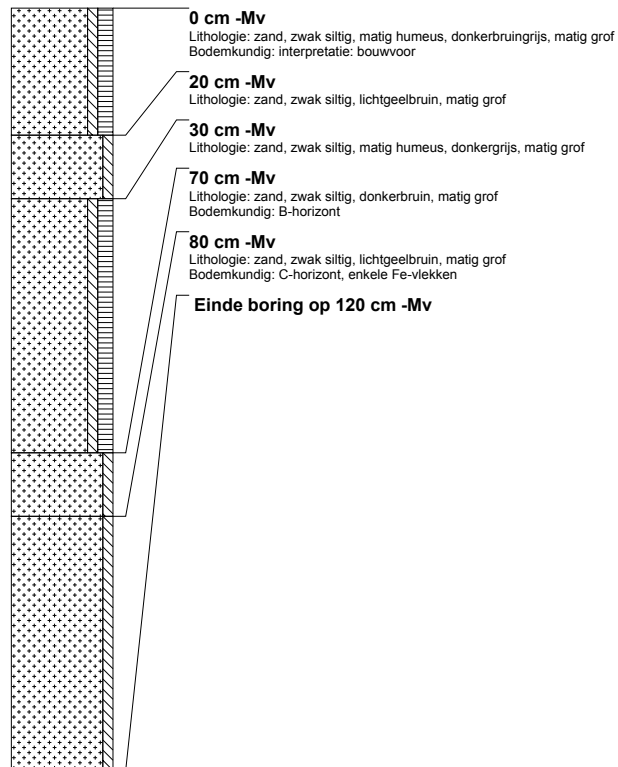

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-25

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

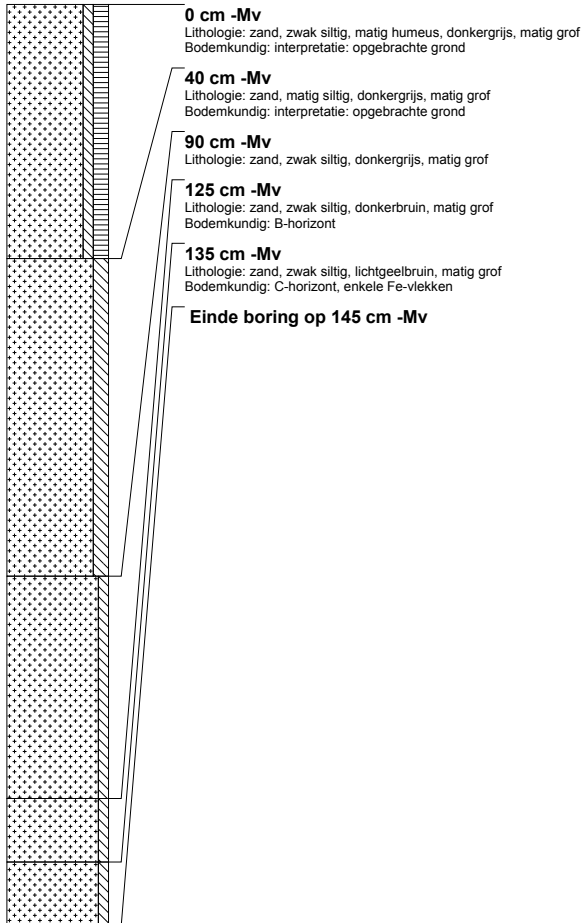

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-26

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

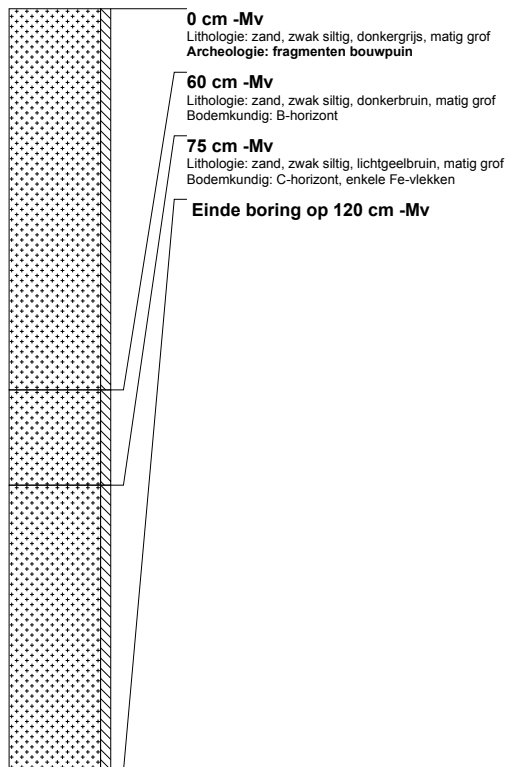

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-27

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

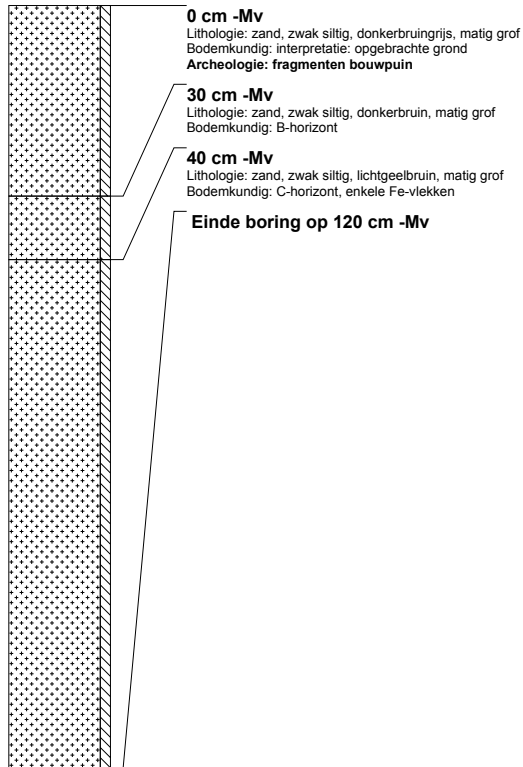

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-28

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

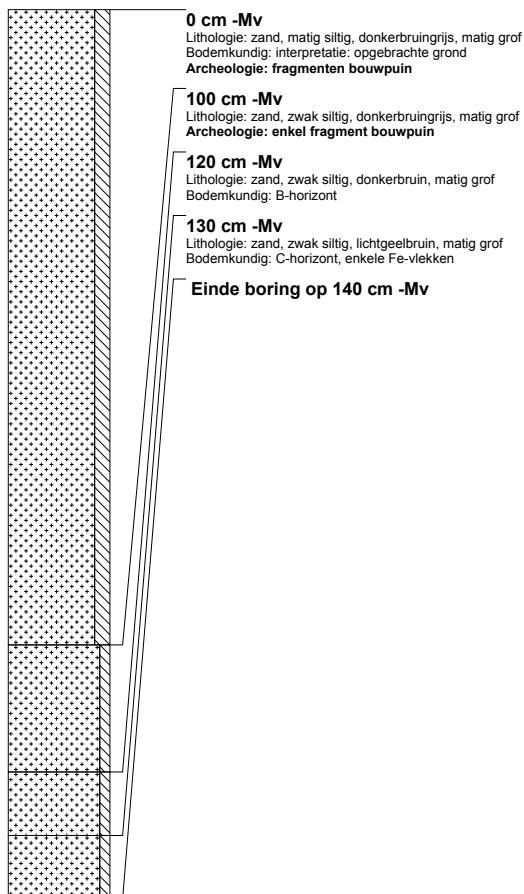

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerborg – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

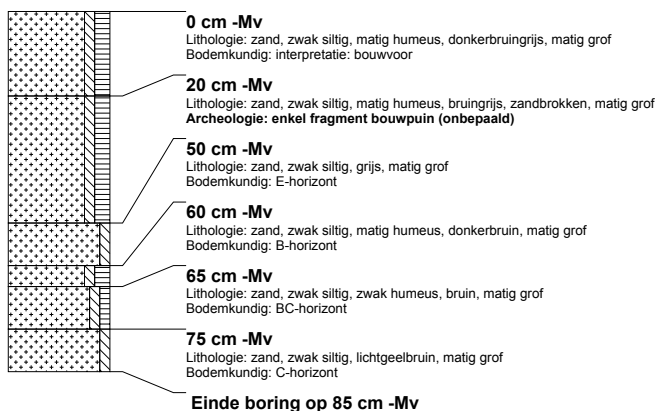
boring: WECV4-29

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-30

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

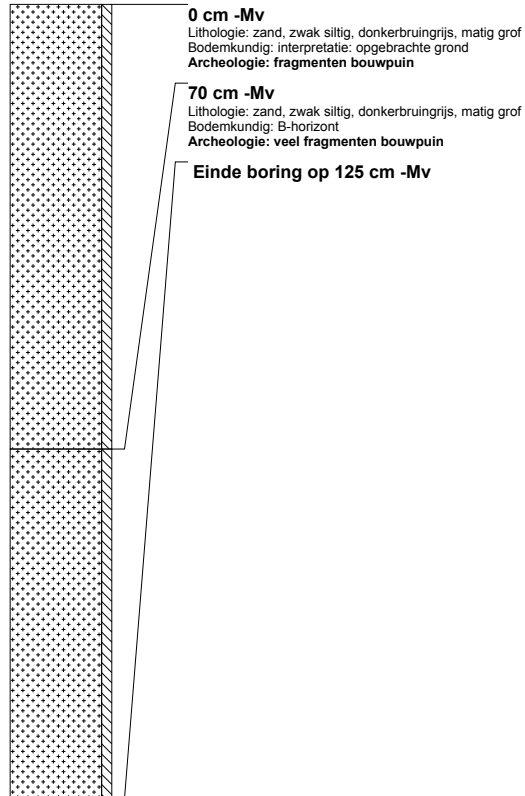

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-31

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

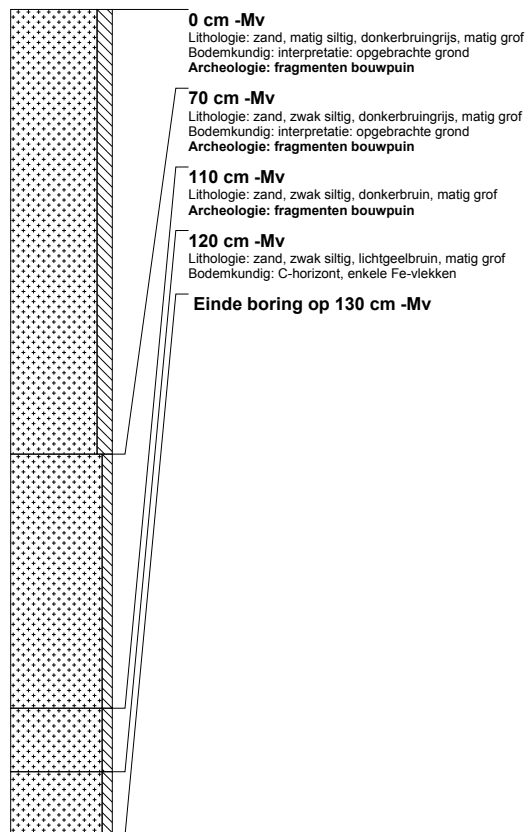

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

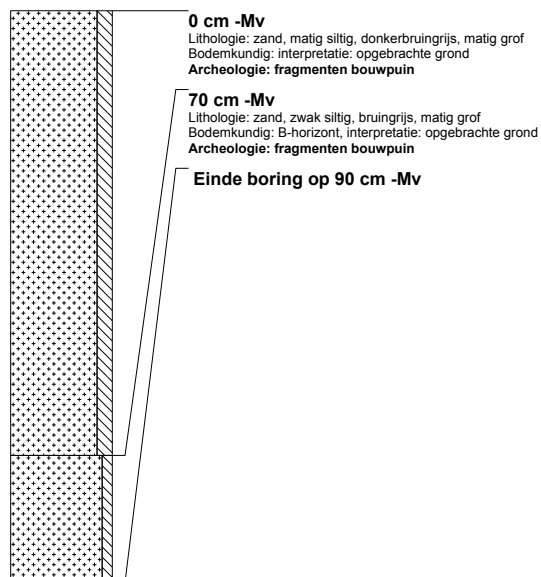
boring: WECV4-32

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-33

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

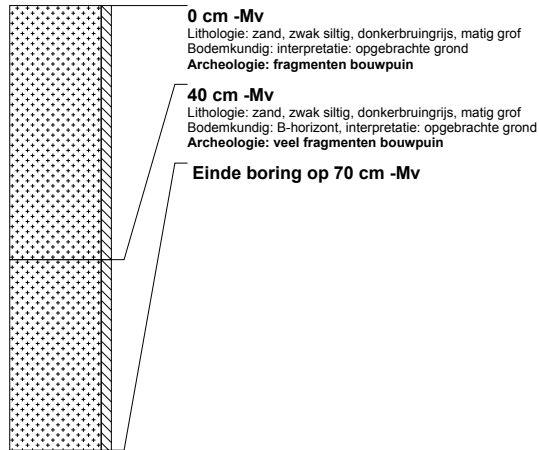

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

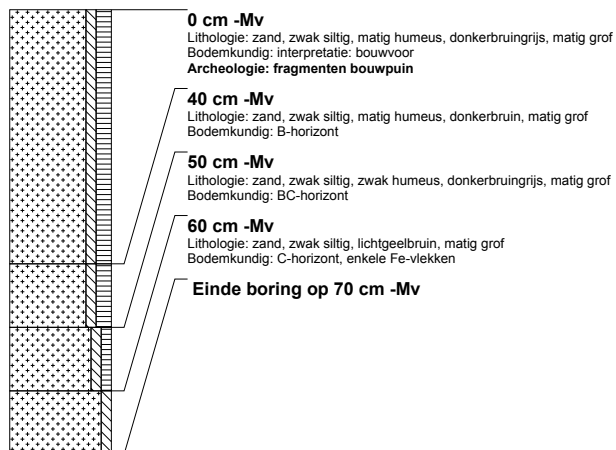
boring: WECV4-34

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-35

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

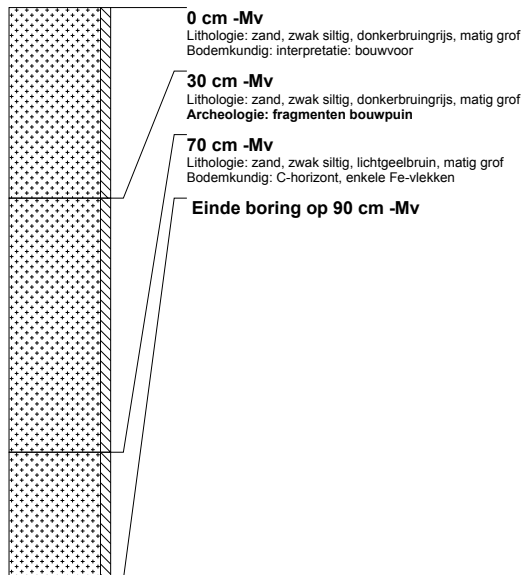

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

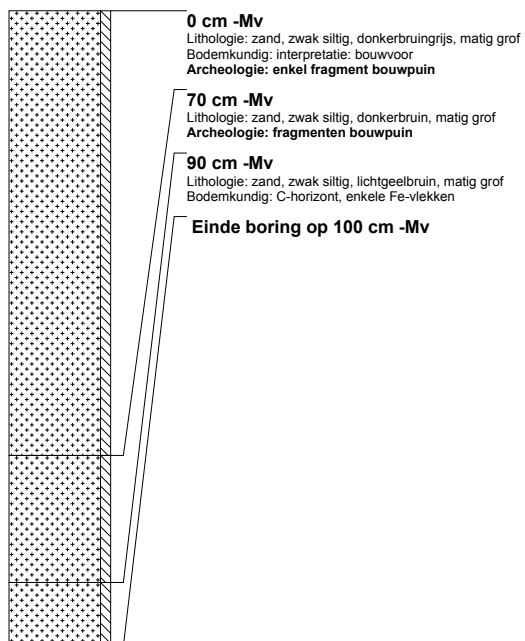
boring: WECV4-36

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-37

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

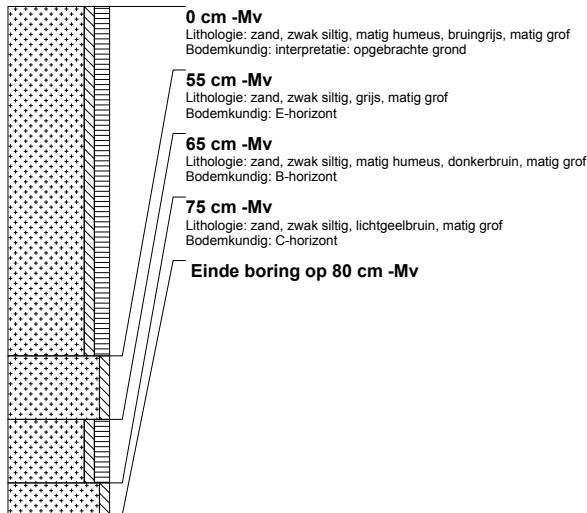

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

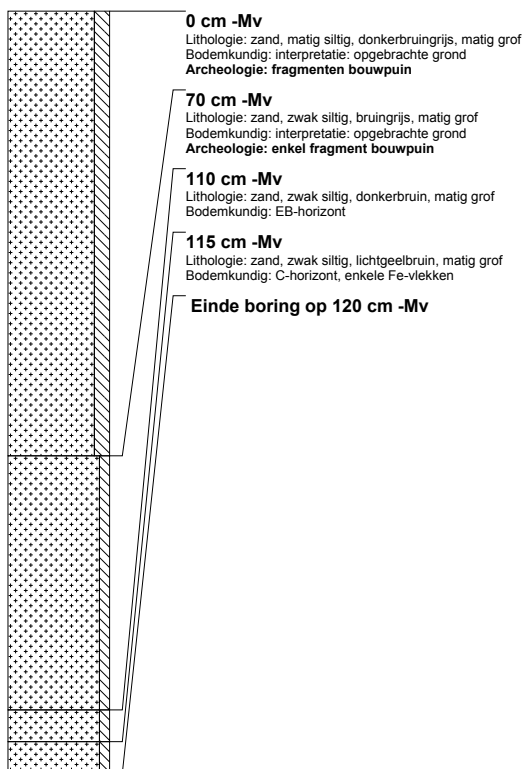
boring: WECV4-38

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-39

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

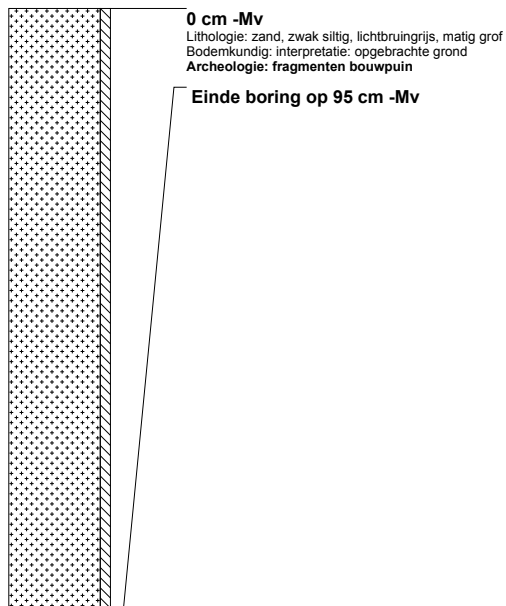

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

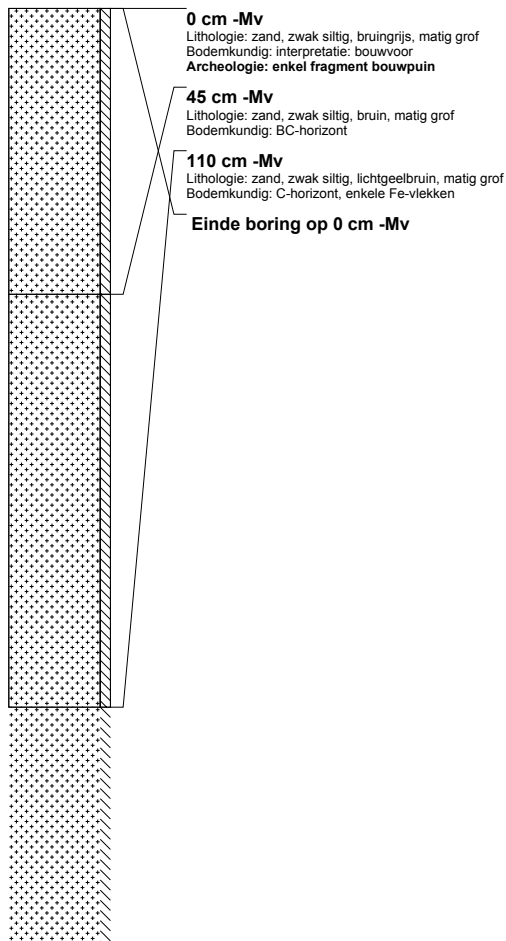
boring: WECV4-40

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-41

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

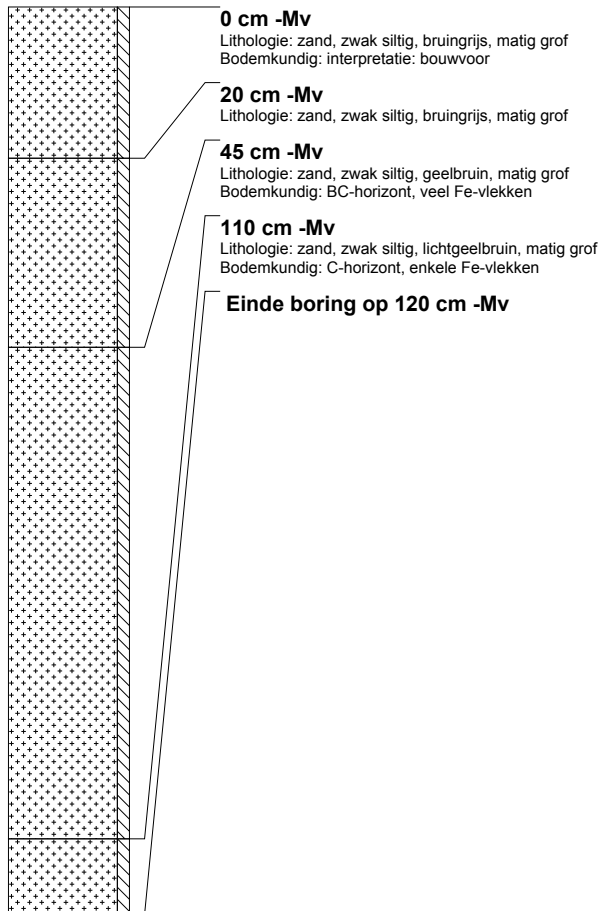

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

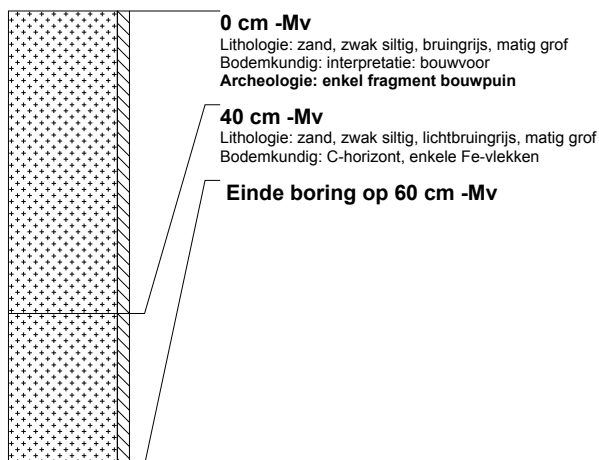
boring: WECV4-42

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-43

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

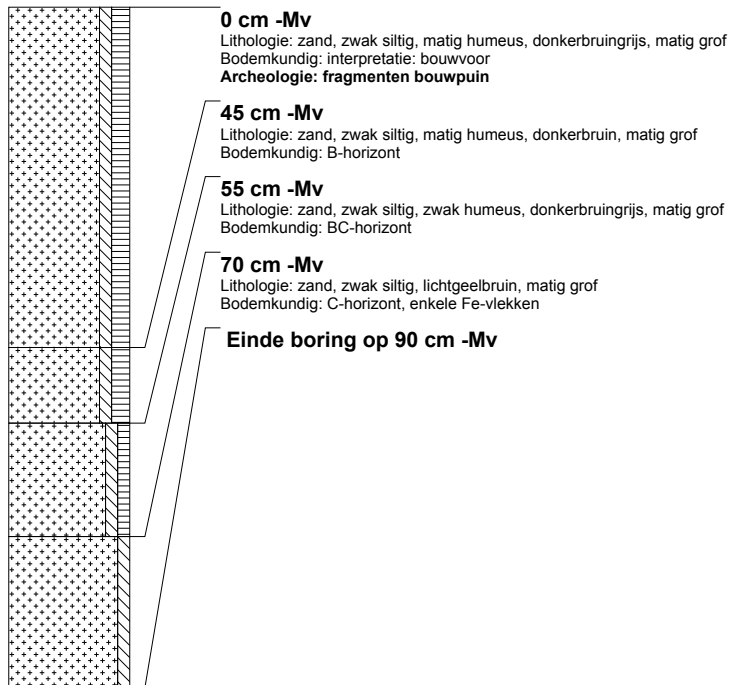

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

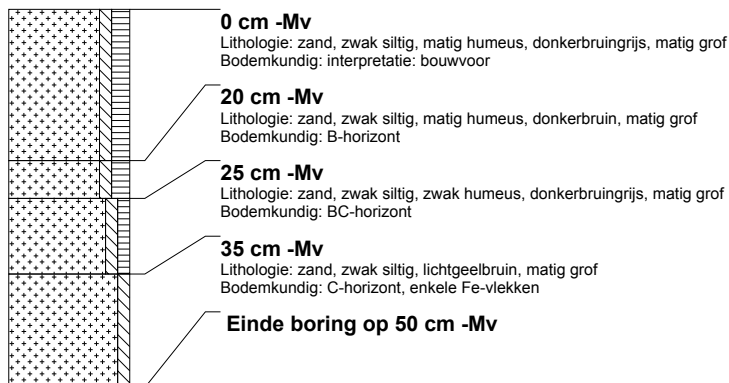
boring: WECV4-44

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-45

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

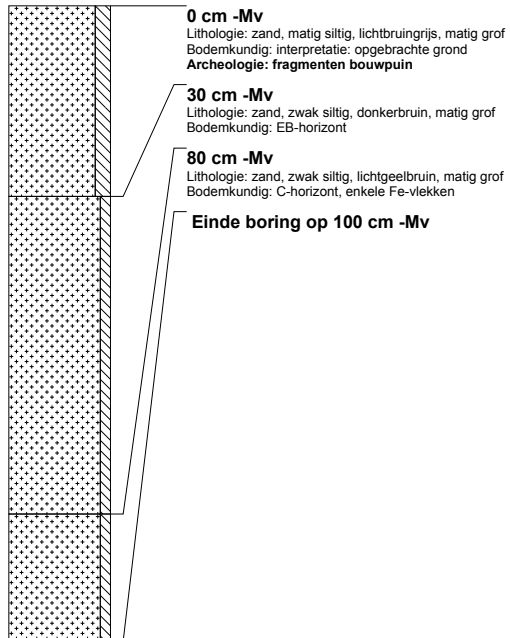

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-46

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

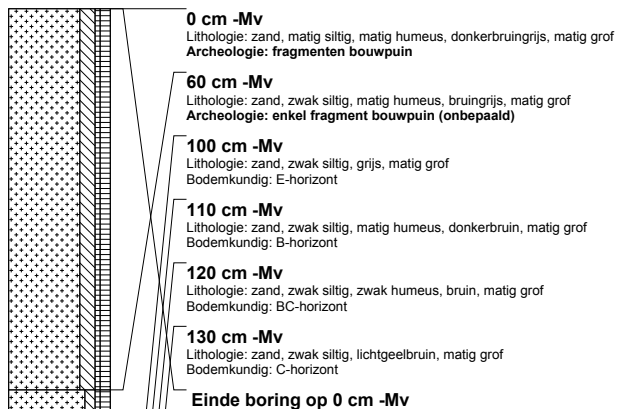

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

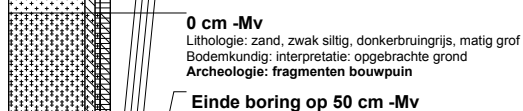
boring: WECV4-47

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

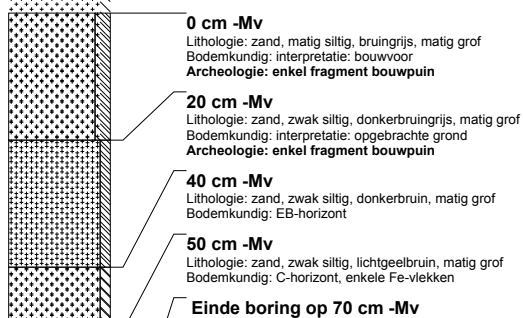
boring: WECV4-48

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-49

datum: 9-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

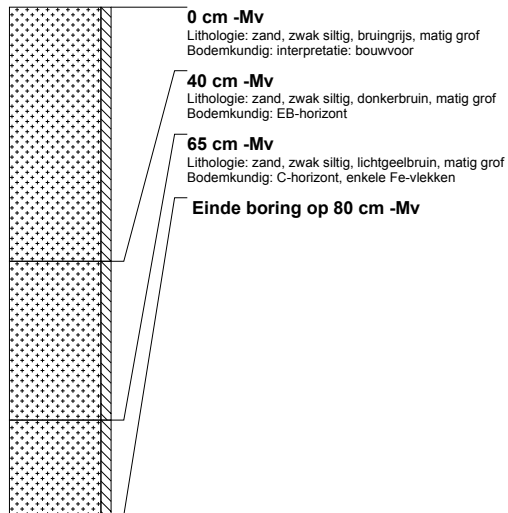

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

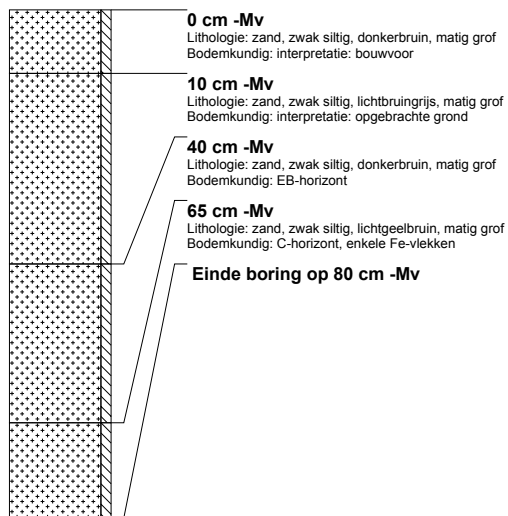
boring: WECV4-50

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-51

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

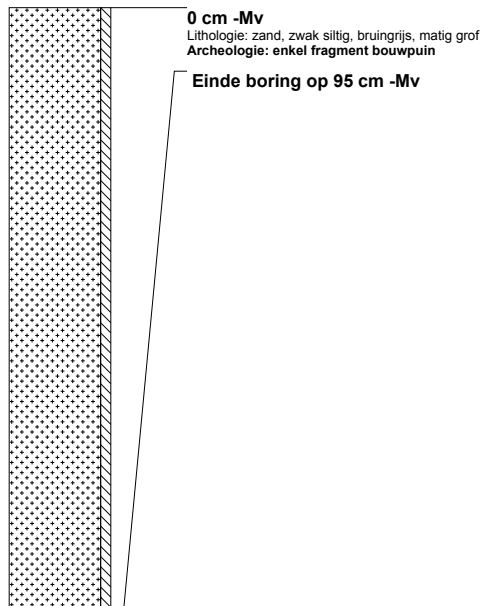

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-52

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-53

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

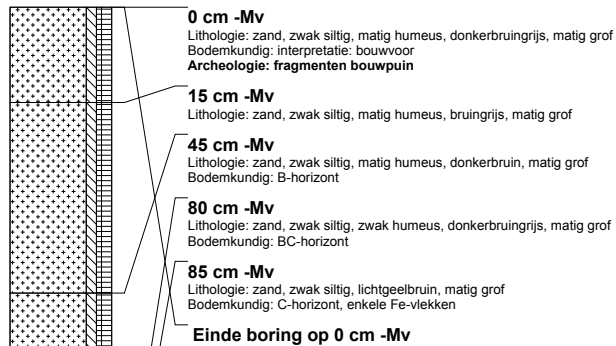

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-54

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-55

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

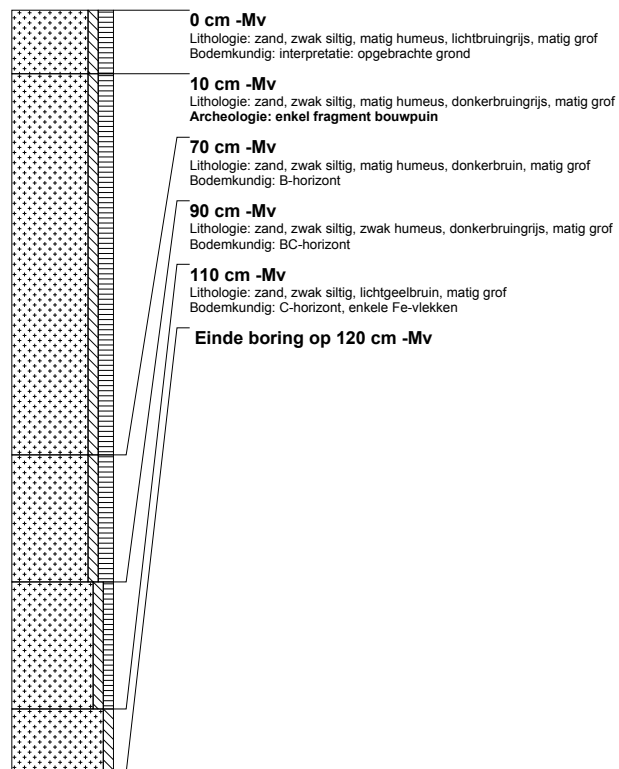

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-56

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

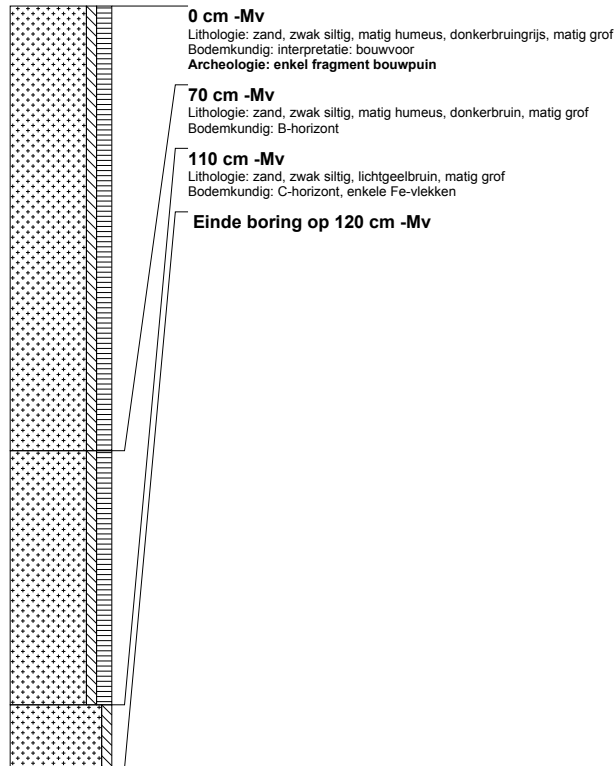

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

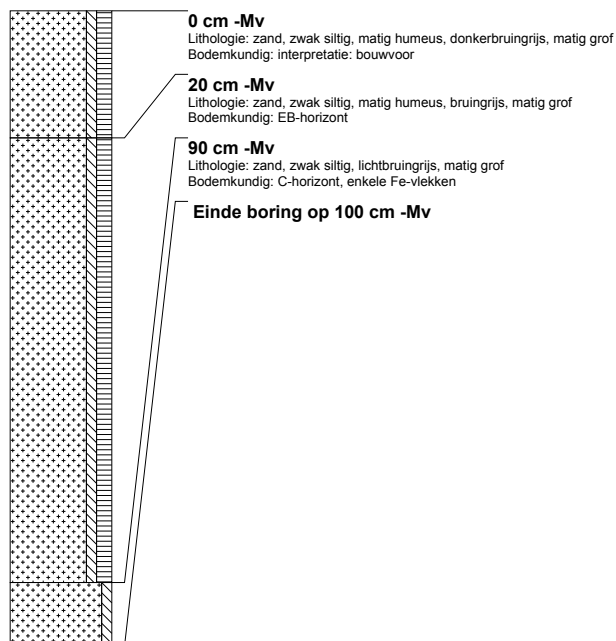
boring: WECV4-57

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-58

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

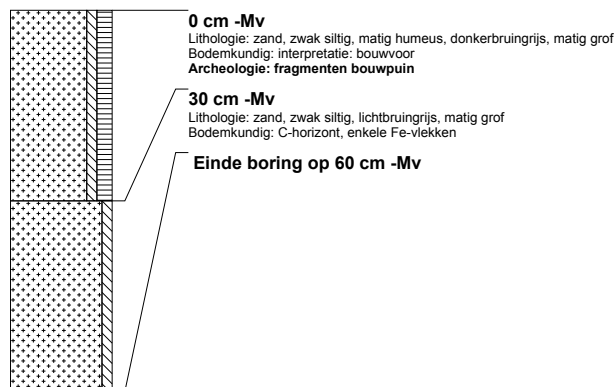

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

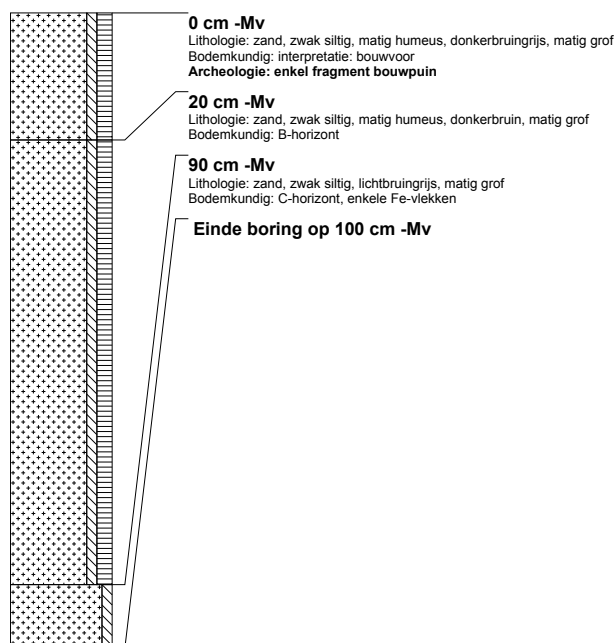
boring: WECV4-59

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-60

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

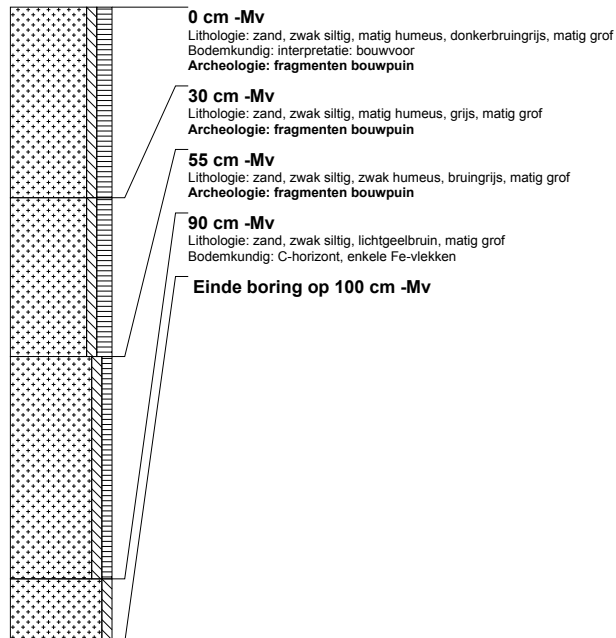

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

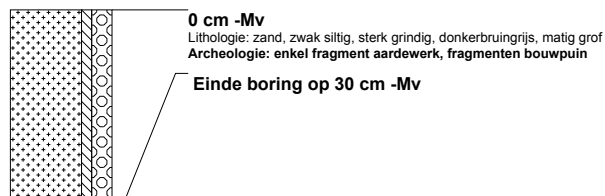
boring: WECV4-61

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-62

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

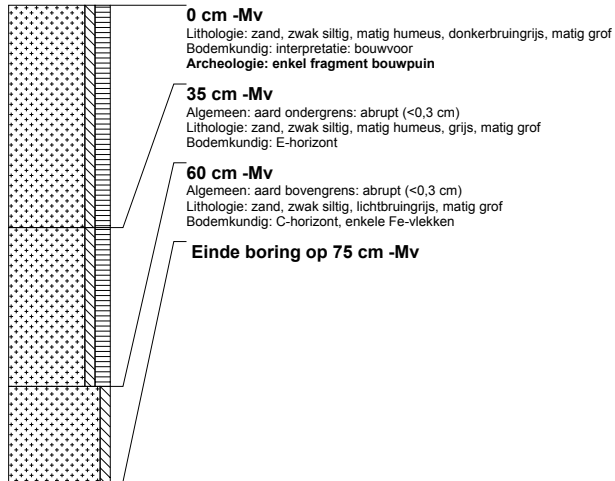

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerborg – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

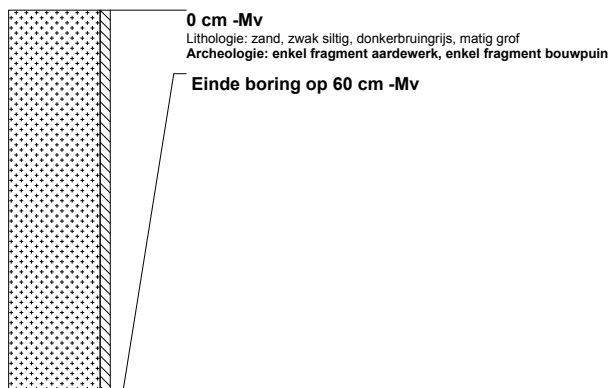
boring: WECV4-63

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

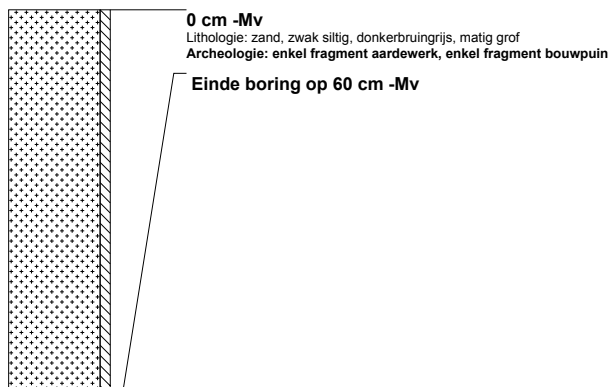
boring: WECV4-64

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-65

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

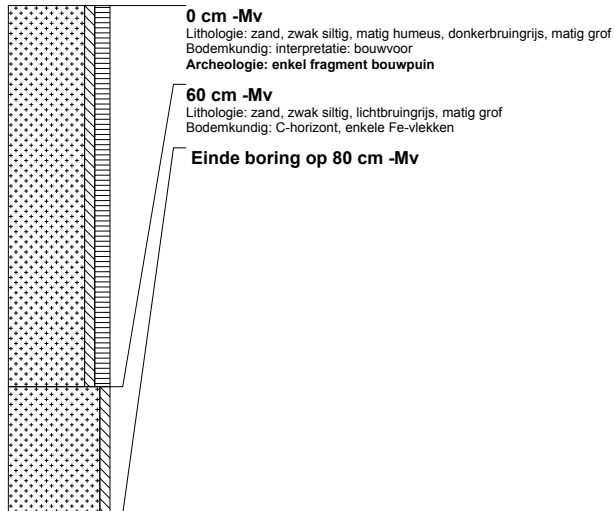

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

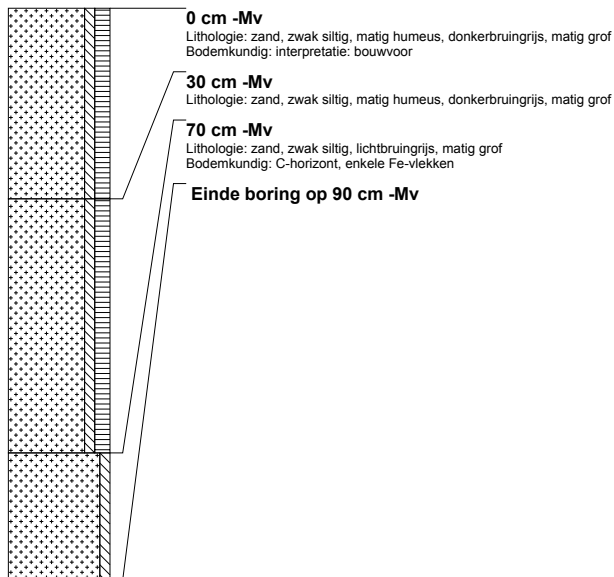
boring: WECV4-66

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-67

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

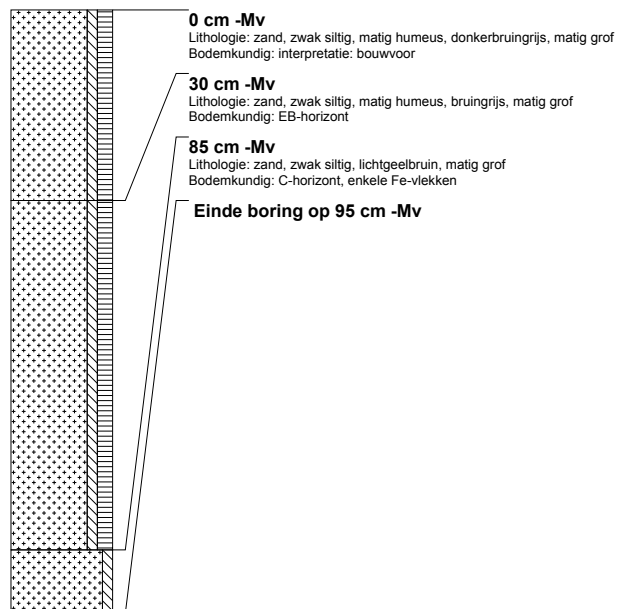

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

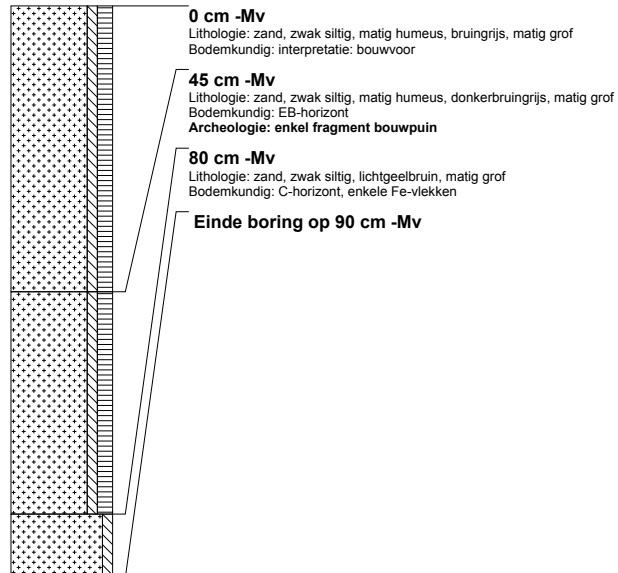
boring: WECV4-68

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-69

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

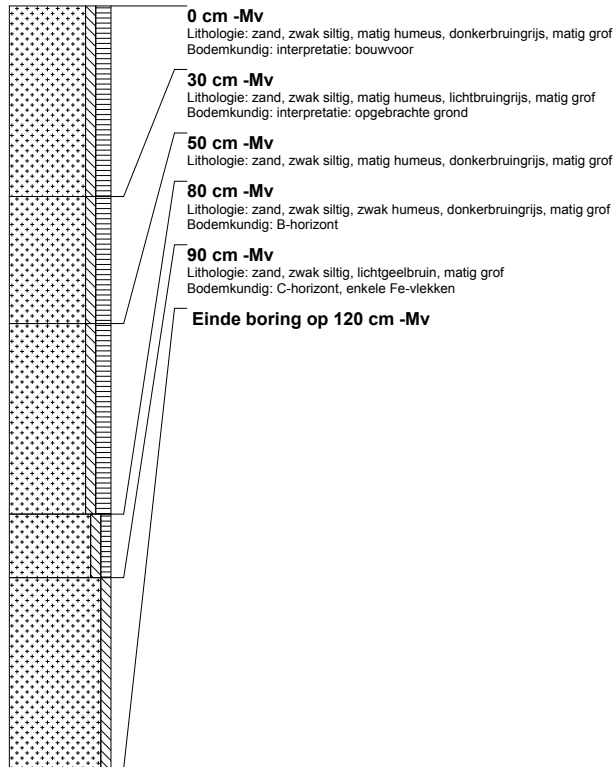

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

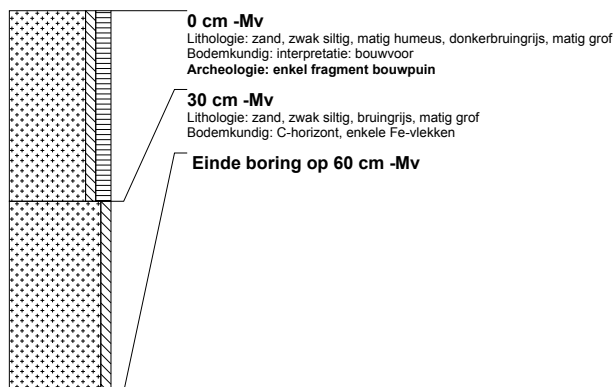
boring: WECV4-70

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

boring: WECV4-71

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

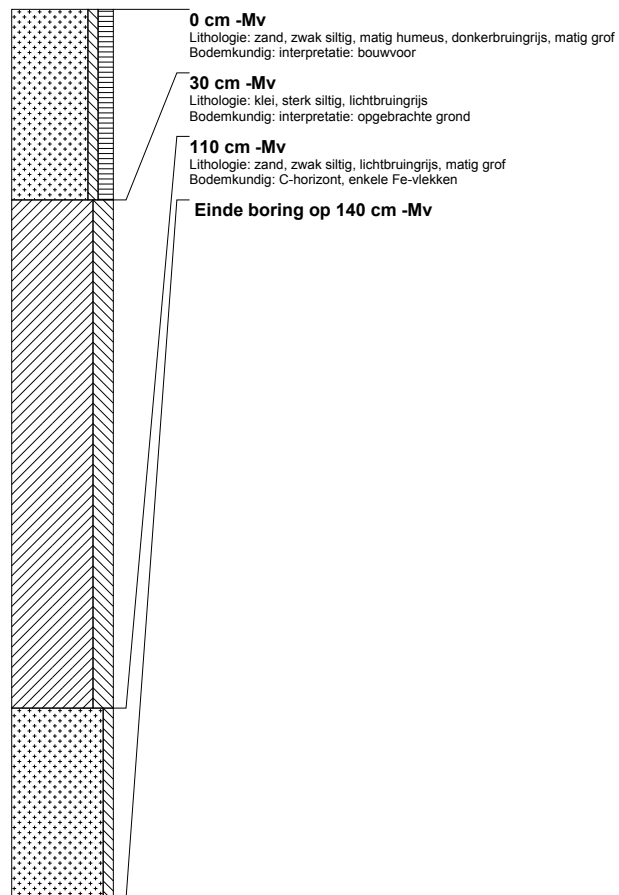

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

boring: WECV4-72

datum: 4-11-2014, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Drenthe, gemeente: Midden-NDR, plaatsnaam: Hooghalen, opdrachtgever: Gemeente Midden-NDR, uitvoerder: RAAP West

RAAP-RAPPORT 2909

Kamp Westerbork – van vluchtelingenkamp tot herinneringscentrum
Gemeente Midden-Drenthe. Een archeologische bronnen- en beleidskaart

Bijlage 3. Het waarderen van vindplaatsen (KNA 3.3)

Het proces van waarderen

In het onderstaande wordt op korte en schematische wijze het proces weergegeven dat tot een waardestelling leidt, eerst tekstueel en vervolgens in een stroomdiagram.

In de eerste plaats wordt nagegaan of monumenten vanwege hun belevingswaarde, op basis van hun schoonheid of herinneringswaarde, als behoudenswaardig getypeerd kunnen worden.

De monumenten worden vervolgens op hun fysieke kwaliteit beoordeeld. Een monument wordt op basis van fysieke kwaliteit als in principe behoudenswaardig aangemerkt, indien de criteria gaafheid en conservering samen bovengemiddeld (vijf of zes punten) scoren. De beoordeling van de fysieke kwaliteit is gerelateerd aan de archeoregio waarin de vindplaats zich bevindt, op deze wijze wordt de conserveringstoestand in relatie tot de andere relevante sites bekeken. Zo kan in Pleistoceen Nederland een vlakgraf, waar geen botmateriaal maar nog wel een lijksil-

houet aanwezig is, een hoge waardering krijgen, terwijl in Holoceen Nederland de afwezigheid van botmateriaal – wanneer dit wel verwacht mag worden – tot een lage waardering kan leiden.

Bij een middelmatige tot lage score (vier punten of minder), wordt naar de inhoudelijke kwaliteitscriteria gekeken om te bepalen of het terrein toch behoudenswaardig is. Indien te verwachten is dat op een van de inhoudelijke criteria 'hoog' wordt gescoord, wordt het monument ook in principe behoudenswaardig geacht. Dit 'vangnet' heeft tot doel er voor te zorgen dat terreinen die van beperkte fysieke kwaliteit zijn, maar desondanks inhoudelijk van groot belang, uit de beoordeling vallen.

Monumenten die op grond van hun fysieke kwaliteit als in principe behoudenswaardig zijn aangemerkt, worden vervolgens gewaardeerd op hun inhoudelijke kwaliteit.

- Eerst vindt een afweging plaats op de eerste drie inhoudelijke kwaliteitscriteria; zeldzaamheid, informatiewaarde en ensemble-

waarde	criteria	scores		
		hoog	midden	laag
beleving	schoonheid	wordt niet gescoord		
	herinneringswaarde	wordt niet gescoord		
fysieke kwaliteit	gaafheid	3	2	1
	conservering	3	2	1
inhoudelijke kwaliteit	zeldzaamheid	3	2	1
	informatiewaarde	3	2	1
	ensemblewaarde	3	2	1
	representativiteit	n.v.t.		

Scoretabel waardestelling

waarde. Bij een boven gemiddelde score van zeven punten of meer wordt het monument als behoudenswaardig aangemerkt.

- Na deze weging wordt bij monumenten met een lagere inhoudelijke waardering (minder dan zeven punten) nagegaan of het criterium representativiteit van toepassing is. Zo ja, dan wordt een voorstel gedaan voor een als behoudenswaardig aan te merken steekproef per categorie.
- De overige monumenten zijn niet behoudenswaardig.

Hoewel voor sommige monumenten (b.v. op grond van beleving) al in een vroeg stadium van het waarderingsproces de behoudenswaardigheid wordt vastgesteld is het noodzakelijk ook de andere variabelen te scoren. Dit om eventueel de ensemblewaarde van andere sites en/of de representativiteit vast te kunnen stellen.

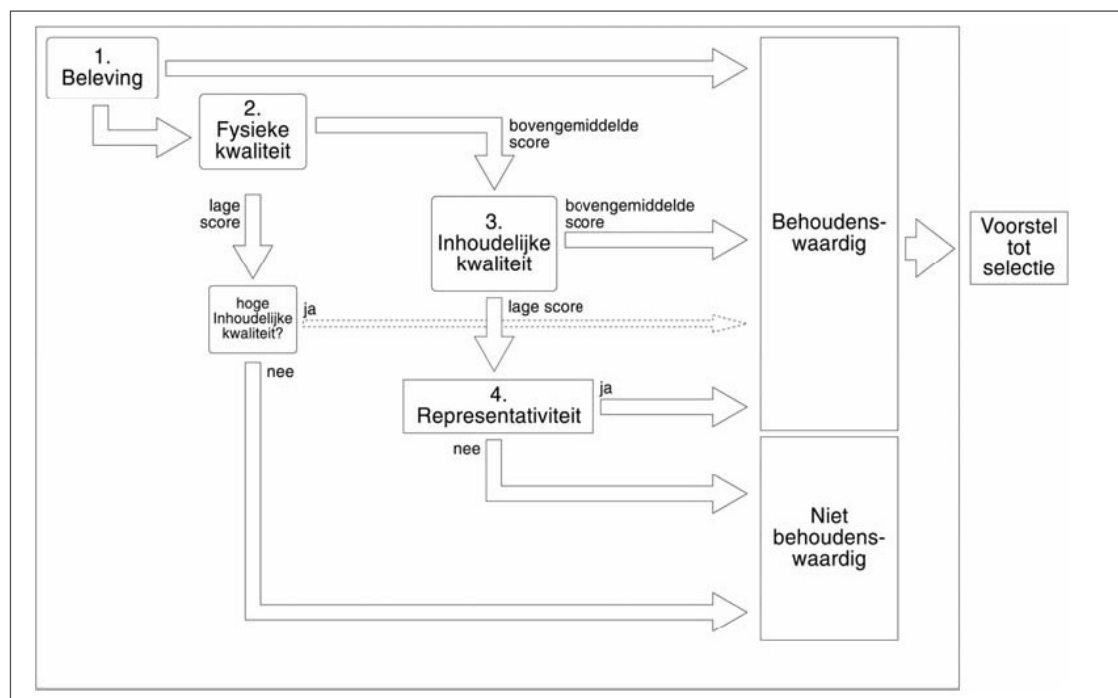
De procedure van afweging kan als volgt in een stroomdiagram worden weergegeven (het proces binnen het kader is de waardestelling, daarna komt het selectieadvies):

Operationalisering van de waarderingscriteria

In deze paragraaf wordt de operationalisering van de hiervoor schematisch weergegeven aanpak toegelicht. Alle criteria worden nader gedefinieerd en besproken. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de waardestelling, die bereikt wordt door middel van een systeem tot waardering. Daartoe wordt aan de meeste criteria een meetwaarde toegekend. Om tot een afweging te kunnen komen, wordt daarbij een intervallschaal gehanteerd, waarbij meetwaarden (scores 1, 2 of 3) worden toegekend aan de scores 'laag', 'midden' en 'hoog'.

Waardering op belevingsaspecten

De belevingswaarde van een archeologisch monument valt uiteen in twee criteria: 'schoonheid' en 'herinneringswaarde'. Bij beide gaat het vooral om zichtbare monumenten.

Schoonheid

Schoonheid: de esthetisch-landschappelijke waarde van een archeologisch monument, die in de zichtbaarheid van het monument tot uiting komt.

Parameters

- Zichtbaarheid vanaf het maaiveld als landschapselement
- Vorm en structuur
- Relatie met omgeving

Operationalisering

Bij dit criterium staat de uiterlijke verschijningsvorm centraal, het gaat om aspecten als zichtbaarheid als landschapselement, samenhang met andere (zichtbare) monumenten of landschapselementen en de landschappelijke entourage. Met name in historische binnensteden kan men hier denken aan zaken die bovengronds een afspiegeling vormen van de structuur van het bodemarchief en in feite als bovengrondse archeologie (bouwhistorie) gezien kunnen worden. Hier valt te denken aan historische percelering, stratenpatronen, e.d.

Wat dit waarderingscriterium een extra belang geeft, is dat het in feite ook om de visuele representatie van het verder onzichtbare archeologische bodemarchief gaat. Visueel waarneembare monumenten vormen een zichtbare herinnering aan het verleden en dienen daarom zoveel mogelijk behouden te blijven, zelfs al is de wetenschappelijke betekenis in bepaalde gevallen gering. In Nederland zijn zichtbare archeologische monumenten, zowel in de vorm van 'positief' (boven de grond) als 'negatief' (uitgegraven) reliëf, relatief schaars. Ondanks het gegeven dat deze monumenten behouden dienen te blijven, is het, met name om goede keuzes te kunnen maken, noodzaak ook op de volgende waarderingscriteria te scoren.

Herinneringswaarde

Herinneringswaarde: de 'herinnering' die het archeologisch monument oproept over het verleden.

Parameters

- Verbondenheid met feitelijke historische gebeurtenis
- Associatie met toegeschreven kwaliteit of betekenis

Operationalisering

Er zijn monumenten die zijn verbonden met een levende herinnering aan het verleden. Het feit dat deze bestaat, duidt er veelal op dat het om een zichtbaar monument gaat, maar dat is niet per definitie noodzakelijk. Ook een plaats zonder zichtbare overblijfselen kan als 'lieu de memoire' voortleven. Daarbij zijn verschillende vormen te onderscheiden:

- Er is een categorie die direct verbonden is met historische gebeurtenissen. Meestal zijn het monumenten van relatief geringe ouderdom waaraan de herinnering altijd is blijven voortleven. In enkele gevallen gaat het om monumenten waarvan de relatie met historische gebeurtenissen van ouder datum door opgravingen en/of ander wetenschappelijk onderzoek is vastgesteld.
- Een tweede categorie betreft monumenten die niet zozeer met feitelijke historische gebeurtenissen zijn verbonden, maar die in de overlevering worden geassocieerd met sagen en legenden, waaraan een religieuze betekenis wordt toegekend, of die om andere redenen een rol spelen in de beleving van het landschap.

In beide gevallen gaat het om monumenten waarvan de herinneringswaarde expliciet kan worden vastgesteld. Dit kan een argument zijn voor behoudenswaardigheid. Deze monumenten doorlopen eveneens de waarderingsstappen waarbij de fysieke en inhoudelijke

delijke kwaliteit worden beoordeeld. In stedelijk gebied zijn de monumenten op gelijke wijze te waarderen.

Het creëren van een maatschappelijk draagvlak voor de bescherming van archeologische monumenten verloopt in de praktijk veelal door de monumenten met een hoge belevingswaarde als voorbeeld te stellen. Deze objecten staan dan tevens symbool voor de vele niet zichtbare archeologische monumenten.

Waardering op fysieke criteria

Fysieke kwaliteit: de mate waarin archeologische overblijfselen nog intact en in hun oorspronkelijke positie aanwezig zijn. Binnen deze waarde wordt onderscheid gemaakt tussen de criteria *gaafheid* en *conservering*. Bij het criterium *gaafheid* moet ook de stabiliteit van de fysische omgeving in beeld worden gebracht; met name onder water kan de *gaafheid* van een vindplaats door natuurlijke processen (met name stromingen) snel veranderen.

Gaafheid: de mate van niet verstoord zijn en de stabiliteit van de fysieke omgeving.

Conservering: de mate waarin archeologisch vondstmateriaal bewaard is gebleven.

Parameters

Criteria *gaafheid*:

- Aanwezigheid sporen
- Gaafheid sporen
- Ruimtelijke *gaafheid*
- Stratigrafie intact
- Mobilie in *situ*
- Ruimtelijke relatie tussen mobilia onderling
- Ruimtelijke relatie tussen mobilia en sporen
- Aanwezigheid antropogeen biochemisch residu
- Stabiliteit van de natuurlijke omgeving

Criteria *conservering*:

- Conservering artefacten (metaal/overig)
- Conservering organisch materiaal

Operationalisering

Door middel van inventariserend veldonderzoek zijn gegevens verzameld over de fysieke toestand van monumenten. Daarbij wordt enerzijds inzicht verkregen in de kwaliteitsbepalende randvoorwaarden (bijvoorbeeld bodemopbouw, grondwaterpeil etc.), anderzijds wordt concrete informatie over de aanwezigheid, de kwantiteit en de kwaliteit van archeologische informatiebronnen evenals over de omvang van de betreffende monumenten verworven.

Waardering op inhoudelijke criteria

Als de bovenstaande stappen in het proces van waardering zijn doorlopen, staat vast welke archeologische monumenten behoudenswaardig zijn op basis van hun zichtbaarheid of, in principe, op basis van hun fysieke toestand. Vervolgens komt de waardering op basis van inhoudelijke kwaliteit. Het gaat om de volgende criteria:

- Zeldzaamheidswaarde
- Informatiewaarde
- Ensemblewaarde
- Representativiteit

A. Zeldzaamheidswaarde

Zeldzaamheid

De mate waarin een bepaald type monument *schaars* is (of is geworden) voor een periode of in een gebied.

Parameters

- Het aantal vergelijkbare monumenten van goede fysieke kwaliteit uit dezelfde periode, binnen dezelfde archeoregio, waarvan de aanwezigheid is vastgesteld
- Idem, op basis van een recente en specifieke verwachtingskaart

Operationalisering

Zeldzaamheid is een relatief begrip. De beoordeling van zeldzaamheid berust op het huidige inzicht in de inhoud en samenstelling van het bodemarchief. Zeldzaamheid wordt beoordeeld als 'laag' (score 1), indien in de betreffende regio/stad nog een groot aantal vergelijkbare monumenten uit dezelfde periode bewaard zijn gebleven die in een vergelijkbare of betere conditie verkeren. Dit kan worden vastgesteld op basis van feiten (een beschikbare inventarisatie), maar ook op een verwachting, mits deze is gebaseerd op een recente en specifieke verwachtingskaart. Zeldzaamheid wordt beoordeeld als 'hoog' (score 3), indien het om een uniek monument gaat of als er in de betreffende regio niet of nauwelijks vergelijkbare monumenten bekend zijn. In de overige gevallen volgt een score als 'midden'.

B. Informatiewaarde

Informatiewaarde

De betekenis van een monument als bron van kennis over het verleden.

Parameters

- Opgraving/onderzoek van vergelijkbare monumenten binnen dezelfde archeoregio (minder/meer dan 5 jaar geleden; volledig/partieel)
- Recent en systematisch onderzoek van de betreffende archeoregio
- Recent en systematisch onderzoek van de betreffende archeologische periode
- Passend binnen vastgesteld onderzoeksprogramma van universitair instituut of RCE

Operationalisering

Informatiewaarde wordt bepaald door *de mate waarin* (een opgraving van) het monument een bijdrage kan leveren aan nieuwe kennisvorming over het verleden. De informatiewaarde wordt mede bepaald door de ensemblewaarde.

De informatiewaarde van een monument wordt bepaald door middel van een score, die is gebaseerd op een analyse van kennislacunes en actuele vraagstellingen.

In eerste instantie is bepalend de huidige stand van kennis over vergelijkbare monumenten uit dezelfde periode in dezelfde (archeo) regio. Er zijn verschillende soorten kennislacunes te onderscheiden, die al dan niet gecombineerd kunnen voorkomen:

1. geografische kennislacunes: witte vlekken op de archeologische kaart, d.w.z. gebieden waarvan relatief weinig gegevens bekend zijn.
2. chronologische kennislacunes: tijdvakken en/of perioden waarover we nog relatief slecht geïnformeerd zijn.
3. inhoudelijke of thematische kennislacunes: deze hebben betrekking op uiteenlopende aspecten van de geschiedenis van Nederland. Als de zeldzaamheid 'hoog' is beoordeeld, is de informatiewaarde veelal ook 'hoog'. De andere scores kunnen verschillen: ook bij veel voorkomende typen van monumenten kunnen kennislacunes bestaan terwijl anderzijds een monument dat op zeldzaamheid gemiddeld scoort, kan behoren tot een categorie waarover veel informatie voorhanden is.

C. Ensemblewaarde (archeologische en landschappelijke context)

Ensemblewaarde (of contextwaarde)

De meerwaarde die aan een monument wordt toegekend, op grond van de mate waarin sprake is van een archeologische context en van een landschappelijke context.

Parameters

- Synchrone context (voorkomen van monumenten uit dezelfde periode binnen de microregio)

- Diachrone context (voorkomen van monumenten uit op een volgende perioden binnen de microregio)
- Landschappelijke context (fysisch- en historisch-geografische gaafheid van het contemporaine landschap)
- Aanwezigheid van contemporaine organische sedimenten in de directe omgeving

Operationalisering

Archeologische context heeft betrekking op de aanwezigheid en de informatiewaarde van andere in de nabije omgeving aanwezige bronnen van archeologische informatie.

Het gaat daarbij om de vraag:

- of zich in de nabije omgeving meer monumenten uit dezelfde archeologische periode bevinden, waardoor inter-site analyse mogelijk is,
- of er monumenten voorkomen uit meerdere perioden, waardoor het mogelijk is om de ontwikkeling te bestuderen.

In stedelijk gebied is de archeologische context binnen de historische kernen vrijwel altijd zeer sterk aanwezig. In het voormalig buitengebied, dat nu ingebouwd is, kan dit variëren.

Landschappelijke context is de mate waarin het oorspronkelijke landschap nog aanwezig en/of herkenbaar is, daarbij is ook de aanwezigheid van organische sedimenten in de omgeving van een monument van belang. Deze elementen dragen in hoge mate bij aan de mogelijkheden tot onderzoek van toenmalige landschappen en landgebruik.

In stedelijk gebied is de landschappelijke context, uitzonderingen daargelaten, of niet van toepassing of grotendeels verloren gegaan en dus laag. Als dit begrip als stedelijk landschap wordt geïnterpreteerd, dan vallen de waardevolle gebieden onder de historische binnensteden.

De ensemblewaarde wordt bepaald op basis van de 'nabije omgeving'. Relevant is dus niet de (archeo)regio als geheel, maar het archeologisch-landschappelijk samenstel. Een punt van aandacht is hier de archeologische neerslag van de interactie tussen platteland en stad (historische binnensteden). Door de nadere taakverdeling binnen het archeologisch bestel worden de archeologische monumenten in het stedelijk gebied veelal binnen de gemeente gewaardeerd, terwijl het omringende platteland veelal door provincie of rijk wordt gewaardeerd. Er moet voor worden gewaakt dat hierdoor de eerder genoemde interactie wordt ondergewaardeerd.

De ensemblewaarde wordt vastgesteld op basis van beide contexten. In principe wordt daarbij uitgegaan van de resultaten van het inventariserende veldonderzoek (incidenteel zal ook een bureauonderzoek al voldoende informatie opleveren). Deze informatie wordt bekeken in combinatie met aanvullende gegevens over de omgeving dan wel de verwachting daarover, gebaseerd op de Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW) en/of andere verwachtingskaarten. Deze vergelijking levert de basis voor de beoordeling van de landschappelijke context en kan aanvullende overwegingen leveren bij de beoordeling van de archeologische context. Indien beide contexten niet meer in voldoende mate aanwezig zijn, wordt de ensemblewaarde als 'laag' beoordeeld, indien een van beide niet (meer) aanwezig is of beduidend is aangetast, is de beoordeling 'midden', en als beide nog in hoge mate voorhanden zijn, volgt waardering als 'hoog'.

D. Representativiteit

Representativiteit

De mate waarin een bepaald type monument karakteristiek is voor een periode, dan wel een gebied.

Parameters

- Kenmerkendheid voor een bepaald gebied en/of periode
- Het aantal vergelijkbare monumenten van goede fysieke kwaliteit uit dezelfde periode binnen dezelfde archeoregio waarvan de aanwezigheid is vastgesteld en waarvan behoud is gegarandeerd
- Idem, op basis van een recente en specifieke verwachtingskaart

Operationalisering

Voor het inhoudelijke waardeoordeel is ook het criterium representativiteit van belang, wat alleen relevant is indien bij het uitvoeren van de waardering het vermoeden bestaat dat duurzaam behoud van het monument gerealiseerd kan worden. De waarde van het oordeel over de representativiteit neemt toe, naarmate meer informatie beschikbaar is over vergelijkbare monumenten uit dezelfde periode en hetzelfde gebied. Er zijn er veel van en er is relatief veel van bekend.

Dat betekent dat dergelijke monumenten meestal niet op de eerste drie inhoudelijke criteria (zeldzaamheid, informatie en ensemble) voor selectie in aanmerking zullen komen. Om wel tot een evenwichtige steekproef te komen, dient in principe – op basis van een inventarisatie per archeoregio/gebied/stad – een waardering op basis van representativiteit plaats te vinden.

Waardering in stedelijk gebied

In stedelijk gebied gelden omstandigheden die het beoordelen volgens het te behandelen stramen compliceren.

- Er is vaak geen mogelijkheid tot het doorlopen van de in de vorige paragrafen beschreven stappen. De ruimte voor inventariserend veldonderzoek is er vaak niet en de IKAW of andere verwachtingskaarten zijn voor stedelijke gebieden veelal niet aanwezig.

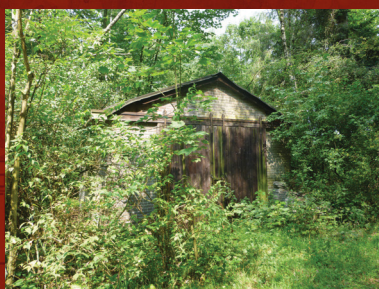
- De economische druk op de grond in stedelijk gebied is vaak hoog.
- De waarde van archeologische terreinen in stedelijk gebied hangt veelal samen met de historische ontwikkeling van de stad. Uit deze, archeologisch gezien, relatief recente periode zijn veelal nog gebouwde monumenten (huizen, kerken, muren e.d.) en structuren (pleinen, grachten, straten e.d.) bewaard gebleven en zichtbaar. De waardering van de archeologische terreinen kan dus niet los worden gezien van deze gelijktijdige of in de tijd opvolgende fenomenen in casu de gehele (historische) stedelijke context.

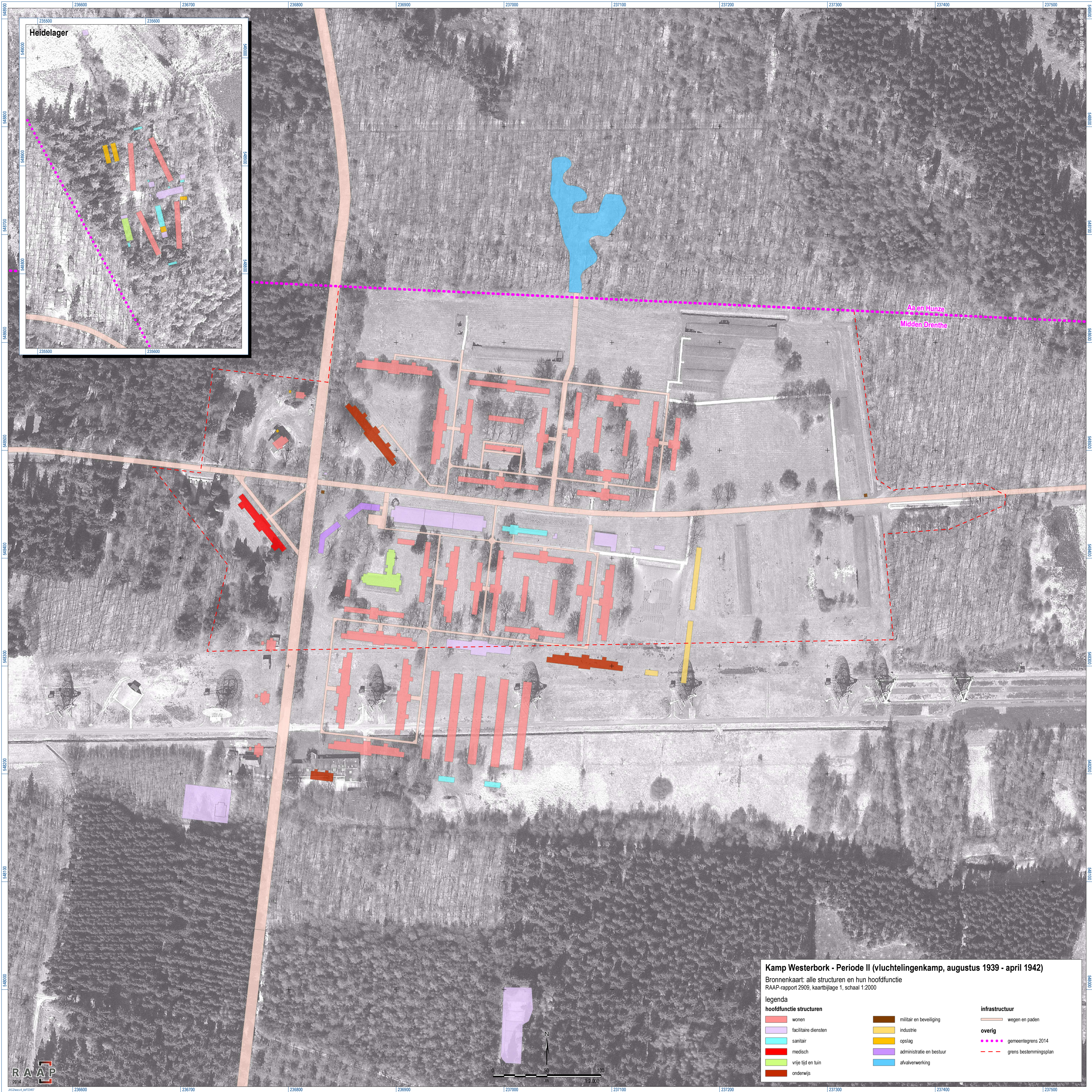
Dit laatste punt maakt duidelijk dat in stedelijk gebied onderscheid moet worden gemaakt tussen enerzijds de historische binnensteden en anderzijds het landelijke gebied dat na circa 1850 is overbouwd. Voor de waardering van de sites in dit laatste gebied gelden, ondanks de extra complicaties, de criteria zoals die in de paragrafen hiervoor zijn behandeld.

Waar het gaat om historische binnensteden kan er vanuit worden gegaan dat deze gebieden een samenhangend conglomeraat van archeologische waarden herbergen. In dat opzicht zijn de historische binnensteden in principe behoudenswaardig. Voor de locatie van de historisch belangrijke binnensteden, kan de AMK als basis dienen.

Op microniveau kunnen ook binnen historische binnensteden waardestellingen worden verricht. Deels zullen de criteria hiervoor – met name de fysieke – niet principieel afwijken van de algemeen geldende. Wanneer het gaat om de inhoudelijke criteria kunnen in steden echter extra nuances worden aangebracht. Het spreekt vanzelf dat dit alleen kan, wanneer men over een goed inzicht in het bodemarchief – inclusief verstoringen –

op microniveau beschikt en tevens zicht heeft op de historische ontwikkeling, de ligging van bijzondere gebouwen e.d. Op deze wijze kan voor een historische binnenstad een kaart van behoudenswaardige archeologische monumenten worden verkregen.

Kamp Westerbork - Periode II (vluchtelingenkamp, augustus 1939 - april 1942)

Bronnenkaart: alle structuren en hun hoofdfunctie
RAAP-rapport 2909, kaartbijlage 1, schaal 1:2000

legenda

hoofdfunctie structuren

- wonen
- facilitaire diensten
- sanitair
- medisch
- vrije tijd en tuin
- onderwijs

- militair en beveiliging
- industrie
- opslag
- administratie en bestuur
- afvalverwerking

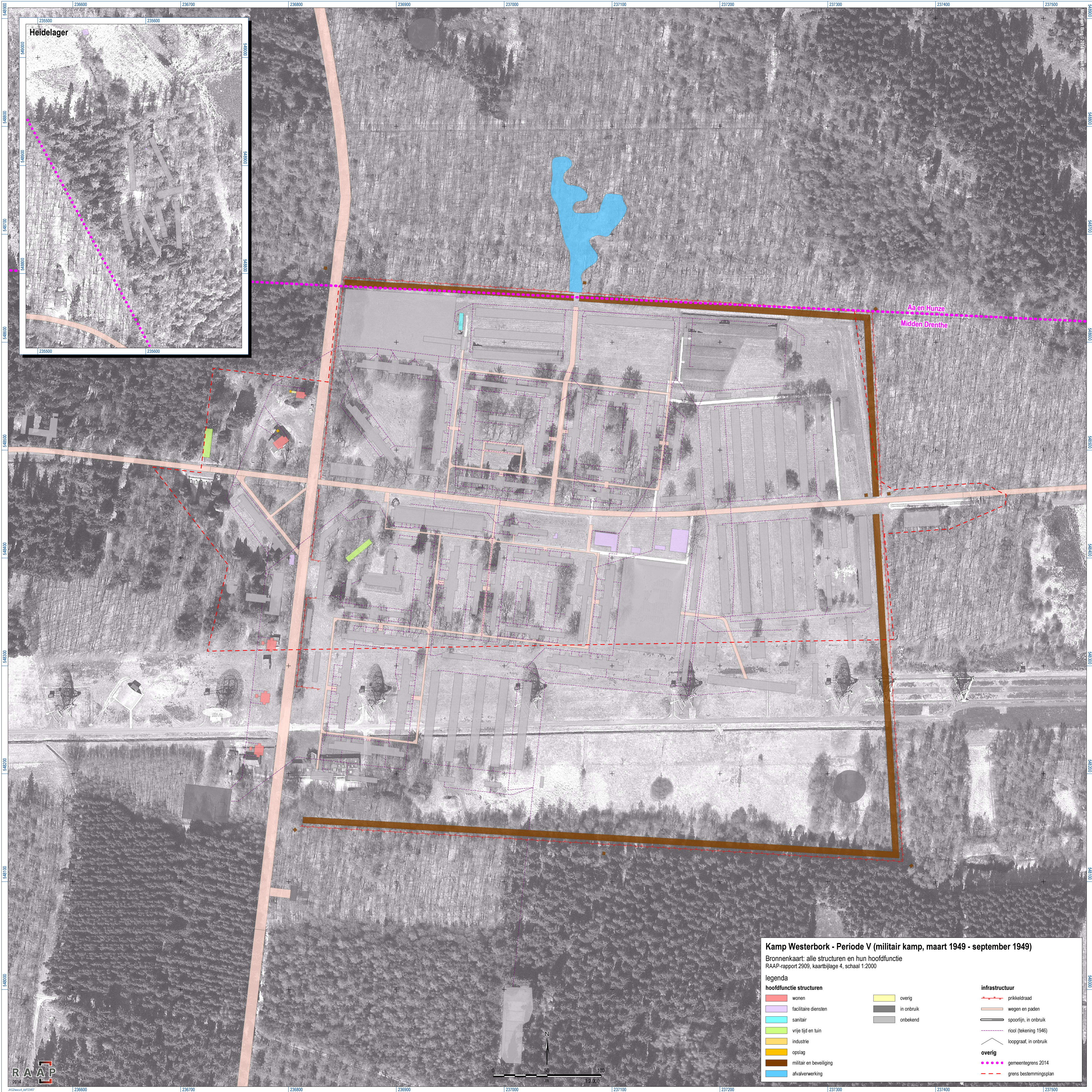
infrastructuur

- wegen en paden

overig

- gemeentegrens 2014
- grens bestemmingsplan

Kamp Westerbork - Periode V (militair kamp, maart 1949 - september 1949)

Bronnenkaart: alle structuren en hun hoofdfunctie
RAAP-rapport 2909, kaartbijlage 4, schaal 1:2000

legenda

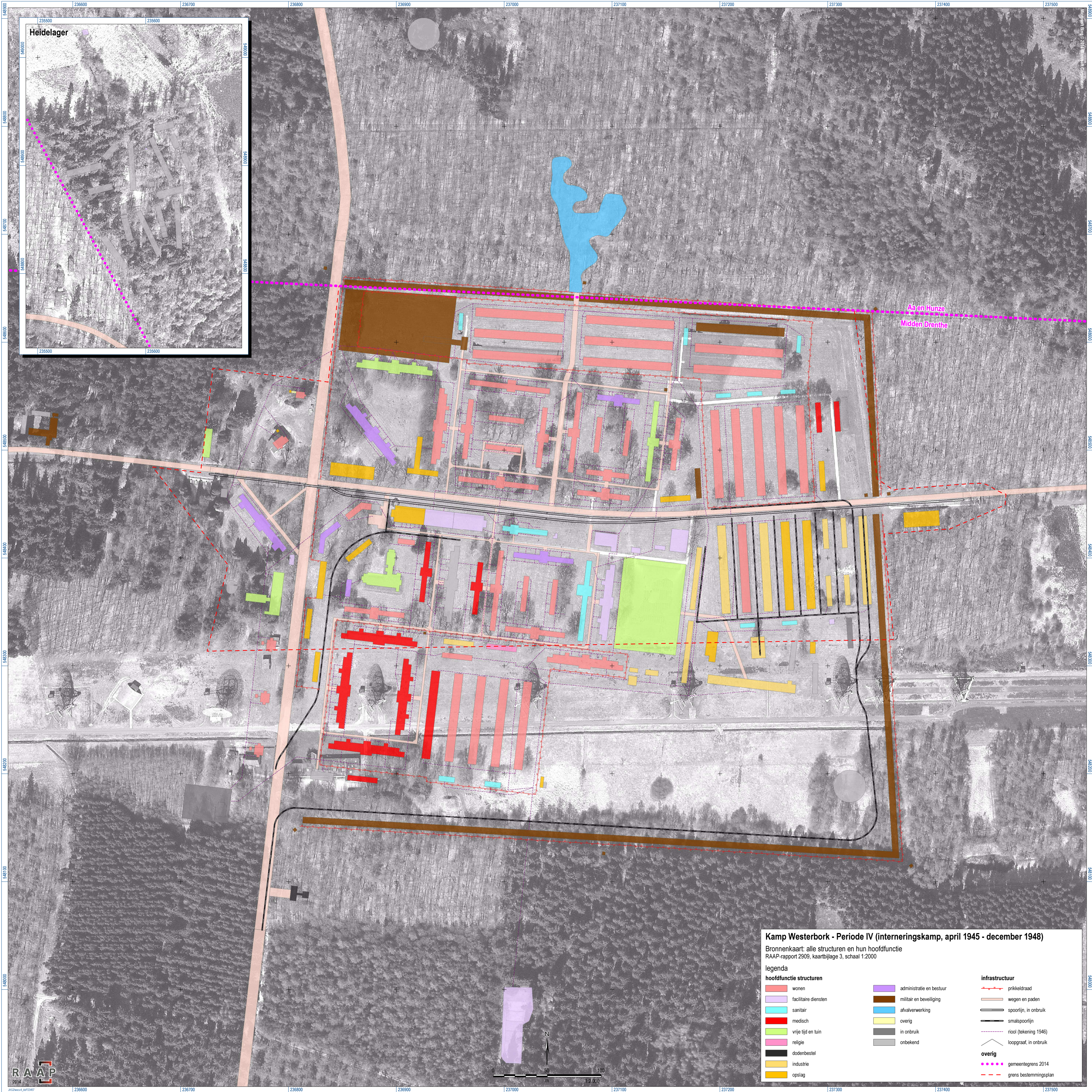
hoofdfunctie structuren

- wonen
- facilitaire diensten
- sanitair
- vrije tijd en tuin
- industrie
- opslag
- militair en beveiliging
- afvalverwerking

- overig
- in onbruik
- onbekend

infrastructuur

- prikkeldraad
- wegen en paden
- spoorlijn, in onbruik
- riool (tekening 1946)
- loopgraaf, in onbruik
- gemeentegrens 2014
- grens bestemmingsplan

Kamp Westerbork - Periode IV (interneringskamp, april 1945 - december 1948)

Bronnenkaart: alle structuren en hun hoofdfunctie
RAAP-rapport 2909, kaartbijlage 3, schaal 1:2000

legenda

hoofdfunctie structuren

- wonen
- facilitaire diensten
- sanitair
- medisch
- vrije tijd en tuin
- religie
- dodenbestel
- industrie
- opslag

- administratie en bestuur
- militair en beveiliging
- afvalverwerking
- overig
- in onbruik
- onbekend

infrastructuur

- prikkeldraad
- wegen en paden
- spoorlijn, in onbruik
- smalspoorlijn
- riool (tekening 1946)
- loopgraaf, in onbruik

overig

- gemeentegrens 2014
- grens bestemmingsplan

